

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

ПРИКАРПАТСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК

збірник наукових праць

науково-практичне юридичне видання

Випуск 4(25)

Том 1

Івано-Франківськ
2018

У збірнику висвітлюються результати наукових досліджень проблем сучасної правової науки, зокрема актуальних питань теорії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального права, процесуальних та комплексних галузей права, правозастосовної практики, правової освіти, а також інші аспекти правової політики держави.

Для наукових та науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів, здобувачів, практичних працівників, студентів, курсантів та всіх зацікавлених осіб.

Головний редактор:

Ківалов Сергій Васильович – д-р юрид. наук, професор

Відповідальний секретар:

Романюк Андрій Богданович – канд. юрид. наук, доцент

Редакційна колегія:

Ю.П. Аленін – д-р юрид. наук, професор

М.Р. Аракелян – канд. юрид. наук, професор

Л.Р. Біла-Тіунова – д-р юрид. наук, професор

Є.В. Додін – д-р юрид. наук, професор

В.В. Долежан – д-р юрид. наук, професор

В.М. Дрьомін – д-р юрид. наук, професор

В.В. Дудченко – д-р юрид. наук, професор

С.О. Ковальчук – канд. юрид. наук, доцент

П.Д. Пилипенко – д-р юрид. наук, професор

С.Л. Стадніченко – габілітований д-р, професор

В.В. Тищенко – д-р юрид. наук, професор

В.О. Туляков – д-р юрид. наук, професор

В.І. Фелик – д-р юрид. наук, доцент

Є.О. Харитонов – д-р юрид. наук, професор

О.І. Харитонова – д-р юрид. наук, професор

Г.І. Чанишева – д-р юрид. наук, професор

Відповідальний за випуск:

О.П. Головка

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 28.12.2018 р. (протокол № 4)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)
Офіційний сайт видання: www.pjv.nuoua.od.ua

Науково-практичний журнал «Прикарпатський юридичний вісник» зареєстровано Державною реєстраційною службою України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 18118-6918Р від 16.08.2011 р.), внесено до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук, відповідно до Наказу МОН України від 04.07.2013 р. № 893

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

О. В. Білоус

*здобувач кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету*ДО ПИТАННЯ ПРО ЗВ'ЯЗОК МІЖ ОБ'ЄКТОМ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА
ТА СПОСОБОМ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА

Еволюція наукових поглядів на тлумачення права є безперервним процесом, спрямованим, насамперед, на оптимізацію теоретичного та законодавчого забезпечення правозастосування. Нерідко цей процес супроводжується спробами переосмислення традиційних підходів та опрацюванням тих чи інших питань тлумачення права під іншим кутом для відшукування нових наукових знань і прикладних законодавчих та організаційно-методологічних рішень. Зокрема, видається невичерпаним простір для вдосконалення наукових уявлень про об'єкт тлумачення, зважаючи на декілька суперечностей, які увібрав у себе панівний підхід до розуміння об'єкта тлумачення.

Розпочинаючи дослідження теоретичних питань об'єкта тлумачення, насамперед, зауважимо, що за змістом визначень, наведених на строфіках «Академічного тлумачного словника» української слово «об'єкт» може мати декілька значень: 1) пізнавана дійсність, що існує поза свідомістю людини і незалежно від неї; 2) вище, предмет, особа, на які спрямована певна діяльність, увага; 3) предмет наукового та іншого дослідження, спеціальної зацікавленості, компетенції; 4) певна одиниця [1, с. 495].

Об'єктом тлумачення відповідно до підходу, що панує у правовій доктрині, визнаються правові норми (норми права) [2, с. 182].

Водночас є підстави стверджувати про те, що цей підхід має деякі внутрішні суперечності. Зокрема, згідно з уявленнями, що мають найбільш широке визнання серед представників наукового співтовариства, сутністю норми права є те, що вона є правилом поведінки, особливістю якого є, насамперед, його загальнообов'язковість, формальна визначеність, запровадження (санкціонування) та забезпечення державою, що зумовлює його статус найбільш впливового соціального регулятора. Водночас правозастосовна практика та матеріали наукових досліджень засвідчують те, що правило поведінки, що встановлює права та обов'язки учасників конкретних індивідуально визначених правовідносин і безпосередньо чинить регулятивний або правоохоронний ефект, виникає як підсумок тлумачення права.

Взявши до уваги вищевикладене, вважаємо, що є підстави вважати, що об'єктом тлумачення є не норма права, а її текстуальне вираження у джерелах права, а сама норма права, яка є правилом поведінки, має вважатись результатом тлумачення, що цілком узгоджується із класичними постулатами правової доктрини країн прецедентного права.

Продовжуючи дослідження об'єкта тлумачення, видається доречним розкрити його зв'язок із способами тлумачення.

Оглянувши науковий доробок, маємо можливість констатувати те, що в теоретичних положеннях про той чи інший спосіб тлумачення права вказується на окремий складовий елемент об'єкта тлумачення, на який спрямовується інтелектуальна діяльність суб'єкта тлумачення.

Зокрема, граматичне тлумачення передбачає аналіз норми права з погляду лексико-стилістичних і морфологічних вимог, з'ясування значення окремих слів, фраз, висловів, єднальних і розділових сполучників, знаків пунктуації тощо [1, с. 185].

У цьому зв'язку важливо розмежовувати об'єкт тлумачення як діяльності із встановлення змісту положення законодавства та тлумачення як інтелектуального процесу.

Отже, в аспекті правозастосовної діяльності, об'єктом тлумачення виступають положення законодавства, що дістали своє відображення в тих чи інших джерелах права. Натомість в аспекті інтелектуальної діяльності об'єктом уваги під час тлумачення у зв'язку із застосуванням граматичного способу виступають лексико-стилістичні і морфологічні вимоги, значення окремих слів, фраз, висловів тощо.

Досліджуючи за допомогою граматичного способу тлумачення положення п. 1 ч. 9 ст. 79 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у Постанові Великої Палати Верховного Суду (далі – ВПВС) від 17 травня 2018 р. у справі № 800/546/17, бачимо виклад такого: «Велика Палата погоджується із висновком суду про встановлення п. 1 ч. 19 ст. 79 Закону № 1402-VIII двох самостійних передумов для відмови у внесенні подання: наявність обґрунтованого сумніву щодо відповідності кандидата критерію добросовісності чи професійної

етики, а також наявність обставин, які можуть негативно вплинути на суспільну довіру до судової влади у зв'язку з призначенням судді» [3].

Аналіз наведеного уривка судового рішення дає змогу стверджувати про те, що в цьому випадку об'єктом тлумачення як елементу правозастосовної діяльності виступають положення п. 1 ч. 9 ст. 79 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», а об'єктом інтелектуальної діяльності із тлумачення тексту – знаки пунктуації та загальна морфологічна конструкція правового положення.

З'ясувавши об'єкт граматичного тлумачення права, відшукаємо визначеність щодо того, що є об'єктом тлумачення під час застосування інших способів, насамперед логічного тлумачення.

Під логічним тлумаченням прийнято розуміти інтерпретацію норми права на основі законів логіки. За цього способу з'ясується, перш за все, внутрішня (логічна) структура норми, взаємозв'язок її елементів – гіпотези, диспозиції і санкції; усуваються можливі суперечності, коли одне твердження виключає інше; аналізуються й оцінюються переносний смисл, співвідношення духа і букви правила, що тлумачиться [1, с. 186]. Із зазначеного випливає, що об'єктом логічного тлумачення виступає внутрішня узгодженість між структурними компонентами норми права, а також між її словесним оформленням та ідейним спрямуванням.

Одним із загальновідомих орієнтирів, якого треба неодмінно дотримуватись під час тлумачення права, є правило про те, що норми законодавства, які допускають неоднозначне або множинне тлумачення, завжди трактуються на користь особи (Постанова ВП ВС від 6 листопада 2018 р. у справі № 812/292/18) [4]. Логічне тлумачення положень законодавства про адміністративне судочинство, що також відображає зазначений підхід, відбулось під час вирішення ВП ВС справи про оскарження недотримання строків належного реагування на звернення громадян. Ішлося про те, що порушення суб'єктом владних повноважень права на своєчасність отримання інформації є невідновлювальним, тобто суд може лише констатувати порушення, а сам суб'єкт владних повноважень пропуск строку виправити не може, оскільки перебіг часу не залежить від волі будь-яких осіб. Тому порушення строків вчинення передбачених законом дій суб'єктом владних повноважень не може бути виправлено навіть після вчинення юридично значимих дій на виконання своїх обов'язків. Однак, на переконання ВП ВС, помилковим є висновок щодо відсутності підстав для задоволення позовних вимог про визнання протиправною бездіяльності відповідача щодо порушення строку розгляду звернення (Постанова ВП ВС від 27 листопада 2018 р. у справі № 800/530/17) [5].

Іншим способом тлумачення є системний спосіб, за традиційними уявленнями про який норма

права має тлумачитись не ізольовано, а в контексті інших норм, зокрема тих, що регулюють суміжні, однорідні відносини. Зазначене зумовлене системністю самого права, де всі норми чітко взаємопов'язані, розташовані в певному порядку, наділені ієрархічністю (в сенсі юридичної сили), залежать одна від одної [1, с. 187].

При цьому важливо усвідомлювати те, що у разі застосування системного способу тлумачення для правильного розуміння норми має значення її належність до тієї чи іншої галузі права, інституту; її місцезнаходження в певному акті (главі, розділі). Основні зусилля докладаються не стосовно внутрішнього змісту норми, а стосовно її зовнішніх зв'язків. Системний прийом тлумачення допомагає виявити і усунути колізії між різними приписами, знайти потрібну норму шляхом застосування аналогії закону, осмислити право в його єдності [1, с. 187].

Отже, під час системного тлумачення інтелектуальна діяльність суб'єкта тлумачення спрямовується на так само формально закріплене правове положення, але його зміст (предмет) визначається на основі дослідження сукупності норм, які у своєму взаємозв'язку забезпечують регулювання певних правовідносин і у зв'язку із цим мають тлумачитись нерозривно одна від іншої, а не як окреме положення, оскільки норма перевіряється на відповідність загальному регулюванню зазначеного інституту.

Вельми простий і показовий приклад системного тлумачення права із конкретно визначеними об'єктами тлумачення містить Постанова ВП ВС від 23 травня 2018 р. у справі № 9901/505/18, у якій вказано на те, що системний аналіз положень із визначенням поняття «індивідуальний акт» та кола справ, на які поширюється юрисдикція адміністративних судів, дає підстави для висновку, що право на оскарження рішення (індивідуального акта) суб'єкта владних повноважень надано особі, щодо якої воно прийняте чи прав, свобод та інтересів якої воно безпосередньо стосується [6].

Поруч із системним і логічним тлумаченням права в деяких випадках позитивною практикою визнається вдаватись до історико-політичного тлумачення, під час якого суб'єкт правозастосування має звернути увагу на ті обставини політичного, економічного та соціального буття суспільства, що мали місце на час упровадження норми права, а також зважити на зміни цих обставин та їхній можливий вплив на спосіб розуміння та застосування норми права. Видається очевидним, що історико-політичне тлумачення передбачає охоплення інтелектуальною діяльністю правового положення нормативно-правового акта разом із зазначеним життєвим кон'юнктурним контекстом.

Зокрема, ВП ВС дотримується думки про те, що для визнання бездіяльності протиправною не досить одного лише факту неналежного та/або несвоєчасного виконання обов'язкових дій. Важливими є також конкретні причини, умови та обставини, через які дії, що підлягали обов'язковому виконанню відповідно до закону, фактично не були виконані чи були виконані з порушенням строків (Постанова ВС України від 13 червня 2017 р. у справі № П/800/490/15) [7]. Наприклад, ненадання можливості ознайомитись із досьє кандидатів на посаду судді Верховного Суду на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, коли автоматизована система, в якій має формуватися і вестися досьє суддів/кандидатів на посаду судді, ще не функціонувала, визнано таким, що було зумовлено тимчасовими і об'єктивними причинами, а не умисною бездіяльністю відповідача як розпорядника інформації (Постанова ВС України від 31 жовтня 2017 р. у справі № 800/490/15) [8].

Переходячи до висвітлення особливостей телеологічного (цільового) тлумачення, зазначимо, що воно спрямоване на з'ясування тих цілей, яких прагнув досягти законодавець, приймаючи той чи інший нормативно-правовий акт. При цьому нерідко такі цілі вказані в самому акті, як правило, в преамбулі [1, с. 187]. Зважаючи на це, на доповнення до правила поведінки, об'єктом тлумачення виступає мета його встановлення.

Подібним до телеологічного (цільового) є функціональний спосіб тлумачення права, щодо якого зауважується, що норма права тлумачиться з огляду на виконувані нею функції [1, с. 187].

Прикладом правозастосування, що переконливо засвідчує прихильність до зазначених способів тлумачення під час застосування законодавства про адміністративне судочинство, є Постанова ВС України від 22 вересня 2015 р. у справі № 811/3781/14. У ній ідеться про те, що законодавець чітко визначив, що суттю адміністративного судочинства є судовий контроль за діяльністю органів влади та місцевого самоврядування в сфері дотримання прав і свобод громадян та юридичних осіб за допомогою процесуального закону з певними особливостями, зокрема обов'язку доказування правомірності своєї діяльності органами влади чи самоврядування. З огляду на наведене сформульована правова позиція про те, що суб'єкт владних повноважень може звертатися до суду з адміністративним позовом до приватних осіб виключно для превентивного судового контролю своєї ж діяльності і у випадках, визначених законом, без розширеного тлумачення права суб'єкта владних повноважень на адміністративний позов [9]. Так само з огляду на мету адміністративного судочинства, визнавши те, що громадське об'єднання має право звернутись до суду з метою усуну-

нення порушень вимог екологічного законодавства суб'єктом господарювання, ВП ВС вказала на те, що оскільки зверненням із таким позовом позивач фактично замінює органи державної влади в питанні здійснення контролю за дотриманням природоохоронного законодавства, то цей спір має публічно-правовий характер, а отже, повинен вирішуватися в порядку адміністративного, а не господарського судочинства (Постанова ВП ВС від 11 грудня 2018 р. у справі № 910/8122/17) [10].

Отже, вищенаведене дає змогу зробити висновок про те, що об'єкт інтелектуальної діяльності суб'єкта тлумачення визначається залежно від способу тлумачення, оскільки пізнавальна діяльність спрямовується не лише на об'єкт тлумачення, але й на декілька особливих обставин, що лежать поза встановленими правовим положенням абстрактними правами та обов'язками (правилом поведінки), таких як: 1) значення слів, фраз, висловів, єдналих і розділових сполучників, знаків пунктуації тощо (граматичне тлумачення); 2) узгодженість і суперечність між структурними компонентами об'єкта тлумачення, а також між його словесним оформленням та ідейним спрямуванням (логічне тлумачення); 3) обставини політичного, економічного та соціального буття суспільства, що мали місце на час упровадження норми права, а також зважити на зміни цих обставин та їх можливий вплив на спосіб розуміння та застосування норми права (історико-політичне тлумачення); 4) положення законодавства, які поруч із об'єктом тлумачення забезпечують правове регулювання певних суспільних відносин (системне тлумачення); 5) цілі, яких прагнув досягти законодавець, приймаючи той чи інший нормативно-правовий акт (телеологічне тлумачення); 6) функції положення законодавства (функціональне тлумачення).

Підбиваючи підсумки, зазначимо таке: об'єктом тлумачення є не норма права, а її текстуальне вираження в джерелах права, а сама норма права, яка є правилом поведінки, має вважатись результатом тлумачення. Об'єкт інтелектуальної діяльності суб'єкта тлумачення визначається залежно від способу тлумачення, оскільки пізнавальна діяльність спрямовується не лише на об'єкт тлумачення, але й на декілька особливих обставин, що лежать поза встановленими правовим положенням абстрактними правами та обов'язками (правилом поведінки), таких як: 1) значення слів, фраз, висловів, єдналих і розділових сполучників, знаків пунктуації тощо (граматичне тлумачення); 2) узгодженість і суперечність між структурними компонентами об'єкта тлумачення, а також між його словесним оформленням та ідейним спрямуванням (логічне тлумачення); 3) обставини політичного, економічного та соціального буття суспільства, що мали місце на час упровадження норми права, а також зважити

на зміни цих обставин та їхній можливий вплив на спосіб розуміння та застосування норми права (історико-політичне тлумачення); 4) положення законодавства, які поруч із об'єктом тлумачення забезпечують правове регулювання певних суспільних відносин (системне тлумачення); 5) цілі, яких прагнув досягти законодавець, приймаючи той чи інший нормативно-правовий акт (телеологічне тлумачення); 6) функції положення законодавства (функціональне тлумачення).

Література

1. Матузов Н.І., Малько А.В. Теорія держави і права: підручник. Москва: «Юрист», 2004. 512 с.
2. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: «Наукова думка», 1970–1980. URL: http://ukrlit.org/slovyuk/slovyuk_ukrainskoi_movu_v_11_tomakh.
3. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17 травня 2018 року у справі № 800/546/17 за позовом до Вищої ради правосуддя про визнання незаконним і скасування рішення, зобов'язання вчинити дії. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74022165>.
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 6 листопада 2018 р. у зразковій справі № 812/292/18 за позовом Обласної комунальної установи «Луганський обласний центр підтримки молодіжних ініціатив та соціальних досліджень» до ГУ ДФС у Луганській області про скасування рішення. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77911136>.
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 листопада 2018 року у справі № 800/530/17 про визнання протиправною відмови чи бездіяльності та визнання незаконним Указу Президента України від 10 листопада 2017 року № 357/2017 «Про призначення суддів Верховного Суду». URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78378903>.
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 травня 2018 року у справі № 9901/505/18 про визнання незаконним та скасування рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74440191>.
7. Постанова Верховного Суду України від 13 червня 2017 року у справі № П/800/490/15 за позовом до Вищої ради юстиції про визнання протиправною бездіяльності та зобов'язання вчинити дії. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67721329>.
8. Постанова Верховного Суду України від 31 жовтня 2017 року у справі № 800/111/17 за позовом до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про визнання протиправною бездіяльності та зобов'язання вчинити дії. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70326244>.
9. Постанова Верховного Суду України від 22 вересня 2015 року у справі № 811/3781/14 за позовом Олександрійського міськрайонного центру зайнятості в Кіровоградській області про стягнення безпідставно отриманих коштів. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52867865>.
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 грудня 2018 року у справі № 910/8122/17 за позовом Міжнародної благодійної організації «Екологія – Право – Людина» до Товариства з обмеженою відповідальністю «Аквадельф» про заборону діяльності дельфінарію. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78977479>.

Анотація

Білоус О. В. До питання про зв'язок між об'єктом тлумачення права та способом тлумачення права. – Стаття.

Обґрунтовується, що під об'єктом тлумачення в правозастосовній діяльності належить розуміти формальне закріплення правових норм, тобто положення законодавства та інших джерел норм права (правові положення). З огляду на зазначену зміну традиційного підходу до застосування поняття «об'єкт тлумачення» постає необхідність визначення взаємозв'язку між об'єктом тлумачення та його способом із метою формування системних знань щодо теоретичного та прикладного інструментарію тлумачення правових положень. На переконання автора, об'єктом тлумачення як складового елементу правозастосовної діяльності завжди залишається конкретно визначене правове положення. Водночас об'єктом тлумачення як певної інтелектуальної діяльності суб'єкта правозастосування можуть виступати наукові дослідження, історичний контекст тощо, і такий об'єкт конкретизується залежно від обраного способу тлумачення.

Ключові слова: об'єкт тлумачення, тлумачення норм права, правові положення, спосіб тлумачення.

Аннотация

Билоус О. В. К вопросу о связи между объектом толкования права и способом толкования права. – Статья.

Обосновывается то, что под объектом толкования в правоприменительной деятельности надлежит понимать формальное закрепление правовых норм, то есть положения законодательства и других источников права (правовые положения). С учётом указанного изменения подхода к применению понятия «объект толкования» возникает необходимость определения взаимосвязи между объектом толкования и его способом с целью формирования системных знаний о функционировании системы толкования правовых положений. Согласно мнению автора объектом толкования как составляющего элемента правоприменительной деятельности всегда остаётся конкретно определённое правовое положение. В то же время объектом толкования как некой интеллектуальной деятельности субъекта правоприменения могут выступать научные труды, исторический контекст и так далее, и такой объект изменяется в зависимости от избранного способа толкования.

Ключевые слова: объект толкования, толкование норм права, правовые положения, способ толкования.

Summary

Bilous O. V. To the question of the relationship between the object of interpretation of law and the method of interpretation of law. – Article.

Within the scope of this paper the author determines, that as the object of legal interpreting one should understand the form of the legal provisions (legislation or other sources of law). This approach gives rise to the necessity of the study of the connections between the object and the method of interpreting of law in order to form systematic knowledge of how interpreting system operates. According to the author object of interpretation of law as a part of application of law procedure always remains to be a particular legal provision. In the same time, object of interpretation of law as intellectual activity may change given the method of interpretation applied.

Key words: object of legal interpretation, interpretation of law, legal provisions, method of interpretation of legal provisions.

УДК 340.15

М. М. Герус
здобувач кафедри загальноправових дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ

СУДОВА СИСТЕМА І КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРОВАДЖЕНЬ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ В УРСР У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1958 РОКИ)

Постановка проблеми. Найважливішою ознакою будь-якої правової, демократичної та соціальної держави є функціонування незалежного справедливого правосуддя. У правовій історії української державності були періоди, коли влада явно зловживала своїми повноваженнями, використовуючи адміністративний ресурс, зокрема судові органи, з метою придушення політичних опонентів, внаслідок чого актуальним постає питання причин і передумов зазначених явищ, а також виявлення певних ознак і закономірностей, притаманних судовій системі. Найменшою мірою кримінально-процесуальні аспекти проваджень у кримінальних справах, а також судова система є дослідженими у післявоєнний період – до прийняття Основ кримінального законодавства Союзу РСР і Союзних Республік (1945–1958 рр.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кримінальне судочинство післявоєнного періоду тією чи іншою мірою було предметом дослідження в роботах різних учених, серед яких необхідно виділити найбільш відомих, таких як Я.М. Брайнін, М.М. Гернет, О.А. Герцензон, Ш.С. Грінгауз, П.С. Дагель, В.В. Россіхін, О.Н. Ярмиш тощо.

Водночас судова система та особливості кримінально-процесуальних аспектів проваджень у кримінальних справах, а також судова система і кримінально-процесуальні аспекти проваджень у кримінальних справах в УРСР у післявоєнний період фактично не досліджено.

Мета статті – дослідити сутність судової системи та особливості кримінально-процесуальних аспектів проваджень у кримінальних справах в УРСР у післявоєнний період (1945–1958 рр.).

Виклад основного матеріалу. Після закінчення Другої світової війни судова система УРСР та СРСР загалом була перебудована до умов мирного часу. При цьому треба відразу зауважити, що йшлося переважно про скасування надзвичайних судових інстанцій, які функціонували на прифронтовій території, тобто відповідних військових трибуналів і військово-польових судів, була змінена також юрисдикція судових інстанцій.

Наприклад, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» на підставі затверджених правил про розгляд судами кримінальних справ, в місцевостях, оголошених на військовому положенні, всі справи про злочини, спрямовані проти оборони,

громадського порядку і державної безпеки, передавалися на розгляд військових трибуналів (справи про державні злочини; всі справи про злочини, вчинені військовослужбовцями; справи про розбій, про умисні вбивства та інше) [1].

Крім того, у воєнний час була скасована наявна система цивільних судів, не були внесені корінні зміни в правові основи їхньої діяльності, тобто продовжували, як і раніше, функціонувати народні, обласні, верховні суди союзних республік; водночас їхні повноваження в період Другої світової війни були обмежені територіально і юрисдикційно, а в післявоєнний період ці обмеження, відповідно, були зняті.

Отже, загалом була відновлена судова система, яка діяла до початку Другої світової війни, визначена на принципах Конституції УРСР 1937 р. Найважливіші принципи були такими: розгляд справ у всіх судах здійснювався відкрито, оскільки законом не передбачені винятки, із забезпеченням обвинуваченому права на захист; судді незалежні і підкоряються лише закону; судочинство ведеться мовою союзної або автономної республіки або автономної області із забезпеченням для осіб, які не володіють цією мовою, повного ознайомлення з матеріалами справи через перекладача, а також права виступати на суді рідною мовою.

Як видно, самі по собі ці принципи судової діяльності сформульовані на рівні, відповідному розвиненим країнам. Однак у практичній діяльності вони не могли виходити за рамки адміністративно-командної системи, оскільки були її частиною, і тому, зокрема, про незалежність судів можна говорити з великою часткою умовності.

У кримінально-політичних справах суди після війни, так само як до війни і під час війни, лише реалізовували рішення, прийняті у вищих ешелонах влади, тобто були механізмом, за допомогою якого влада під вивіскою «правосуддя» захищала себе від тих, хто, на її думку, становив для неї хоч якусь небезпеку. Що ж стосується здійснення правосуддя щодо загальних злочинів, то тут ступінь незалежності судів, звичайно ж, був значно більшим, однак ця категорія справ не була настільки поширеною.

У Конституції УРСР 1937 р. регулювалися організаційно-правові основи судової системи. Здійснення правосуддя в УРСР покладалося на Верховний Суд Української РСР, обласні суди,

спеціальні суди СРСР, що створювалися за постановою Верховної Ради СРСР, народні суди.

Судді всіх судів формувалися на виборній основі, виборність суддів сама по собі була демократична, але в умовах однопартійної ідеології та однопартійної влади кандидатури для обрання проходили відповідний «однопартійний» фільтр. Крім того, як свідчать архівні документи, в самому процесі виборів суддів були суттєві недоліки. Наприклад, з моменту прийняття Конституції СРСР 1937 р. до початку війни вибори так і не були проведені у всьому Радянському Союзі [2].

Як показує статистика, з підбором суддів були чималі складнощі, що підтверджується також високою плинністю цієї категорії працівників. Наприклад, протягом 1945 р. зі складу народних суддів вибуло 1 007 осіб, що становило 14,6% від загальної кількості суддів. На цьому тлі виділяється значна кількість суддів, які не мають вищої юридичної освіти. Зокрема, в 1946 р. таких у країні загалом було 45% від загального числа народних суддів. Ба більше: в перші два повоєнні роки (1945–1946 р.) знизилася (порівняно з 1944 р.) число суддів, що мають середню загальну освіту (33% проти 63,7%). Становище було настільки серйозним, що це питання було винесено на розгляд партійного форуму (рішенням ЦК ВКП (б) від 5 жовтня 1946 р. «Про розширення і поліпшення юридичної освіти»). Зокрема, для виправлення ситуації було визнано доцільним в екстреному порядку створювати умови для навчання чинних працівників юстиції (перш за все – органів суду і прокуратури).

У розвиток конституційних положень ще до війни, у 1938 р., був прийнятий Закон СРСР «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік» (далі – Закон), який встановив єдину судову систему, що складається із судів СРСР і судів республік. До першої групи судових установ були зараховані Верховний Суд СРСР і спеціальні суди: військові трибунали і лінійні суди залізничного транспорту, а також водного транспорту.

До другої групи увійшли верховні суди союзних республік, крайові і обласні суди, окружні і народні суди. Проголошувалося, що завданням правосуддя є забезпечення точного і неухильного виконання законів усіма організаціями, посадовими особами та громадянами, захист конституційних прав громадян, прав та охоронюваних законом інтересів організацій, державного ладу і соціалістичної системи господарства.

Закон зберіг юрисдикцію обласних (крайових) судів: відповідно до ст. 32 обласний суд розглядав кримінальні справи щодо контрреволюційних злочинів, про особливо небезпечні злочини проти державного управління, про розкрадання соціалістичної власності, про особливо важливі посадові та господарські злочини, а також зараховані до

її відання цивільні справи у спорах між державними і громадськими організаціями. Обласний суд також розглядав скарги і протести на вироки, рішення і ухвали народних судів. Законом було передбачено, що обласний суд діє в складі судових колегій у кримінальних і цивільних справах, які розглядають справи по першій інстанції в складі судді і двох народних засідателів, а касаційні справи – у складі трьох членів суду.

З прийняттям Закону 1938 р. була ліквідована, зокрема, створена на підставі Постанови ЦВК і РНК СРСР від 10 липня 1934 р. спеціальна колегія обласного суду, тобто судова колегія у кримінальних справах у постійному складі трьох суддів, що розглядала по першій інстанції без участі народних засідателів справи, розслідувані органами НКВС [3].

До числа найбільш значущих змін, прийнятих у післявоєнний період, можна зарахувати більш чітке регулювання питання про накладення на суддів дисциплінарних стягнень [4].

Ряд найбільш значущих процесів за злочини проти держави в післявоєнний період розглядався найвищим судовим органом – Верховним Судом СРСР в першій інстанції («справа авіаторів 1946 р.», «справа Єврейського антифашистського комітету»), причому йдеться перш за все про Військову колегію Верховного Суду. Судова ж система УРСР як ланка нижчого рівня передбачала таку ієрархію: Верховний Суд УРСР, Верховний Суд Молдавської АРСР, обласні суди, суди адміністративних округів, а також спеціальні суди, які створювалися постановою Верховної Ради СРСР, народні суди [5].

У функціонуванні судової системи певна роль відводилася органам юстиції та прокуратури. Зокрема, на Народний комісаріат юстиції УРСР, реорганізований у 1946 р., Міністерством юстиції УРСР покладалися такі завдання: організація спеціальних судів, контроль за станом роботи судових органів і дача керівних вказівок щодо організації та поліпшення їхньої роботи; керівництво організацією нотаріальних органів, їхньою діяльністю; організація і керівництво діяльністю адвокатури; видання кодексів, підручників, навчальних посібників, юридичних довідників та іншої юридичної літератури. Звертає на себе увагу та обставина, що Міністерство юстиції УРСР, будучи органом виконавчої влади, має суттєві повноваження щодо судової діяльності, що дещо розходиться із зазначеними вище конституційними принципами здійснення правосуддя, і перш за все це стосується контролю за станом роботи судових органів і дачі керівних вказівок щодо організації та поліпшення їхньої роботи [6].

Тобто Міністерство юстиції УРСР за допомогою наданих йому повноважень могло істотно впливати на судову систему, і це при тому, що ці повно-

важення були затверджені Урядом СРСР, тоді як судова система визначена союзним законом. Такий фактичний пріоритет актів виконавчої влади перед актами законодавчої влади зайвий раз свідчить про те, що в радянські часи чітко закріпилась адміністративно-командна система, де найважливішу роль відіграють саме виконавчі органи. Зазначені не виправдано великі повноваження органів юстиції в частині впливу на судову діяльність у післявоєнний період були предметом розгляду в ЦК ВКП (б) саме через те, що органи юстиції все ж не сприяли поліпшенню правосуддя і навіть, навпаки, призводили до негативних наслідків [7].

Загальний стан правосуддя в перші повоєнні роки наочно характеризують також дані про судову діяльність, зокрема станом на 1945 р. близько 33,6% вироків скасовувались судами вищих інстанцій. Подібні оцінки повинні були припускати істотні зміни в питаннях судоустрою та керівництва організацією діяльності судів. У зв'язку з цим треба зазначити, що відразу після закінчення Другої світової війни були спроби реорганізувати судову систему, зокрема Міністерством юстиції СРСР стали створюватися так звані «спеціальні ділянки» народних судів за такими напрямками діяльності: «спеціальні ділянки» у справах про хуліганство, «спеціальні ділянки» у справах про злочини неповнолітніх, а всього було створено на кінець 1946 р. 237 «спеціальних ділянок» народних судів [8].

Однак така практика Мін'юсту СРСР була визнана непридатною, насамперед через формальне протиріччя згаданого вище закону про судоустрій СРСР. Таку ж оцінку отримали зусилля Мін'юсту щодо організації діяльності спеціальних судів, які були передбачені законодавством про судоустрій [9]. Однак у цьому випадку Мін'юст зайшов занадто далеко, зробивши спеціальні суди, які за визначенням повинні бути нечисленними, чи не основним судовим органом.

Треба ще вказати на те, що в матеріалах перевірок органів Мін'юсту і самих судів старанно обходили питання про законність під час здійснення правосуддя у справах за злочинами проти держави, що й не дивно, враховуючи, що суди, як зазначалося вище, були лише частиною механізму політико-репресивної системи і самостійно вироків зі справ щодо злочинів, які посягали на державний устрій, не виносили. Після Другої світової війни продовжував діяти відомий Закон від 1 грудня 1934 р., прийнятий у зв'язку з убивством Кірова і який здійснив суттєві вилучення із загальних правил розслідування і судового розгляду кримінально-політичних справ по деяких злочинах проти держави. В історико-правовій

літературі надано однозначну негативну оцінку цього закону, який зневажає фундаментальні кримінально-процесуальні права обвинувачених і підсудних. Особливо треба підкреслити вилучення, пов'язані з юрисдикцією військових судів, ці судові органи (військові трибунали і Військова колегія Верховного Суду СРСР) могли проводити судові засідання без участі сторін (без звинувачення і захисту, і в цьому випадку функції звинувачення виконував сам суд).

Висновки. Загалом, можна констатувати, що в післявоєнний час судова система УРСР і кримінально-процесуальне законодавство не піддалися кардинальним змінам – діяли відповідні органи і закони середини 1930-х і навіть 1920-х рр. (КПК УСРР 1922 р.). Водночас у практиці судочинства із кримінальних справ мало місце деяке зниження рівня репресій, якщо мати на увазі їхні масштаби. Суть же залишалася тією самою: ті, хто зазіхав на радянську владу, повинні були бути піддані жорстким репресивним заходам. При цьому суди, органи юстиції та прокуратури виступали в ролі механізмів, що трансформують рішення владної верхівки в належні правові форми. А органи держбезпеки під час розслідування кримінальних справ, як і раніше, мали особливе становище.

Література

1. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 22 июня 1941 г. «О военном положении». *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1941. № 29.
2. Постановление ЦК ВКП (б) «О расширении и усовершенствовании юридического образования» от 5 октября 1946 г. *Правда*. 11 октября 1946.
3. Закон СССР «О судостроительстве СССР, союзных и автономных республик» от 16 августа 1938 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1938. № 11.
4. Пащенко В.Н. До питання еволюції органів суду і прокуратури, їх коренізації в Кримській АРСР в 1930-х – першій половині 1940-х рр. URL: <https://www.rusnauka.com>.
5. Основы законодательства о судостроительстве Союза ССР, союзных и автономных республик. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1958. № 1. Ст. 12.
6. Закон СРСР «О преобразовании Совета Народных Комиссаров СССР в Совет Министров СССР и Советов Народных Комиссаров союзных и автономных республик – в Советы Министров союзных и автономных республик» от 15 марта 1946 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1946. № 10.
7. Положение «О дисциплинарной ответственности судей». *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1948. № 81.
8. Положение «О Прокуратуре Союза ССР. *Советская адвокатура*. Москва: «Юридическая литература». 1981. С. 106–108.
9. Россіхін В.В. Організаційно-правові засади діяльності пенітенціарної системи в Україні (1917–1991 рр.). Запоріжжя: КПУ, 2015. 368 с.

Анотація

Герус М. М. Судова система і кримінально-процесуальні аспекти проваджень у кримінальних справах в УРСР у післявоєнний період (1945–1958 роки). – Стаття.

Наукова стаття присвячена дослідженню судової системи, а також особливостей кримінально-процесуальних проваджень у кримінальних справах в УРСР у післявоєнний період (1945–1958 роки).

У статті досліджено структуру судової гілки влади, особливості її функціонування та компетенції, освітлено вплив органів виконавчої влади на процес формування судового корпусу, а також здійснення правосуддя.

Обґрунтовано загальні тенденції кримінально-процесуальних проваджень у післявоєнний період.

Ключові слова: кримінальне середовище, післявоєнний період, кримінальне судочинство, радянське законодавство, УРСР.

Аннотация

Герус М. М. Судебная система и уголовно-процесуальные аспекты производства по уголовным делам в УССР в послевоенный период (1945–1958 годы). – Статья.

Научная статья посвящена исследованию судебной системы, а также особенностей уголовно-процесуальных производств по уголовным делам в УССР в послевоенный период (1945–1958 годы).

В статье исследована структура судебной ветви власти, особенности ее функционирования и компетенции, освещено влияние органов исполнительной власти на процесс формирования судебного корпуса, а также осуществление правосудия.

Обоснованы общие тенденции уголовно-процесуальных производств в послевоенный период.

Ключевые слова: криминальная среда, послевоенный период, уголовное судопроизводство, советское законодательство, УССР.

Summary

Gerus M. M. The judicial system and the criminal procedure aspects of criminal proceedings in the Ukrainian SSR in the postwar period (1945–1958). – Article.

The scientific article is devoted to the investigation of the judicial system, as well as features of criminal procedural proceedings in criminal cases in the Ukrainian SSR in the postwar period (1945–1958).

The article deals with the structure of the judicial branch of power, the peculiarities of its functioning and competence, and the influence of the executive authorities on the process of formation of the judicial corps, as well as the implementation of justice.

The general tendencies of criminal procedure proceedings in the post-war period are substantiated.

Key words: criminal environment, post-war period, criminal justice, Soviet legislation, USSR.

УДК 340.15(477)«1919/39»:347.965

Є. С. Дурнов
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК АДВОКАТУРИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1919–1939 РР.)

Актуальність теми дослідження зумовлена тією обставиною, що завдання побудови правової держави, процес демократизації суспільства, проблеми зміцнення законних прав громадян вимагають нового підходу до питань діяльності адвокатури та адвоката-захисника у судочинстві. Проблема взаємовідносин адвокатури з державною владою у світлі забезпечення справедливого судочинства завжди викликала і продовжує викликати сьогодні дискусії та спори щодо її місця у здійсненні правосуддя.

Розрізняючись за своєю правовою природою, колом повноважень, цілями діяльності тощо, суд і адвокатура тісно взаємопов'язані і впливають один на одного. Адвокат може повною мірою реалізувати свої функції захисника лише в такому суді, в якому створені найкращі умови для відстоювання прав і законних інтересів людини і громадянина. З іншого боку, функції суду щодо здійснення правосуддя можуть бути реалізовані тільки за умови забезпечення рівноправності сторін і змагальності, коли сторона захисту представлена професійним захисником. Тільки правильна організація адвокатури може забезпечувати реалізацію головної мети створення та діяльності цього об'єднання – захисту законних інтересів осіб, які звернулися за юридичною допомогою.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається дане дослідження, потребує особливої уваги. В українській правничій літературі дана проблема вивчалася багатьма вченими-істориками та юристами в різні часи (М.В. Ісаєв, М.П. Шаламов, І.С. Галаган, Г.А. Гінзбург, В.Ф. Купрін, Д.С. Суло та ін.).

Метою даної роботи є аналіз організації адвокатури в радянській період, її становлення та основних етапів розвитку в існуючих тоді умовах; визначення правового статусу адвоката в радянському законодавстві; дослідження процесу одержавлення адвокатури.

Виклад основного матеріалу. Жовтнева революція 1917 р. зруйнувала і судові установи, і адвокатуру. «Ми розчистили цим дорогою для справжнього народного суду», – з торжеством говорив В.І. Ленін [3, с. 146]. Місце права зайняла «правосвідомість революційного класу», а професійно підготовлені судді були замінені солдатськими і робітничо-селянськими активістами.

Отже, в жовтні 1917 р. політична влада в країні була захоплена більшовицькою партією, і з цього моменту з адвокатурою, як і з усією державою, почалися експерименти.

Більшовики розглядали право, правову систему, юристів в якості тимчасових подразників і примушували всі організації працювати під своєю опікою. Адвокатура не була виключенням. Вона не вписувалася в уявлення більшовиків про пріоритетний захист класових інтересів у порівнянні з інтересами особи. В результаті Колегія адвокатів Російської Імперії була розпущена Декретом «Про суд» від 24 листопада 1917 р. Цим декретом скасовувалася адвокатура, прокуратура, органи кримінальних розслідувань і вся судова система. Він став першим законодавчим кроком більшовиків на шляху до створення нового правопорядку в тепер уже радянській державі. Тепер будь-яка людина могла виступати в ролі адвоката, поки в нього або в неї була «революційна» свідомість.

19 грудня 1917 р. була видана інструкція «Про революційний трибунал, його склад, справи, що підлягають його віданню, покарання, що накладаються на нього, і про порядок ведення його засідань». Відповідно до неї народним комісаріатом юстиції при революційних трибуналах утворювалися колегії правозахисників, які діяли поряд із загальногромадянськими обвинувачами і захисниками. Інструкція передбачала, що судові слідство в революційних трибуналах має відбуватися за участю обвинувачення і захисту. Захисники створювалися шляхом вільного запису осіб, які бажають надавати допомогу революційному правосуддю, але потрібна була рекомендація Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. В якості захисника обвинувачуваний міг запросити будь-яку особу (не обов'язково з колегії правозаступників), що користується політичними правами. І тільки в тому випадку, якщо обвинувачений не міг самостійно цього зробити, він просив про це суд, а останній повинен був надати йому такого з колегії правозаступників.

Оскільки члени колегії правозахисників виступали лише в найбільш складних кримінальних справах, що підсудні трибуналам, то їх навряд чи можна було вважати адвокатурою. Всю іншу юридичну допомогу громадянам надавали колишні присяжні повірені, присяжні юрисконсульти та

інші особи, які нелегально займалися адвокатською практикою [5, с. 10].

Йшов час. Справи розбиралися заплутано. І пролетарській державі стала необхідна нова форма організації захисту. Було видано Декрет про суд від 7 березня 1918 р., який свідчив: «При Радах робітничих, солдатських і селянських депутатів засновується колегія осіб, які присвятили себе правозаступництву як у формі громадського обвинувачення, так і у формі громадського захисту. В ці колегії надходять особи, обрані Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів. Тільки ці особи мають право виступати в суді за плату». В Декреті вказувалося, що правозаступництво є суспільною функцією. Цим положенням колегії правозахисників були замінені на колегії обвинувачів, захисників і представників сторін. Вони зіграли свою роль у посиленні правових гарантій радянського правосуддя, але в них, як і раніше, була велика кількість представників буржуазної адвокатури, навіть незважаючи на жорсткий відбір кандидатів, що проходив під наглядом відділів юстиції губернських виконкомів.

Контроль за діяльністю колегій захисників покладался на губернські відділи юстиції. Вони повинні були періодично проводити наради членів колегій, слідчих комісій і народних суддів для спрямування їхньої діяльності. Фактично ж це означало повну залежність адвокатури від державних органів в особі губернських відділів юстиції.

Наслідком створення такої адвокатури стало стрімке скорочення чисельності адвокатів. Взв'язавши на себе фінансування колегій, держава стала зацікавленою в їх мінімальній чисельності [1, с. 52].

До кінця 1918 р. участь захисників у кримінальному судочинстві стала помітно обмеженою. Так, захисників, за рідкісним винятком, перестали допускати до участі в попередньому слідстві. Участь захисника в судовому розгляді стала вибірковою, а не обов'язковою. Якщо за Декретом про суд присутність адвоката дозволялася на слуханнях всіх кримінальних справ в народних судах, то за Положенням «Про народний суд» 1918 р. судді мали право не допускати захисника до суду з метою представлення інтересів клієнта за винятком відносно невеликого числа випадків, коли присутній державний обвинувач або коли справа розглядалася судом у складі шести засідателів, тобто у справах про вбивство, розбої, зґвалтування, спекуляції.

Ефективність захисту знижувалася ще через появу в цей період великої кількості надзвичайних трибуналів. Ці установи служили головним знаряддям більшовицької репресивної політики. В багатьох випадках, коли розслідування проводилося надзвичайною комісією, вирок до страти виконувався часто без судового розгляду і, природно, без адвоката.

Стислість і швидкість судових процесів під час громадянської війни продемонстрували можливість «обійтися як без обвинувачів, так і без захисників». У зв'язку із цим багатьом державним діячам адвокатура як правовий інститут здавалася зайвою.

У липні 1920 р. на III Всеросійському з'їзді діячів радянської юстиції було висловлено думку про те, що колегії обвинувачів, захисників і представників сторін себе не виправдали [7, с. 129]. Вони зловживали довірою, отримували високі гонорари і т.д., тому була дана команда на знищення колегій. Їм на зміну прийшли відділи юстиції, що створювалися в структурі місцевих органів влади. Їх завданням було надання юридичної допомоги населенню. В більшості випадків в якості захисників виступали консультанти. У всій країні їх налічувалося близько 650. Очевидно, що за такої чисельності адвокатів громадяни фактично були позбавлені права на отримання кваліфікованої правової допомоги.

26 травня 1922 р. III сесія Всеросійського Виконавчого комітету IX скликання затвердила своєю постановою «Положення про адвокатуру». А 5 липня 1922 р. було видано «Положення про колегії захисників», створювалися колегії захисників у цивільних і кримінальних справах при губернських відділах юстиції. Загальні збори захисників обирали президію. Вона здійснювала керівництво діяльністю колегії, на президію покладался обов'язок прийому до колегії і відрахування з неї, накладення дисциплінарних стягнень, вирішення фінансових та адміністративних питань, пов'язаних із функціонуванням діяльності колегії.

Поняття «адвокатура» та «колегія оборонців» не розмежовуються, а поняття «адвокатська таємниця» не визначається. В той же час поняття «оборонець» трактується більш широко, ніж поняття «захисник-адвокат», оскільки до оборони допускалися близькі родичі, представники підприємств, державних установ [2, с. 23]. Членами колегії могли бути особи, які мали стаж практичної роботи в органах радянської юстиції не менше двох років або відповідну теоретичну і практичну підготовку. Члени колегії захисників не мали права займати посади в державних установах і на підприємствах, за винятком осіб, які займали державні посади, були професорами чи викладачами юридичних наук. За положенням адвокат мав право приймати клієнтів на дому.

Система оплати нагадувала дореволюційну. Як правило, розмір оплати визначався взаємною угодою між клієнтом і членом колегії захисників. З осіб, визнаних судом неможливими або малозабезпеченими, плата не стягувалася.

Діяльність колегій захисників повинна була забезпечувати організацію всебічної юридичної допомоги населенню шляхом дачі рад та консуль-

тацій, веденням справ у судах та інших організаціях, широку пропаганду радянського права. Партійні організації в той час взяли під своє керівництво діяльність колегій і послали туди для роботи комуністів, видавши 2 листопада 1922 р. циркуляр «Про вступ комуністів у колегії захисників». У колегіях створювалися більшовицькі фракції. Вони поступово взяли під контроль всю діяльність адвокатури [9, с. 93].

З 1928 р. з ініціативи колегії Нарком'юста було розпочато боротьбу з приватно практикуючими адвокатами, які нібито «сприяли засміченню адвокатури». Акцент робився виключно на колективній консультативній формі діяльності. 12 вересня 1928 р. колегія НКЮ прийняла постанову «Про реорганізацію колегії захисників», в якій пропонувалося окружним судам організувати адвокатські колективи. Нею визначалася необхідність перевірити склад адвокатури шляхом вивчення кожного адвоката окремо із залученням до перевірки громадських організацій. Зверталася особлива увага на прийняття в адвокатуру осіб, які закінчили юридичні факультети вузів.

У 1932 р. у кожній юридичній консультації був встановлений фінансовий план, який через введення госпрозрахунку входив прибутковою частиною до відповідного бюджету. Це зробило адвокатуру схожою до інших сфер побутового обслуговування населення.

26 квітня 1932 р. в УРСР була введена система госпрозрахункових бригад: кожен колектив юристів являв собою госпрозрахункову одиницю. І кожен захисник, окрім встановленої йому твердої зарплати, став отримувати преміальні з фонду перевиконання фінансового плану. У президіях скупчилися значні заощадження, які утворили централізований фонд, який постановою Нарком'юста УРСР від 14 березня 1933 р. став іменуватися Централізованим фондом колегій захисників при Нарком'юсті УРСР, яким і розпоряджався Нарком'юст.

27 лютого 1932 р. колегія Наркомату юстиції прийняла Положення про колективних захисників, відповідно до якого була закріплена нова організація роботи адвокатури. Колективи захисників створювалися в районах, містах і діяли під керівництвом президії обласних колегій захисників, а загальне керівництво та нагляд здійснювали обласні суди. Вони вели безпосередньо судову і консультативну роботу, правову пропаганду, були покликані сприяти підвищенню рівня політичних і професійних знань населення. Всі доручення на надання юридичної допомоги приймалися тільки через колектив, у касу якого вносилися винагорода за допомогу. Прийом в колектив захисників проводився добровільно, за заявою вступника в колектив. Відмова у прийнятті могла бути

оскаржена в президію колегії захисників, постановою якої була обов'язковою [6, с. 110].

Вищими органами управління колективу були: загальні збори членів колективу, бюро колективу, ревізійна комісія. Членам колегії захисників заборонялася інша юридична робота, за винятком педагогічної, літературної та наукової діяльності, а також роботи юрисконсульта підприємств та установ громадського сектора – за сумісництвом.

Для надання юридичної допомоги населенню створювалися юридичні консультації. Особлива увага в Положенні зверталася на максимальне розміщення юридичних консультацій в робочих районах і сільських місцевостях. Відкриття нових консультацій вироблялося з дозволу президії колегії. Розмір винагороди за надану юридичну допомогу визначався таксою. Вона вироблялася президією колегії та затверджувалася відповідним судом.

Всі члени колективу повинні були мати навантаження по суспільно-правовій роботі, невиконання якої спричиняло за собою дисциплінарну відповідальність.

Сума гонорарів в колективах розподілялася таким чином:

- 1) від 3% до 5% всієї суми відраховувалося в запасний фонд колективу;
- 2) необхідні суми відраховувалися на покриття адміністративно-господарських витрат і культурно-просвітніх потреб;
- 3) від 2% до 5% всієї суми відраховувалося на утримання президії колегії;
- 4) за постановою президії могли створюватися й інші фонди (преміальні).

Адвокату відводилася в суді роль статиста. Повністю дотримуючись політичної лінії обвинувача і розділяючи його погляди в плані очевидності доказів, адвокат змушений був обмежуватися лише тими доказами, які могли б пом'якшити вину обвинуваченого. За такої сталінської моделі захисту адвокат був зобов'язаний публічно визнавати провину свого клієнта, якщо це «було встановлено обставинами справи».

У цей час проходили по всій країні з різним ступенем інтенсивності так звані чистки, які не могли не торкнутися адвокатуру, але найбільшої шкоди адвокатській спільноті завдала чистка 1935 р. Починаючи з 1936 р. ситуація почала змінюватися. Хоча адвокатів і раніше визнавали неминучим злом, але, розуміючи, що без них не обійтися, вирішили взяти адвокатуру під посиленій контроль. Із цією метою в листопаді був утворений відділ правового захисту при Наркоматі юстиції СРСР. Саме із цього моменту почала проводитися активна кампанія щодо збільшення чисельності адвокатів, насамперед із числа трудящих. Правда, ця кампанія, можна сказати, провалилася, бо все ще число буржуазних фахівців було більшим,

ніж так званих адвокатів «із народу», які, до того ж, не володіли достатнім досвідом і юридичними знаннями [6, с. 108].

Не змогла змінити це співвідношення соціальних сил серед адвокатів і значно збільшити вплив Комуністичної партії в їх рядах друга за масштабами чистка в 1938 р. Сама структура адвокатури, право її рядових членів обирати членів президії та голови – все це ускладнювало тотальний контроль над нею.

Загальне державне керівництво адвокатурою покладалося на НКЮ СРСР, союзних і автономних республік, визначалися конкретні завдання з надання юридичної допомоги населенню, установам, організаціям і підприємствам:

1) дача юридичних консультацій (рад, довідок, роз'яснень тощо);

2) складання заяв, скарг та інших документів на прохання громадян, установ, організацій і підприємств;

3) участь адвокатів у судових процесах в якості захисників обвинувачених, представників відповідачів, позивачів та інших зацікавлених осіб [7, с. 63].

Положенням був закріплений новий принцип, відповідно до якого в адвокатуру могли вступати лише особи, які мають юридичну освіту або не менше 3-х річного стажу роботи в якості судді, прокурора, слідчого чи юрисконсульта. Ст. 14 Положення закріплювала найважливіший демократичний принцип: «Усі питання, пов'язані з організацією і діяльністю колегії адвокатів, вирішуються загальними зборами членів колегії адвокатів та президією колегії адвокатів». «Положенням» було встановлено, що колегії адвокатів користуються правами юридичної особи.

Загальні збори колегії адвокатів повинні були скликатися не рідше двох разів на рік. Президія колегії адвокатів та ревізійна комісія обиралися таємним голосуванням строком на два роки. Президія колегії здійснювала керівництво всією практичною діяльністю колегії, обирала зі свого складу голову, його заступника та секретаря президії.

У районних центрах та містах області, краю, республіки створювалися юридичні консультації. Керівниками їх були завідувачі, які призначалися президією колегії. Завідувачі юридичними консультаціями, в яких працювало не менше 15 адвокатів, звільнялися від ведення судових справ. Їх праця оплачувалася президією колегії адвокатів.

Оплата юридичної допомоги, наданої адвокатами, проводилася на підставі інструкції, що видається Нарком'юстом СРСР. За несумлінне виконання адвокатами своїх обов'язків, порушення такси оплати та інші проступки президія колегії адвокатів могла накласти на них одне з таких стягнень: 1) зауваження; 2) догану; 3) сувору догану; 4) відсторонення від роботи адвоката на строк

до шести місяців; 5) виключення зі складу колегії адвокатів [9, с. 308].

Таким чином, можемо зробити **висновок**, що історія взаємних відносин адвокатури та радянської влади до отримання Україною незалежності свідчить, що намаганням гілок державної влади було зробити його бутафорією захисту, «одержавити» цей правозахисний інститут та зацікавити діяти з пріоритетом державній владі. Десятиліттями держава підтримувала чисельність адвокатів на низькому рівні, контролювала діяльність адвокатів шляхом обліку справ і стежачи за їх поведінкою в залі суду. Однак за радянських часів адвокатура України завдяки формуванню колегій адвокатів за територіальним принципом на основі адвокатського самоврядування та можливості впливати на підбір із резерву кандидатів на професію адвоката, що у своїй більшості унеможлилювало прийняття до лав адвокатів «випадкових» людей, виборола належне їй місце в правовій системі радянської України та досягла якісного професійного досвіду правозахисної роботи та високого авторитету в суспільстві сьогодні.

Література

1. Булгакбаев А.Б. Радянська адвокатура. Алмата, 1982. 65 с.
2. Варфоломеева Т.В., Русанов Б.В. Радянська адвокатура: задачі і форми діяльності. Київ: Вища школа, 1983. 43 с.
3. Галаган І.С. Право обвинуваченого на захист в радянському кримінальному процесі: дис. канд. юрид. наук. Київ, 1956. 297 с.
4. Гошуляк В.В. Історичний нарис розвитку російської адвокатури як інституту, затребуваного громадянським суспільством. *Право і політика*. 2004. № 4. С. 103.
5. Гусева В.П. Інститут захисту в кримінальному процесі УСРР у 1917–1921 роках. *Часопис Академії адвокатури України*. 2010. № 2. С. 10–12.
6. Кодинцев А.Я. Теорія і історія радянської адвокатури 30-50-х років в працях радянських, російських і закордонних вчених. *Адвокат: Щоміс. інформ.-аналіт. журн. про практ. заст. законодавства*. 2008. № 11. С. 105–112.
7. Купрішин В.Ф., Суслєв Д.С. На сторожі прав трудящих та інтересів держави (Про історію створення, організацію і діяльність адвокатури УРСР). Київ: Політвидав України, 1973. 190 с.
8. Мішина Т.Г. Моральні принципи в діяльності радянською адвокатурою як основоположні начала адвокатської діяльності. *Адвокатська практика: науково-практ. і інформ. видання*. 2010. № 3. С. 42–46.
9. Музиченко П.П. Історія держави та права України: навч. посібник. Київ: Знання, 2007. 471 с.
10. Синеокий О.В. Адвокатура як інститут правової допомоги і захисту: проблеми становлення і перспективи розвитку. Монографія. Запоріжжя: Вид-цтво ЗНУ, 2007. 432 с.
11. Хаскі Юджин. Російські адвокати і Радянська держава: Походження і розвиток радянської адвокатури 1917–1939 / Юджин Хаскі; пер. з англ. Т. Морщакова. Москва: РАН, Ун-т д-ви і права, 1993. 183 с.

Анотація

Дурнов Є. С. Становлення та розвиток адвокатури в радянській Україні (1919–1939 рр.). – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню організаційно-правових основ діяльності адвоката в судочинстві в радянський період із урахуванням політично-державного впливу. В ній встановлено, що держава будь-якими способами намагалася узалежнити адвокатуру як правовий інститут. Також у статті проаналізовано основні напрямки та підходи різних вчених щодо вивчення вказаної проблематики.

Ключові слова: адвокат, захисник, правозаступник, колегія правозаступників, обвинувачений, юридична консультація.

Аннотация

Дурнов Е. С. Становление и развитие адвокатуры в советской Украине (1919–1939 гг.). – Статья.

Статья посвящена исследованию организационно-правовых основ деятельности адвоката в судопроизводстве советский период с учетом политико-государствен-

ного воздействия. В ней установлено, что государство любыми способами пыталось сделать зависимой адвокатуру как правовой институт. Также в статье проанализированы основные направления и подходы различных ученых к изучению указанной проблематики.

Ключевые слова: адвокат, защитник, правозащитник, коллегия правозащитников, обвиняемый, юридическая консультация.

Summary

Durnov Ye. S. Formation and development of advocacy in Soviet Ukraine (1919–1939). – Article.

The article is devoted to the study of the organizational and legal foundations of the lawyer's activity in the judicial process during the Soviet period, taking into account the political and state influence. It established that the State in any way tried to add a lawyer as a legal institution. Also, the article analyzes the main directions and approaches of different scientists in studying the mentioned problem.

Key words: lawyer, lawyer, lawyer, lawyer's board, accused, legal advice.

УДК 340.1

О. В. Клименко*доктор наук державного управління, доцент,
завідувач кафедри конституційного та міжнародного права
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського***О. В. Патратій***аспірант
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського***ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСУВАННЯ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ
НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД)**

Постановка проблеми. Вивчення історії та генези будь-якого явища дає можливість пізнати його глибинну суть, значущість та значною мірою передбачити найімовірніші тенденції розвитку майбутнього. Розуміння сучасних проблем і прогнозування їх наукового і практичного розв'язання повинні не тільки спиратися на світовий досвід фінансового забезпечення охорони здоров'я, а й враховувати національно-історичні особливості й попередню спадщину України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням історії фінансового забезпечення охорони здоров'я в Україні займалися такі науковці, як С. Верхратський, К. ДуPLENKO, Н. Карпишин, В. Рудий, В. Рудень, С. Стеценко, Ф. Ступах, С. Тернова, О. Тулай, М. Шаварина та інші.

Постановка завдання. Метою статті є короткий історико-правовий нарис становлення і розвитку законодавства у сфері фінансування медицини на теренах України в дорадянський період часу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дорадянський період розвитку охорони здоров'я в Україні бере свої витоки з найдавніших часів. У містах Київської Русі серед представників різних професій були особи, які займалися лікувальною справою, нерідко спадково. В ранніх збірниках законоположень Київської Русі («Руська правда» XI ст.) згадується про лікарів-ремесників і винагороду їм за лікування. Крім цього, при монастирях і великих церквах влаштовувалися притулки для хворих і немічних. За законами Київської Русі на медичну допомогу церкві належало виділяти частину з усіх державних прибутків, що можна сприймати як своєрідну державну опіку справ медичного обслуговування.

Точкою відліку для історичного екскурсу обирають зазвичай X ст., що зумовлено низкою причин, основою з яких є поява Руської Правди – першого писаною зводу руською права. Серед нормативно-правових актів, що регулюють питання медичної діяльності в Київській Русі, виділяють основні: «Церковний Устав» (X ст.), який складається з чотирьох розділів, у четвертому міститься положення про «церковних людей»,

до яких належали й лікарі. Лікарі монастирських лікарень розглядалися як прошарок населення держави «церковні люди», а лікарні відносились до церковних закладів.

У «Руській Правді» (XI ст.) згадується про необхідність оплати праці лікаря, який надав медичну допомогу [1, с. 64].

Роль і значення Руської Правди важко переоцінити, оскільки це перший державний нормативний акт, що закріплює норми щодо регулювання медичної діяльності. У Київській Русі медична допомога надавалась у таких трьох видах, як народна, монастирська та світська (міська) медицина. Норми Руської Правди регламентували світську медицину, «Церковний Устав» – монастирську медицину, а народна визначалась морально-етичними нормами.

Після утворення Московської держави значну роль у регулюванні медичної діяльності почав відігравати Аптечний приказ, створений у 1581 році з метою Централізації державою управління охорони здоров'я. Аптечний приказ – це орган державною управління медициною, що здійснював чисельні організаційні та правові функції. Аналіз діяльності Аптечного приказу дозволяє виділяти такі його функції:

- 1) організація медичного забезпечення;
- 2) забезпечення лікарськими засобами;
- 3) видача дозволів на право займатись медичною діяльністю;
- 4) організація воєнно-медичної служби;
- 5) медичне обслідування;
- 6) підготовка вітчизняних медичних кадрів.

В історії охорони здоров'я особливо привертають увагу братства – організації українського міщанства, які в XV–XVIII століттях у великих містах організовували друкарні, бібліотеки, школи і шпиталі, які утримувалися коштами парафіян. Примітивні притулки, названі «шпиталями», від зміненого латинського *hospitalis* – «гостинний», можна вважати першими організаційними формами медичного обслуговування населення.

У деяких містах шпиталі фінансувалися за рахунок грошей, отриманих за користування місь-

кими вагами, за переїзд через мости, переправу поромом та ін. Крім шпиталів, які утримувалися на громадські кошти, були в Україні й такі, існування яких забезпечувалося заповітами заможних осіб, що відписували села, млини, шинки та ін. Великий внесок у медичну справу було зроблено князями Острозькими. В Острозі функціонував великий шпиталь із річним бюджетом 4000 злотих – сума на той час значна [2, с. 145].

Інтереси народного здоров'я мали суттєве значення в діяльності громадських організацій, де провідне місце належало благодійним медичним товариствам.

Переважає більшість благодійних товариств Києва брала участь в організації медичної допомоги. Це зумовлено тим, що добродійність спрямована на підтримку груп населення підвищеного ризику, де одне з першочергових і найважливіших завдань – медична допомога хворим, дітям, літнім людям. У той же час у Києві в окреслений період існували особливі добродійні об'єднання, в діяльності яких медичне спрямування було провідним – це благодійні товариства медичного профілю. З огляду на це благодійні медичні спілки виділені в окрему групу, і увагу при цьому сконцентровано на тих товариствах, які зробили найбільший внесок у добродійну діяльність у Києві. Висвітлено й деякі специфічні, характерні особливості діяльності вказаних громад, що надало їм особливу цінність, колорит, непересічність.

У Києві ще в 1840 р. розпочало свою діяльність наукове лікарське об'єднання – Товариство київських лікарів, що вказує на значну громадську та наукову активність українських лікарів. Така їх активність проявлялась також у тому, що вони були ініціаторами та діяльними учасниками не тільки наукових, але й різних добродійних товариств, які опікувалися здоров'ям, боролися із соціальними захворюваннями, дитячою смертністю, займалися пропагандою медико-гігієнічних знань тощо.

Одним із найстаріших товариств, яке поєднувало наукову діяльність із добродійністю, було Російське Товариство охорони народного здоров'я. Київському відділу цього товариства належить особливе місце серед громадських об'єднань міста.

Мета створення відділу полягала в поліпшенні громадського здоров'я та санітарних умов у м. Києві та в межах Південно-Західного краю.

Наведемо перелік деяких благодійних об'єднань медичного спрямування, які діяли в Києві в зазначений період:

- 1) Київські місцеві управління й комітет Російського Товариства Червоного Хреста;
- 2) Київське відділення Попечительства сліпих;
- 3) Київський відділ Російського Товариства охорони народного здоров'я;
- 4) Товариство боротьби із заразними хворобами;

5) Київський комітет Всеросійського Попечительства охорони материнства та дитинства;

6) Товариство подання допомоги хворим дітям;

7) Товариство лікарень для хронічно хворих дітей;

8) Товариство боротьби з дитячою смертністю;

9) Товариство «Крапля молока»;

10) Товариство нічних лікарських чергувань [3, с. 28].

Думка про влаштування в Києві нічних лікарських чергувань виникла серед київських лікарів наприкінці 1880 року. Першим кроком до здійснення цього задуму стали збори в листопаді 1880 року двадцяти лікарів, які виявили бажання взяти участь у чергуваннях. Вони згодом і стали засновниками Товариства нічних лікарських чергувань. Початкова мета Товариств нічних лікарських чергувань полягала в поданні медичної допомоги лише в екстрених, невідкладних випадках. Але за період свого існування товариство пережило кілька фаз у своїй діяльності й змінило свій характер. Екстрені випадки склали близько семи відсотків усієї кількості хворих, а решту – амбулаторні хворі, які через відсутність часу або бажання не зверталися до лікаря вдень, щоб скористатися безоплатною чи дешевою медичною допомогою.

Таким чином, можна констатувати факт посилення амбулаторної допомоги замість виїзної та зміну контингенту хворих, що користуються послугами Товариства, й перетворення допомоги, яка надається лікарями Товариства, майже безоплатно.

За 14 років існування спілки була подана допомога 11075 хворим, причому кількість хворих, які звергались до пункту лікарських чергувань у нічний час, у цілому зростала [3, с. 28].

Кожний медичний заклад дореволюційної України отримував благодійні кошти, які спрямовував на безкоштовну медичну допомогу.

Стан медичного обслуговування в Запорізькій Січі досить глибоко досліджений професором С.А. Верхратським. У своїх працях він наводить деякі факти існування серед козаків циркульників-професіоналів. У ті часи лікарська справа мала приватний характер і практично не контролювалася державою. Історики свідчать, що лікарі з хворими складали угоди про лікування, як на звичайну торгівельну справу, де товаром виступала медична послуга. Дозволити собі користувалися послугами іноземних і вітчизняних дипломованих лікарів могли лише забезпечені верстви населення. Основна більшість звергалася за допомогою до лікарів-циркульників, кількість яких збільшувалася в усіх країнах [4, с. 184].

В Україні документальні відомості про «циркуликів» (іноді – циркуликів) починають зустрічатися з кінця XIV століття, коли в містах було за-

ведено самоврядування під назвою Магдебурзьке право. Цехи цирульників були в усіх українських містах. Особливою популярністю в Україні користувався цех цирульників м. Львова, заснований у 1512 році. Цирульники обслуговували широкі верстви населення протягом багатьох століть, і лише в другій половині XIX століття цехова медицина фактично втратила своє значення.

Із початку XVIII століття більшість українських земель перебувала під владою Росії і підпорядковувалася місцевим законам. У 1721 році царський уряд видав закон, за яким під «жестоким штрафом і телесним наказаним» не дозволялося, щоб «неученые и медико-хирургической практикой не освидетельствованные и не удостоенные от Медицинской Канцелярии всякого чина люди» займалися лікуванням. Цей закон забезпечував певний порядок на ринку медичних послуг.

У 1737 році за сенатським наказом запроваджуються перші посади міських лікарів. У великих містах, говорилося в ньому, «для пользования обывателей в их болезнях содержать лекарей, а жалование призождает им в городах от ратуш до 12 руб. в месяц со свободною квартирою, а больше на те города не накладывать». Таким чином, фінансове забезпечення охорони здоров'я перекладалося на місцеві бюджети. Але доходи міст були такі мізерні, що видатки на утримання лікаря в сумі 140-150 руб. на рік були великим тягарем для міського бюджету.

Наприкінці XVI століття в кожній губернії України виходить «Приказ громадської опіки», який регламентував улаштування й утримання лікарень, притулків для інвалідів, сиріт. Утримання лікувальних закладів покладалося на міське управління. Матеріальну базу було визначено особливим положенням, в одному з пунктів якого було вказано: «Благодійні заклади влаштовуються й утримуються на кошти міських прибутків і капіталів». До видатків на лікарні за «Приказом» відносилися витрати на харчування хворих, на утримання обслуговуючого персоналу, на оплату праці лікарів та його помічнику. Вся робота медичних закладів будувалася так, щоб вони давали прибуток. Навіть ті незначні суми коштів, які відпускалися на утримання лікарень, витрачалися не повністю [5, с. 107].

У 1864 році царським урядом Російської імперії було видане Положення про земські установи. На його основі в 10 українських губерніях почали поступово створюватись земства, яким доручалася турбота про здоров'я народу. Однак дане піклування належало до обов'язкових земських повинностей (видатки земських бюджетів поділялися на обов'язкові і необов'язкові). Уряд намагався змусити земства в першу чергу фінансувати потреби, які були за своєю природою не місцевими, а загальнодержавними (військова повинність,

утримання органів місцевого самоврядування, поліції тощо). Необов'язкові видатки (на охорону здоров'я, освіту та ін.) здійснювалися земством із власної ініціативи, без державного втручання.

Недосконалість правової основи, цензовий характер і суворі адміністративна опіка, дефіцит земських бюджетних коштів ставили земську діяльність у справах медицини у важкі умови і створювали перешкоди для розвитку охорони здоров'я. Проте земська медицина виросла у своєрідну, самобутню форму організації медичного обслуговування населення і стала значним кроком уперед порівняно з дореформеною приказною медициною.

Поряд із земською і міською розвивалася фабрична медицина, яка, по суті, поклала початок формуванню медичного страхування в Україні.

У зв'язку з настанням епідемії холери урядом царської Росії було прийняте тимчасове положення, яке зобов'язувало власників фабрик і заводів організувати для своїх працівників лікарні (в розрахунку 1 ліжко на 100 осіб). Роботодавці повинні були оплачувати будівництво лікарень, утримання лікарів, видавати безкоштовно ліки робітникам та ін. [2, с. 148]

Із самого початку свого існування фабрична медицина була громадською (обов'язковою, гарантувалася законом, регламентувалася органами державної влади), проте її організацією займалися приватні особи – власники фабрик, і відсутність контролю з боку державних органів за наданням медичної допомоги сприяла виникненню порушень і зловживань.

Відомо, що в кінці XIX – на початку XX ст. запровадження медичного страхування як системи соціального страхування стало невід'ємною вимогою політичного робітничого руху в Україні. Царський уряд після революційних подій 1905 р. був змушений почати розроблення проекту Закону «Про соціальне страхування» й одночасно, не чекаючи його прийняття, дозволив робітникам організувати лікарняні каси або ощадні каси забезпечення.

Прийнятий у 1912 р. Державною думою Закон «Про соціальне страхування на випадок хвороби» став результатом колективної боротьби робітників, лікарів і прогресивної громадськості. Попри всі його вади, цей закон уперше в Російській імперії та на території України надав поняттю «лікарняні каси» нормативну основу і затвердив їх статут. Із цього часу вони є організаційними осередками надання медичної допомоги за страховим принципом. Цей закон поклав початок формуванню системи страхової медицини дореволюційного періоду в Україні.

Згідно з положенням про страхування, яке функціонувало в Україні на той час, джерелами фінансування системи медичного страхування, що здійснювалося через лікарняні каси, були фон-

ди соціального страхування. Їх кошти формувалися із внесків промисловців, самих робітників-членів лікарняних кас, на частку яких припадало 60% усіх витрат, а також надходжень від страхових товариств.

В Україні функціонували лікарняні каси двох типів: заводські та об'єднані. Заводські каси здійснювали виплату допомоги за встановленими випадками, організували надання безоплатної медичної допомоги робітникам і членам їх сімей. У 1913 р. урядом були запропоновані доповнення до статуту лікарняних кас, що надавало їм право організувати лікарні, амбулаторії, санаторії, аптеки. З організацією лікарняних кас медична допомога робітникам та членам їх сімей дещо покращилась і стала доступнішою [6, с. 345].

Рівень медичного забезпечення тих українських земель, що перебували під владою Австро-Угорщини, Польщі був значно нижчим, ніж у Росії. У часи окупації краю Австрією, як зазначає історик польської медицини Гансіровський, для основної маси населення Галичини медичної допомоги не було, заможні особи утримували придворних лікарів. У великих містах існували цехи хірургів («цирульників»), аптеки, благодійні шпиталі та інше. Не було ніякого керівництва і контролю з боку держави.

Першою спробою держави у вирішенні питань охорони здоров'я населення був Головний санітарний статут, виданий у 1770 році, який створив бюрократичну систему керівництва справами медико-санітарного обслуговування населення (фізикат), спрямовану, головним чином, на ліквідацію інфекційних захворювань.

Із прийняттям в Австрії у 1867 році Конституції в країні почався період реформ, які зачепили і медичну галузь. Вперше зроблена спроба передати медичні справи на баланс бюджетів самоврядувань.

Починаючи з 1919 року Польський уряд організував у містах лікарняні каси (каси хворих). Кожна каса мала свій статут. Так, доходи каси Львівського повіту формувалися за рахунок забезпечених, за рахунок працедавців, за рахунок стягнень, із відсотків за затримку, з допомог, громадських інвестицій, із дарчих і заповітів, із доходів маєтку каси. У Тернопільському воєводстві в 1925 році членами лікарняних кас було 3,9% всього населення, пізніше – 5-6%, у Львівському, де промисловість була розвинена більшою мірою, число членів кас перевищувало 15%.

Отже, в дорадянський період на ринку медичних послуг відбувалися цілком закономірні явища і процеси для того часу. Суб'єктами фінансування були як державний, так і приватний сектори. Кожна із сторін переслідувала власну мету у справах медичного обслуговування населення. Мотивом приватної ініціативи виступав певний фінансовий зиск, отриманий у результаті комерційної діяльності, тому конкуренція, попит і пропозиція супроводжували процес надання медичної допомоги. Держава, у свою чергу, (в особі уряду й органів місцевого самоврядування) намагалася розв'язати проблеми, з якими не вдавалося справитися приватному сектору. Насамперед, це усунення негативних зовнішніх ефектів, які спричинялися спалахами й епідеміями; це контроль за якістю надання медичної допомоги, так зване державне регулювання і забезпечення незахищених верств населення. Мережа медичних закладів створювалася стихійно: частково – урядом, частково – органами самоврядування міст і земств, фабрично-заводськими підприємствами, благодійними організаціями, деякими відомствами (залізницею, в'язницею та ін.), приватними підприємцями, комерційною ініціативою приватно-практикуючих лікарів [2, с. 14–84].

Висновки. Фінансування охорони здоров'я провадилося за рахунок надходжень із державного бюджету, з місцевих бюджетів, фондів медичного страхування, з коштів громадян, громадських та добродійних фондів. Отже, в дорадянський період розвитку охорони здоров'я в Україні було створено багатоканальний механізм і фінансування галузі.

Література

1. Стеценко С.Г. Медичне право України : підручник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 507 с.
2. Карпишин Н.І. Еволюція фінансового забезпечення охорони здоров'я в Україні. *Фінанси України*. 2001. № 10. С. 145–151.
3. Стулак Ф.Я. Благодійність у медицині: Прийдіть Терещенки, сучасні. *Будьмо здорові*. 1995. № 9. С. 28–29.
4. Верхратський С.А. Історія медицини. 3-є вид., перероб. і доповнене. Київ : Вища школа, 1983. 384 с.
5. Афанов Г. Українські благодійники минулого. *Вітчизна*. 1996. № 9-10. С. 105–109.
6. Юрій С. Соціальне страхування : підруч. Київ : Кондор, 2004. 464 с.

Анотація

Клименко О. В., Патратій О. В. Історія розвитку правового регулювання фінансування медичних послуг на теренах України (дорадянський період). – Стаття.

У статті досліджено історію розвитку законодавства у сфері фінансування медицини на теренах України в дорадянський період часу. Ключові слова: фінансування, генеза, розвиток, правове регулювання.

Аннотация

Клименко О. В., Патратий О. В. История развития правового регулирования финансирования медицинских услуг на территории Украины (досоветский период). – Статья.

В статье исследована история развития законодательства в сфере финансирования медицины на территории Украины в досоветский период времени.

Ключевые слова: финансирование, генезис, развитие, правовое регулирование.

Summary

Klymenko O. V., Patratii O. V. History of development of legal regulation financing of medical services on the territory of Ukraine (pre-Soviet period). – Article.

The article deals with the history of the development of legislation in the sphere of financing of medicine in the territory of Ukraine in the pre-Soviet period.

Key words: financing, genesis, development, legal regulation.

УДК 340.1

В. В. Коцинець*кандидат юридичних наук, доцент, радник Ректора
Національної академії прокуратури України***ЮРИСДИКЦІЙНИЙ ПРОЦЕС У ТЕОРІЇ ПРАВА**

Загальна теорія юридичного процесу достатньо представлена в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема С.С. Алексеєва, О.Б. Венгерова, В.М. Горшенєва, В.П. Казимирчука, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, В.М. Кудрявцева, Є.А. Лукашової, М.І. Матузова, П.Є. Недбайла, В.С. Нерсеянца, В.Ф. Опришка, О.Ф. Скакун, М.С. Строговича, В.Ф. Сіренка, І.Я. Фойницького, Ю.С. Шемшученка та ін.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, ми не можемо констатувати, що проблема юрисдикційного процесу (як загальнотеоретичної категорії) є повністю дослідженою. Сьогодні в ній залишається чимало дискусійних питань. Особливо цесується принципів та ознак юрисдикційного процесу, процесуальних правовідносин та ефективності процесуальної форми реалізації права.

Метою статті є визначення сутності та основних характеристик юрисдикційного процесу.

У спеціальній літературі поняттям «юрисдикція» позначають встановлену законом чи іншим нормативним актом сукупність повноважень відповідних державних органів вирішувати правові спори, розглядати справи про правопорушення (злочини), давати оцінку діям особи чи іншого суб'єкта права з точки зору правомірності чи неправомірності.

Під таким кутом зору різновид юрисдикції визначається залежно від виду й характеру справ (злочини, проступки, майнові спори тощо), територіальної приналежності цих справ, осіб, які беруть участь у юрисдикційному процесі.

Законодавець указує, що спеціальними органами юрисдикції є суди. Судова юрисдикція нерозривно пов'язана з поняттям «судова компетенція», яка представлена сукупністю юридично встановлених повноважень (владних прав і обов'язків) певного судового органу, зокрема спеціалізованого суду [1; 2 та ін.]. Ми підтримуємо позицію, згідно з якою обсяг судової компетенції зумовлюється здійсненням державної влади судовими органами в окремих сферах суспільного життя (залежно від спеціалізації та масштабу діяльності кожної ланки судової системи).

Предметна компетенція системи судових органів знаходить конституційне закріплення у ст.ст. 124, 125 Конституції України та в інших законодавчих актах, що містять конкретні повноваження судів за предметною компетенцією в тих чи інших галузях права, визначають функціональні

повноваження (відповідні права й обов'язки) судів у галузі правосуддя.

Конституція України у ч. 1 ст. 125 указує на те, що система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації. Спеціалізація судів відбувається за галузевою ознакою та зумовленим нею видом судочинства в межах судів загальної юрисдикції. Це дозволяє вирізняти в межах загальної юрисдикції кримінальне, цивільне та адміністративне, а також господарське судочинство як особливий різновид цивільної юрисдикції. Зазначене знаходить підтвердження в низці норм чинного законодавства, наприклад, ч. 2 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України передбачає, що «юрисдикція адміністративних судів поширюється на всі публічно-правові спори, крім спорів, для яких законом установлений інший порядок судового вирішення». У Кримінальному процесуальному та в Господарському процесуальному кодексах поняття «юрисдикція» не вживається, хоча аналіз відповідних норм дозволяє констатувати існування відповідних юрисдикцій.

Громадянське та гуманістичне суспільство вимагає, щоб юрисдикційна діяльність була справедливою, тобто ґрунтувалася на праві та закінчувалася винесенням виважених правових рішень щодо вирішення конфліктів. Можемо стверджувати, що законодавець орієнтується саме на правові ідеали та вказує, що соціальна роль судової влади полягає в утвердженні панування права в суспільстві.

Так, юрисдикцію можна розглядати як:

- компетентність судових органів щодо вирішення кримінальних, цивільних, адміністративних та інших справ;
- компетентність будь-яких (зокрема судових) органів (посадових осіб) щодо вирішення правових справ;
- юридичне оформлене право уповноважених органів (посадових осіб) здійснювати свої функції щодо встановлених об'єктів, структур, сфер;
- фундаментальну науку і навчальну дисципліну, що вивчає державу і право як явища суспільного життя, основні закономірності виникнення і розвитку, сутність, призначення і функціонування в суспільстві, а також особливості політичної і правової свідомості та правового регулювання.

Виходячи із зазначеного, юрисдикційний процес в теорії права – це комплексна система право-

вих порядків (форм) діяльності уповноважених органів держави, посадовців, а також зацікавлених у вирішенні різних юридичних справ інших суб'єктів права [3, с. 706]. Цей процес регулюється правовими (процедурними і процесуальними) нормами, а його результати закріплюються у відповідних правових актах (офіційних документах).

Ми вважаємо, що одночасно з узагальненою характеристикою юрисдикційного процесу слід звернути увагу і на з'ясування специфічних особливостей кожного з його різновидів, взаємно поєднуючи інтегративний і диференційований підходи. Так, до інтегративних належать проблеми:

- процесуального провадження;
- процесуальної стадії;
- процесуального режиму.

Кожний із цих компонентів відображає характеристики єдиного юрисдикційного процесу, певний аспект його функціонування. Так, процесуальне провадження є категорією, призначеною для виділення наочної характеристики процесу та його просторово-об'ємного вимірювання, процесуальна стадія є позначенням динамічної характеристики процесу, процесуальний режим визначає саму «атмосферу» юрисдикційного процесу.

Ураховуючи зазначене, вважаємо, що юрисдикційний процес становить собою комплексне наукове поняття, яке можна визначити як форму перетворення юридичних моделей. Вони містяться у внутрішньому й міжнародному законодавстві, в реальній системі правовідносин.

Узагальнення наукових джерел дозволяє стверджувати, що юрисдикційний процес – це:

- специфічна організаційна форма застосування юрисдикційними органами не диспозицій, а санкцій матеріального права, тобто не регулятивних, а охоронних матеріально-правових приписів;
- поняття, яке належить до термінів різномістовних та достатньо абстрактних. Тобто широке розуміння процесу означає применшення значення процесуального права, зокрема нівеляцію норм разом із процедурними правилами й відмову від прийнятих теорією права критеріїв розмежування галузей права;
- певне ототожнення юрисдикційного процесу з процесуальним правом.

Так, понятійна індивідуальність юрисдикційного процесу в теорії права є багатозначною та варіативною категорією. Спираючись на цю тезу, ми пропонуємо характеризувати юрисдикційний процес як сукупність послідовних дій, установлених у нормативному порядку й направлених на застосування норм матеріального права.

Ми підтримуємо науковців [4; 5 та ін.], які відносять усі узагальнені та запозичені з юридичної практики властивості юрисдикційної діяльності до тих, що властиві будь-якому з юрисдикційних галузевих процесів. Це, на нашу думку, є під-

ставою для ствердження, що всі юрисдикційні процеси мають однорідну природу й зміст, будуються на однакових засадах. Отже, вони маємо відповідати одним основоположним вимогам як структурного, так і функціонального характеру. Це співвідноситься і з кутом зору, згідно з яким юрисдикційний процес як різновид соціального процесу є нормативно встановленою формою упорядкування юридичної діяльності та правових документів. До них належать і судові процеси (судочинство), і правові процедури.

Загалом, юридичний процес можна визначити як збірне законодавчо-наукове поняття, що означає форму перетворення теоретичних юридичних моделей правозастосування в реальну систему правовідносин. Особливого акценту, на нашу думку, тут вимагає обставина, що, на відміну від інших наукових процесів, юрисдикційний є таким, чий положення та алгоритми закріплені в національному законодавстві та в міжнародних нормах.

Юрисдикційний процес у теорії права може визначатися сукупністю таких суспільних явищ:

- правоохоронна діяльність юрисдикційних органів держави та громадськості (як учасників відповідних процесів);
- правозастосовна й правотворча діяльність компетентних органів;
- процес реалізації матеріально-правових норм безвідносно до форм такої реалізації.

Специфіка юрисдикційного процесу в теорії права (порівняно з матеріально-правовою площиною) визначається особливостями охоронних правовідносин, тобто тими чинниками, які є для процесу основними та відрізняються від регулятивних, зокрема підставами виникнення, нормативною базою, змістом, цільовим призначенням.

На нашу думку, сенс існування юрисдикційного процесу в теорії права поєднується з його роллю в системі правового регулювання. Це полягає в тому, що в означених межах реалізується обов'язок (і право) держави забезпечувати адекватну дію правового механізму, тому актуалізується очевидність обов'язкової присутності в складі юрисдикційного процесу владного суб'єкта.

Також вважаємо за доцільне підкреслити, що юрисдикційний процес спрямований на охорону правових зв'язків у суспільстві в цілому. Це дозволяє стверджувати, що цілі юрисдикційного процесу стратегічні; безпосередня ж мета полягає у виявленні охоронних правовідносин та реалізації. Напрошується також висновок, що місце юрисдикційного процесу в правовій системі, його обсяг та завдання визначаються змістом охоронних правовідносин. Ці правовідносини характеризується владним утручанням компетентних органів у механізм реалізації матеріально-регулятивних правовідносин для підтримки функціо-

нування, профілактики зловживань, фіксування юридичних наслідків тощо.

Поряд з істотними відмінностями юрисдикційного процесу від інших процесів мають місце відмінності й способу його зв'язку з матеріально-регулятивною сферою. Тобто юрисдикційний процес «підключається» тільки в разі виникнення охоронних правовідносин. Необхідною умовою при цьому є дії, які спираються на складну та цілісну нормативну основу. При цьому у формуванні останньої беруть участь майже всі норми процесуальних галузей.

Отже, юрисдикційний процес у теорії права становить собою різновид юридичної процедури, спрямованої на виявлення та реалізацію матеріально-охоронних правовідносин. Це зумовлює своєрідність його змістовних характеристик, основні з яких, на наш погляд, такі: обов'язкова наявність владного суб'єкта, специфіка застосовуваних заходів, високий рівень нормативної регламентації, особливий механізм зв'язку з матеріально-правовою регулятивною сферою.

Крім того, обрані критерії щодо розмежування матеріального і процесуального в площині юрисдикційного процесу зберігають свою чинність і через такі обставини.

Перше. Основними відносинами для юрисдикційного процесу є матеріальні охоронні правовідношення. При цьому під «матеріальним» у правовій площині мається на увазі весь спектр не процесуальних явищ, які не лише багатомірні, а й не лежать в одній площині.

Друге. Функціональний зв'язок правовідносин у юрисдикційному процесі, на наш погляд, варто трактувати як зв'язок відносин, що безпосередньо забезпечує реалізацію регулятивних та охоронних функцій.

Третє. Ці відносини, незважаючи на різну функціональну спрямованість, належать до юрисдикційного процесу. Тобто матеріальні і процесуальні явища визначаються тут «поруч одне з одним» та «співпрацюють».

Таким чином, **юрисдикційний процес у теорії права** – це врегульований процесуальними нормами порядок діяльності і взаємодії компетентних державних органів, що полягає в підготовці, ухваленні й документальному закріпленні юридичних рішень загального або індивідуального характеру.

Актуальні для сьогодення спроби України набути свого місця в Європейському Союзі вимагають підвищення вимог до всіх сфер суспільного життя. Правовідносини, зокрема досконалість юрисдикційного процесу, на нашу думку, слід вважати одним з основоположних показників розвитку вітчизняного громадянського суспільства.

Як указують постулати ЄС, у правовій державі або в державі, яка прагне стати правовою, діяль-

ність органів та посадовців має бути організована на рівні найвищих правових стандартів (наявність практичних правових форм, реалізованих у життя юридичних норм, тощо). Так, у такому ракурсі, особливості юрисдикційного процесу полягають у наявності таких взаємопов'язаних функціональних складників, як владна діяльність компетентних органів і посадовців, діяльність, здійснення якої врегульовано процесуальними нормами, діяльність, направлена на ухвалення юридичних рішень загального (нормативні акти) або індивідуального (акти вживання права) характеру.

Для категорії «юрисдикційний процес» як окремого правового явища в теорії права характерні такі особливості:

- це завжди певна сукупність послідовно вчинюваних законодавчо регламентованих правових дій;
- це динамічний склад фактів, що мають юридичне значення.

На основі вищевикладеного можемо стверджувати, що юрисдикційним є процес реалізації матеріально-правових норм безвідносно до форм такої реалізації. У теорії права його можна порівняти з певною «інструкцією» щодо реалізації прав. Дозволимо собі зауваження, що в такому разі достатньо складно провести межу між матеріальними і процесуальними явищами в праві, зважаючи на те, що на частку матеріального права залишається порівняно небагато законодавчої уваги.

Завдання юрисдикційного процесу не зводяться тільки до опосередкування законодавчого примусу чи застосування правових норм. Значне місце тут посідає усунення будь-яких перешкод регулятивного впливу права. Тобто у площині юрисдикційного процесу компетентний орган через охоронне правовідношення може застосовувати правовий регулятивний механізм для вирішення правових проблем, зокрема не лише на рівні правовідносини, а й на рівні юридичного факту, що має місце (наприклад, в особливому провадженні як різновиді цивільного судового процесу, адже в такому разі відсутнє як застосування права, так і правовий примус, хоча наявний юрисдикційний процес).

Зазначимо, що в юридичній літературі відоме поширення отримав занадто загальний підхід до визначення поняття «юрисдикційний процес». Наші сумніви у правомірності цього полягають у тому, що юрисдикційним процесом багато авторів визнають будь-яке застосування права. Видается, що більш широке поняття правозастосування до змісту юрисдикційного процесу слід відносити обережно, зокрема вказувати не на всі випадки правозастосування, а лише на ті, які мають винятковий характер, тобто не є обов'язковими в реалізації матеріальних регулятивних норм.

Однією з «перепон» складання єдиної думки про юрисдикційний процес є використання поняття «процес» для реалізації будь-яких правових

норм та відносин в цілому, наприклад, для опосередкування застосування норм права. При тому слід урахувати специфіку змісту юрисдикційного процесу в теорії права, що зумовлена функціональними особливостями основних для процесу (охоронних) правовідносин.

Основним, що відрізняє юрисдикційний процес від правової процедури, є особливий спосіб зв'язку саме процесу з матеріальними регулятивними правовідносинами. Відсутність потреби у юрисдикційному процесі для нормальної реалізації регулятивних норм дозволяє процесуальним нормам та відносинам відокремитися. А це, на нашу думку, є основною умовою існування самостійних правових галузей.

Спроба ж виокремити процесуальні норми як самостійну галузь зумовлена не цілком коректним, на наш погляд, розумінням юрисдикційного процесу, тобто уявленням, де він не відповідає дійсним вимогам механізму реалізації правовідносин на основі процедури, бо предмет матеріально-процедурних норм (матеріальні процедурні відносини) нерозривно пов'язаний із предметом основних норм (матеріальними регулятивними відносинами), оскільки є обов'язковою умовою реалізації.

Так, дослідники вказують [6; 7 та ін.], що норми і відносини матеріальної процедури підлягають тільки уявному вичленюванню з метою пізнання та вдосконалення. Вони мають бути (й ми цілком згодні з такою позицією) максимально наближеними до тих норм і відносин, які реалізують.

На нашу думку, примітною обставиною є й методологічна невизначеність, до якої призводить розширення поняття юрисдикційного процесу. Так, це ототожнення його з правовою процедурою, що має місце через прагнення деяких авторів оптимізувати механізм правого упорядкування суспільних відносин. Ми вважаємо, що саме це стає однією з перепон на шляху вдосконалення такого механізму.

Аналіз доступних нам джерел засвідчує, що у прихильників широкого розуміння юрисдикційного процесу інтеграція понять у сфері процедурного регулювання суспільних відносин не зберігає відповідні пропорції з диференціацією цієї галузі правової діяльності. Позитивні властивості правової процедури можуть бути використані для реалізації тих норм і відносин, які її потребують, але не опосередковують самого правозастосування. Причому зазначене має місце тоді, коли звернення до правового інституту юрисдикційного процесу дозволяє охопити все різнобарв'я процедурних норм і відносин.

Таким чином, **юрисдикційний процес** – це система процедур, спрямована на виявлення та реалізацію матеріально-охоронних правовідносин, обов'язковим суб'єктом якої є компетентний орган.

Можемо також стверджувати, що визначення меж юрисдикційного процесу необхідне для збереження уявлення про юрисдикційний процес, яке склалося історично, проведення чіткої грані між матеріальним і процесуальним у площині правовідносин, визначення причин та характеру особливостей, властивих юрисдикційному процесу в контексті процесуальної процедури.

Водночас дискусійним нам видається обґрунтування положення, що юрисдикційний процес за своїми принциповими характеристиками має бути тотожний тим правовим явищам, які традиційно визнаються в юридичній науці процесами (цивільним, кримінальним, адміністративним). Уважаємо, що всім попередньо викладеним матеріалом нам удалося похитнути цю позицію та довести, що юрисдикційний процес у теорії права будується на більш широких підставах.

Маємо підстави для припущення, що з трьох гілок влади українського суспільства, судова є найбільш проблемною, оскільки вона:

- не спирається на волевиявлення виборців і не може знайти у них підтримки;
- не має (як виконавча влада) значних фінансових та силових ресурсів.

Тобто сила вітчизняної судової влади має нематеріальний характер і «тримається», на наш погляд, на повазі або остраху громадян. Так, виходячи з конституційної вимоги щодо поширення юрисдикції судів на всі правові відносини в державі (ст. 124 Конституції України), зазначимо, що правосуддя відрізняється специфічністю завдань, які держава ставить перед судовими органами, а також основними функціями судової влади. Це важливо через те, що ці завдання та функції є загальними для всієї структури такої влади та виражають судову політику, єдину для всіх ланок судових органів.

Юрисдикційний процес у теорії права має основну спрямованість на те, щоб судова політика (з урахуванням гуманістичних принципів сучасності) була виражена у нормах галузей матеріального права: адміністративного, цивільного, кримінального, господарського тощо. Законодавець указує, що саме вони закріплюють відносини, спрямовані на захист прав людини й охорону економічної політичної системи суспільства.

Проте навіть за наявності справедливих матеріальних законів, чітко виражених завдань і функцій суду ступінь реалізації багато в чому залежить, по-перше, від кола питань, що належать до компетенції судових органів; по-друге, від установлення повноважень під час вирішення конкретних справ. Ними, з одного боку, охоплюються права, які забезпечують підпорядкування відповідних суб'єктів судової влади й визначальне положення суду у взаємовідносинах з іншими

органами, а з іншого – різнопланові обов'язки. Тут виступає обов'язок справедливо і своєчасно розглядати спори про право, без чого адекватне правосуддя взагалі не є можливим.

Визнання як державою, так і більшістю вчених-процесуалістів наявності різних галузей юрисдикційного процесу (конституційного, кримінального, адміністративного, цивільного і господарського) є сприятливою підставою для формування єдиної теорії юрисдикційного процесу, що потребує пошуку узагальнених понять, загальних властивостей та однорідності низки ознак, як це передбачено «Концепцією вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів».

Література

1. Гловюк І.В. Судова діяльність у досудових стадіях кримінального процесу: теорія і практика: монографія. Одеса: Фенікс, 2010. 230 с.
2. Іванов Ю.Ф. Судова влада та правоохоронні органи України: навч. посіб. Київ: АМУ ВПЦ, 2010. 172 с.
3. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / ред. кол.: Тацій В.Я. та ін. Харків: Право, 2016. Т. 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / ред. кол.: В.Ю. Шепітько та ін. 2018. 951 с.
4. Протасов В.Н. Юридическая процедура. Москва: Юрид. лит. 1991. 144 с.
5. Скакун О.Ф. Юридическая деонтология: учеб. Харьков: Эспада, 2002. 504 с.
6. Денисова А.В. Адміністративний нагляд органів виконавчої влади України: генезис, процедури, шляхи новелізації: монографія. Одеса: ОДУВС, 2018. 344 с.
7. Тимошук В.П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії. Київ: Конус-Ю, 2010. 296 с.

Анотація

Кошинець В. В. Юрисдикційний процес в теорії права. – Стаття.

У статті здійснено спробу визначити сутність та основні характеристики юрисдикційного процесу. Юрисдикційний процес у теорії права – це комплексна система правових порядків (форм) діяльності уповноважених органів держави, посадовців, а також зацікавлених у вирішенні різних юридичних справ інших суб'єктів права. Цей процес регулюється правовими (процедурними і процесуальними) нормами, а його результати закріплюються у відповідних правових актах (офіційних документах).

Ключові слова: юрисдикційний процес, теорія права.

Аннотация

Кошинец В. В. Юрисдикционный процесс в теории права. – Статья.

В статье предпринята попытка определить сущность и основные характеристики юрисдикционного процесса. Юрисдикционный процесс в теории права – это комплексная система правовых порядков (форм) деятельности уполномоченных органов государства, должностных лиц, а также заинтересованных в решении различных юридических дел иных субъектов права. Данный процесс регулируется правовыми (процедурными и процессуальными) нормами, а его результаты закрепляются в соответствующих правовых актах (официальных документах).

Ключевые слова: юрисдикционный процесс, теория права.

Summary

Koshchynets V. V. Jurisdictional process in the theory of law. – Article.

The article attempts to determine the essence and main characteristics of the jurisdictional process. Jurisdictional process in the theory of law is a complex system of legal orders (forms) of activities of authorized state bodies, officials, as well as those interested in solving various legal cases of other subjects of law. This process is regulated by legal (procedural and procedural) norms, and its results are fixed in the relevant legal acts (official documents).

Key words: jurisprudential process, theory of law.

УДК 340.113+340.134

Б. Е. Наставний
аспірант кафедри теорії права та держави
юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОЦЕДУРНИХ ПОМИЛОК У ВИКОРИСТАННІ ЗАКОНОДАВЧОЇ ТЕХНІКИ

Процедурні помилки у використанні законодавчої техніки – це коло недоліків процесу формалізації законодавчого акту, змістом якого є формулювання його змісту, визначення його форми та структури, закріплення його реквізитів. Незважаючи на те, що досить широке коло вчених не виокремлюють процедурні помилки у використанні юридичної техніки як самостійний різновид, не заперечують існування, на нашу думку, наявність як явища дійсності та об'єкта наукового пізнання доводиться, по-перше, пануванням широкого розуміння законодавчої техніки в юридичній науці, що вміщує до її складу правила, прийоми, способи і засоби процедур формалізації законодавчих актів; по-друге, наявністю широкого кола практичних недоліків здійснення законодавчої діяльності в Україні, що пов'язано також із не виправданим скороченням процедур розгляду законодавчого акту парламентом, особливо в межах його постатейного читання, недостатньою визначеністю змісту кожної з процедур законодавчої діяльності, недоліками правового забезпечення регламенту роботи Верховної Ради України тощо; по-третє, безпосередньою залежністю рівня якості юридико-технічної будови законодавчого акту від досконалості та повноти процесу і процедур здійснення законодавчої діяльності.

Ураховуючи наукову доцільність вивчення процедурних помилок у використанні законодавчої техніки, зважаючи на наявну недостатність наукової розробки, вважаємо за доцільне в цій роботі, по-перше, на підставі аналізу доктринальних підходів до розуміння недоліків юридичної техніки формалізації законодавчих актів обґрунтувати самостійність процедурних помилок у використанні законодавчої техніки в системі недоліків юридико-технічного оформлення нормативно-правових актів та розкрити їх особливості; по-друге, виокремити складники процедурних помилок у використанні законодавчої техніки та надати характеристику крізь призму критичного аналізу положень законодавчих актів України на предмет відповідності до правил, прийомів, способів та засобів законодавчої техніки.

Дискусія щодо приналежності комплексу правил, прийомів, способів та засобів здійснення процедур законодавчої діяльності до елемента законодавчої техніки посилюється ще й аргументами

на користь широкого розуміння законодавчої техніки, а це підтверджує і наявність процедурних помилок у її використанні, оскільки предметом використання законодавчої техніки є саме процедури діяльності, а не лише її результати. Це підтверджується і шляхом здійснення етимологічного аналізу слова «техніка», оскільки не зовсім правильним буде перенесення і використання властивостей і якостей категорії «техніка» з природничих наук у суспільні, тим більше в юридичні. Тому доцільно, на думку науковців, увести до складу законодавчої техніки і елемент процедур діяльності, чим визнати наявність кола правил, прийомів, способів і засобів процедур здійснення законодавчої діяльності [1, с. 25]. Хоча в літературі зроблене зауваження про те, що такі технічні правила, прийоми, способи і засоби становлять не зміст самих процедур, а лише коло загальнообов'язкових вимог до них (послідовності, повноти, комплексності тощо) [2, с. 87; 3, с. 112]. Указане підтверджується і такою властивістю законодавчої техніки, як системність, що визначає її гносеологічні можливості, які реалізуються лише в межах відповідних процедур [4, с. 9–10]. Хоча опонентами такої точки зору наголошується на тому, що вказаному науковому припущенню притаманна логічна помилка, оскільки техніці не властиві гносеологічні можливості [5, с. 955–956].

Зважаючи на вищезазначене, вказуючи на високий рівень актуальності наукової розробки теоретико-правових аспектів процедурних помилок у використанні законодавчої техніки, вважаємо за доцільне встановити особливості та наукознавчий потенціал, що можна розкрити в межах таких положень:

– процедурні помилки у використанні законодавчої техніки виявляються у послідовності здійснення законодавчих процедур або у змісті, що не відповідають правилам, прийомам, способам і засобам законодавчої техніки;

– процедурні помилки у використанні законодавчої техніки в науковому плані можуть бути структуровані на складники відповідно до критерію послідовності (стадійності) законодавчого процесу, що дозволяє здійснити наукове дослідження процедурних помилок із точки зору: а) процесуального виміру (як порушення послідовності процедур здійснення законодавчої діяль-

ності); б) змістовного виміру шляхом дослідження крізь призму діяльності суб'єктів законопроекування та законодавчої діяльності на предмет повноти, єдності, системності та всебічності законодавчих процедур.

Варто вказати на те, що процедурні помилки можна структурувати на елементи, вклавши в основу критерій поділу законодавчого процесу на стадії. Так, складниками процедурних помилок у використанні законодавчої техніки є: 1) помилки, що стосуються порушення процедури підготовки проектів законодавчих актів; 2) помилки, що стосуються порушення процедури розгляду проектів законодавчих актів; 3) помилки, що стосуються порушення процедури прийняття та набрання чинності законодавчим актом. Уважаємо за доцільне окремо акцентувати увагу на складниках процедурних помилок у використанні законодавчої техніки та надати характеристику крізь призму критичного аналізу положень законодавчих актів України на предмет відповідності до правил, прийомів, способів та засобів законодавчої техніки.

Звернемо увагу на помилки, що стосуються порушення процедури підготовки проектів законодавчих актів, змістом яких є невідповідність порядку підготовки проектів законодавчих актів до правил, прийомів, способів чи засобів законодавчої техніки, що полягають у порушенні послідовності етапів розробки проектів або змісту. Практика підготовки проектів законодавчих актів в Україні не завжди має публічний характер, окрім тих законопроектів, розробка яких передбачена планами законопроектної роботи суб'єктів публічної влади, а також тих, що готуються Президентом України, Кабінетом Міністрів України, профільними міністерствами тощо. Окрім того, правове регулювання процедур законопроектної діяльності в Україні має епізодичний характер та не зовсім повністю закріплює послідовність процедур підготовки проектів законодавчих актів та зміст. Аналіз практики законопроектної діяльності в Україні доводить, що на цьому етапі законодавчої діяльності допускається значне коло відповідних процедурних помилок. Наприклад, що стосується процедури розробки та затвердження концепції законодавчого акту, тобто офіційного закріплення основних засад зміни правового регулювання, котрі мають бути втілені у змісті нормативно-правового акта, то слід зазначити, що практика законопроектної діяльності в Україні доводить наявність поодиноких випадків, коли попередньо розробляється та затверджується концепція законодавчого акта [6; 7]. Здебільшого законопроекування в Україні, розробка та затвердження концепції законодавчого акту взагалі не відбувається, а його підготовка здійснюється лише на розсуд самого розробника без наявно-

сті вихідних засад, які мають бути відображені у змісті законопроекту. Практика законопроекування в Україні також показує, що процедури формування робочої групи з розробки проекту законодавчого акту також не завжди мають місце. Так, залишається ще не відомим те, хто конкретно брав участь у підготовці законопроекту та супровідної документації, чи достатньо компетентним був розробник або розробники, оскільки відомим є лише суб'єкт законодавчої ініціативи? Так, формування робочої групи з підготовки законопроекту відбувається під час підготовки урядових законопроектів або законопроектів, що подаються Президентом України та які мають або кодифікаційний характер, мають велике соціально-політичне значення тощо. У цьому аспекті постає питання юридичної відповідальності розробників законопроектів за якість відповідного акту законодавства. Практика погодження проектів законодавчих актів в Україні із зацікавленими суб'єктами, тобто передання проекту нормативно-правового акту на розгляд та аналіз усім зацікавленим суб'єктам із метою надання ними зауважень і пропозицій до законопроекту, є неусталеною, навіть поодинокую. Водночас слід звернути увагу на те, що ч. 7 ст. 91 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р. № 1861-VI закріплено положення імперативного характеру про таке: якщо законопроект, проект іншого акта вноситься за погодженням із відповідними органами виконавчої чи судової влади, то до нього додається таке погодження [8], хоча вимоги щодо його обов'язкового погодження законодавчо не встановлено.

Що стосується реалізації процедури громадського обговорення розробленого законопроекту, яка полягає в процедурі оприлюднення проекту та отримання зауважень і пропозицій від громадян та їх об'єднань, то практики її здійснення в Україні також не є однозначною. До початку 2016 року процес здійснення громадських обговорень законопроектів в Україні носив хаотичний характер, його організація та проведення забезпечувалось суб'єктами законопроекування, законодавчої ініціативи або іншими зацікавленими суб'єктами (міністерствами, відомствами, політичними партіями, громадськими організаціями тощо). Однак у 2016 році на замовлення Апарату Верховної Ради України за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) в рамках реалізації Програми «РАДА: відповідальність, підзвітність, демократичне парламентське представництво», що виконується Фондом Східна Європа, було створено та запущено в роботу так звані «Платформи громадського обговорення законопроектів» [9]. Указана платформа є одним із ресурсів веб-порталу Верховної Ради України, мета якого – залучити громадян до законотворчого процесу через

ознайомлення, коментування та висловлення зауважень і пропозицій до законопроектів, які запропоновані для обговорення у режимі онлайн.

Наступним складником процедурних помилок у використанні законодавчої техніки є такі, що стосуються порушення процедур розгляду проектів законодавчих актів, змістом яких є порушення правил, прийомів, способів та засобів законодавчої техніки, які стосуються послідовності та змісту обговорення проектів законодавчих актів. Варто зазначити, що в літературних юридичних джерелах відсутня однаковість у відповідях на питання процедур, послідовності та змісту, що стосуються розгляду проектів законодавчих актів. Слід звернути увагу на практику процедур попереднього розгляду законопроекту та супровідної документації у комітеті Верховної Ради України, тобто проведення наукових експертиз проекту нормативно-правового акту, узагальнення всієї супровідної документації до проекту нормативно-правового акту. На нашу думку, сьогодні невиправдано перебільшено повноваження Голови Верховної Ради України, його Першого заступника, заступника та Голови Головного комітету. Практика законодавчої діяльності доводить, що вказані суб'єкти в так званому «ручному режимі» під впливом різноманітних факторів політичного, економічного, соціального та іншого характеру визначають подальшу долю зареєстрованого законопроекту. Процедури розгляду законопроекту Верховною Радою України вміщують активну роботу народних депутатів України щодо вивчення змісту законопроекту, його аналізу, обговорення, доопрацювання та голосування. Відповідно до ч. 1-2 ст. 102 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», закріплено, що законопроекти розглядаються Верховною Радою, як правило, за процедурою трьох читань з урахуванням особливостей, установлених у цій статті. Словосполучення «як правило» посилює неточність формулювання вказаного положення та неоднозначність його розуміння суб'єктами права. Однак ч. 4 ст. 102 вказаного Закону України закріплює положення, яке допускає можливість суттєвого скорочення процедур розгляду законопроектів Верховною Радою України, встановлюючи, що за рішенням Верховної Ради допускається остаточне прийняття законопроекту (крім проектів кодексів і законопроектів, які містять понад 100 статей, пунктів) відразу після першого чи другого читання, якщо законопроект визнано таким, що не потребує доопрацювання, а також якщо не надійшло зауважень щодо його змісту від народних депутатів, інших суб'єктів права законодавчої ініціативи, юридичного чи експертного підрозділів Апарату Верховної Ради [8]. Як доводить практика законодавчої діяльності в Україні, вказана можливість скорочення процедур розгля-

ду законопроектів використовується досить активно, оскільки сьогодні більше 60% законопроектів в Україні розглядаються саме в порядку ч. 3 ст. 102 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України». Це негативно відображається на якості законодавчих актів, оскільки допущення помилок під час використання законодавчої техніки значно підвищує ризик прийняття законопроектів неналежного рівня якості.

Третім складником процедурних помилок у використанні законодавчої техніки є такий, що стосується порушення процедур прийняття та набрання чинності законодавчим актом, змістом яких є порушення правил, прийомів, способів та засобів законодавчої техніки щодо послідовності або змісту процедур прийняття та набрання чинності законодавчим актом. Що стосується процедур прийняття законодавчих актів, то їх правове забезпечення є епізодичним та поверхневим. Практика прийняття законодавчих актів в Україні засвідчує численні помилки, які полягають у сумно відомому «кнопкодавстві», коли участь у голосуванні щодо того чи іншого законопроекту беруть особи, які зареєстровані за картками відсутніх на момент голосування народних депутатів України. Те ж стосується і застосування так званого сигнального голосування у Верховній Раді України, ставлення на голосування законопроектів декілька разів поспіль тощо.

Одним із поширених прикладів порушення процедур підготовки прийнятих законів до направлення на підпис Президентові України є порушення строків підписання Президентом України прийнятих та отриманих на підпис законів. Наприклад, досить резонансний в Україні Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язаної з реалізацією та експортом лісоматеріалів» щодо тимчасової заборони експорту лісоматеріалів у необробленому вигляді» від 09.04.2015 р. № 325-VIII [10], більш відомий як «Закон про введення мораторію на експорт лісу-кругляку». Він був прийнятий 09.04.2015 р., підписаний Головою Верховної Ради України 14.04.2015 р. та 14.04.2015 р. і направлений на підпис Президентові України [11]. У порушення положень ч. 2 ст. 94 Конституції України [12] Президент України підписує вказаний Закон України аж 07.07.2015 р., а 09.07.2015 р. він був офіційно опублікований та 10.07.2015 р. набрав чинності.

Підсумовуючи, можна зазначити, що процедурні помилки можуть негативно вплинути на регулювання відносин на різних рівнях, унести неясність та не правильне регулювання суспільних відносин, підірвати довіру суспільства до держави через недоліки правового регулювання, а то й зовсім відсутності норм чи ясності регулювання відносин.

Література

1. Шугрина Е.С. Техника юридического письма: Учебно-практическое пособие. Москва: Дело, 2000. 272 с.
2. Смирнова Е.Д. Основы логической семантики: Учебное пособие для ун-тов. Москва: Высшая школа, 1990. 144 с.
3. Язык закона / Под ред. А.С. Пиголкина. Москва: Юрид. лит., 1990. 192 с.
4. Керимов Д.А. Законодательная техника: науч.-метод. и учеб. пособие. Москва: Норма – Инфра-М, 1998. 127 с.
5. Кант И. Основы метафизики нравственности. Москва: Мысль, 1999. 1471 с.
6. Концепція проекту Закону України «Про адміністративні послуги», схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.06.2009 р. № 682-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/224952575>. – Назва з титул. екрану (дата звернення: 16.10.2018 р.).
7. Концепція проекту Закону України «Про морську політику України», схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.05.2009 р. № 545-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/216911875>. – Назва з титул. екрану (дата звернення: 16.10.2018 р.).
8. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р. № 1861-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861-17/page10>. – Назва з титул. екрану (дата звернення: 13.05.2018 р.).
9. Платформа громадського обговорення законопроектів. URL: <https://itd.rada.gov.ua/services/pubd/>. – Назва з титул. екрану (дата звернення: 30.09.2018 р.).
10. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язаної з реалізацією та експортом лісоматеріалів» щодо тимчасової заборони експорту лісоматеріалів у необробленому вигляді» від 09.04.2015 р. № 325-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/325-19>. – Назва з титул. екрану (дата звернення: 16.08.2017 р.).
11. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язаної з реалізацією та експортом лісоматеріалів» (щодо мораторію на експорт лісо- та пиломатеріалів у необробленому вигляді) від 10.12.2014 р. № 1362. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52828. – Назва з титул. екрану (дата звернення: 20.10.2018 р.).
12. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print1419249647141480>. – Назва з титул. екрану (дата звернення: 12.11.2017 р.).

Анотація

Наставний Б. Е. Теоретико-правові та практичні аспекти процедурних помилок у використанні законодавчої техніки. – Стаття.

У роботі здійснено аналіз зародження та розвитку наукових уявлень про різновиди помилок у використанні законодавчої техніки. Автором з'ясовано стан доктринальної розробки питань критеріїв класифікації помилок у використанні законодавчої техніки, проведено його узагальнення. Обґрунтовано самостійність процедурних помилок у використанні законодавчої техніки в системі недоліків юридично-технічного оформлення законодавчих актів, розкрито особливості. Виокремлено складники процедурних помилок у використанні законодавчої техніки та надано характеристику.

Ключові слова: юридична техніка, законодавча техніка, законодавча діяльність, законодавчий акт, процедурні помилки у використанні законодавчої техніки.

Аннотация

Наставный Б. Э. Теоретико-правовые и практические аспекты процедурных ошибок в использовании законодательной техники. – Статья.

В работе проведен анализ зарождения и развития научных представлений о разновидностях ошибок в использовании законодательной техники. Автором раскрыто состояние доктринальной разработки вопросов критериев классификации ошибок в использовании законодательной техники, проведено его обобщение. Обоснована самостоятельность процедурных ошибок в использовании законодательной техники в системе недостатков юридико-технического оформления законодательных актов. Выделены составляющие процедурных ошибок в использовании законодательной техники и предоставлено их характеристику.

Ключевые слова: юридическая техника, законодательная техника, законодательная деятельность, законодательный акт, процедурные ошибки в использовании законодательной техники.

Summary

Nastavnyi B. E. Methodological principles for classifying mistakes in the use of legislative techniques. – Article.

The paper analyzes the origin and development of scientific ideas about the types of mistakes in the use of legislative technique. Mistakes in the use of legislative technique are complex and multidimensional, which are manifested both in the form of legislative acts and in their content.

The independence of procedural mistakes in the use of legislative techniques in the system of deficiencies in the legal and technical execution of legislative acts has been substantiated. Components of procedural mistakes in the use of legislative techniques are highlighted and their characteristics are provided.

Key words: legal technique, legislative technique, legislative activity, legislative act, procedural mistakes in the use of legislative technique.

УДК 347.96:346.9:351.74:005.57(477)

М. А. Погосян

адвокат,

аспірант кафедри історії і теорії держави та права
Запорізького національного університету**КОГНІТИВНІ ОЗНАКИ І ДЕФІНІЦІЯ ПРАВОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ СУБ'ЄКТІВ
СУДОВОЇ, ПРАВООХОРОННОЇ І ПРАВОЗАХИСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

На сучасному етапі розвитку України комплексний характер актуальних загроз національній безпеці в інформаційній сфері потребує визначення інноваційних підходів до формування системи захисту та розвитку інформаційного простору в умовах глобалізації та вільного обігу інформації (абз. 2 п. 1 Доктрини інформаційної безпеки України, затв. Указом Президента України від 25.02.2017 р. № 47/2017). Так, засади оптимізації правової системи України у комунікативній сфері передбачають оптимізацію її зв'язків з економічною, політичною, моральною системою українського суспільства шляхом покращення каналів комунікації, окрім іншого, й через упродовження відповідних світових і європейських правових стандартів у правотворчому, правозастосовному, правоохоронному, правозахисному і судовому діяльності [1, с. 63], де на виконання рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи вже тривалий час розвиваються системи електронного судочинства та злагодження роботи правоохоронних органів як складники загальнодержавного електронного урядування задля покращення доступності правосуддя, підвищення його оперативності та ефективності, а також продовження реформування та розвитку розвідувальних, контррозвідувальних і правоохоронних органів України на основі принципів верховенства права, патріотизму, компетентності, департизації, доцільної демілітаризації, координації та взаємодії, розподілу завдань і усунення дублювання функцій, демократичного цивільного контролю та прозорості (абз. 2 п. 4.4 Стратегії національної безпеки України, затв. Указом Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015).

Метою статті є розкриття когнітивних ознак та визначення дефініції правової комунікації суб'єктів судової, правоохоронної і правозахисної діяльності.

Як бачимо, порушена нами проблематика політично і практично актуальна. Це знаходить відгук серед учених-правників, які присвячують свої численні роботи вирішенню на рівні теорії питань покращення правової комунікації, зокрема у сферах судочинства, правоохоронної і правозахисної діяльності. Численні роботи правників присвячені проблемам судової, правоохоронної і правозахисної діяльності, зокрема С. Кулешов,

М. Слободяник, А. Соколов дослідили особливості соціальних комунікацій в інформаційному суспільстві; С. Алексєєв, М. Василик, Г. Почепцов, Ю. Хабермас, К. Ясперс – правову комунікацію; А. Поляков – комунікативний підхід до розуміння правовідносин; І. Честнов – теорію діалогу у праві; Г. Атаманчук, І. Бачило, О. Данильян, В. Колісник, В. Цимбалюк – питання інформаційно-технічного забезпечення діяльності органів публічної влади; О. Головченко, Р. Кирилюк, Л. Сердюк – електронне урядування тощо. Утім порушені у цій роботі питання залишилися не досить повно розкритими, а тому актуальні для дослідження.

Нині телекомунікації та комп'ютерні системи охоплюють усі сфери людського життя й дають змогу відповісти на будь-яке пересічне запитання. Водночас цілеспрямована робота інформаційних потоків на користь людини має місце далеко не завжди, актуалізуючи потребу в посиленні моніторингу кіберпростору з метою своєчасного виявлення, запобігання кіберзагрозам і нейтралізації, а також розвитку можливостей правоохоронних органів щодо розслідування кіберзлочинів (абз. 5-6 п. 4.12 Стратегії національної безпеки України, затв. Указом Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015). До того ж суди, правоохоронці та правозахисники, маючи єдине завдання – утвердити верховенство права (прав людини), інколи втрачають час й інші ресурси через відсутність інформації потрібного змісту і/або системи своєчасного обміну нею. Інформаційна відсталість послаблює регулятивні якості закону, який придатний регулювати поведінку тільки там, де він підтримується примусовою силою держави. Цей примус в особі поліції, військ чи інших органів не застосовується в умовах інформаційного вакууму, а закон перетворюється за таких умов у небезпечну ілюзію, злочинність процвітає, системи розкриття злочинів і правосуддя не діють [2, с. 212, 109]. Водночас діяльність правозахисних органів і фізичних осіб-правозахисників є у досліджуваному нами контексті роботи суддів та правоохоронців швидше інструментом комунікації та порозуміння цих суб'єктів щодо цінностей правової держави та громадянського суспільства. Правозахисники заповнюють прогалини у відносинах між державною владою та на-

селенням, сприяють у наданні їм правової природи (дотриманні правового закону), утвердженню принципів права (цінностей), а також розвитку правосвідомості громадян і посадових осіб органів публічної влади.

Соціум уявляється вченими (М. Кастельсом, Ю. Хабермасом [3] та ін.) світом спілкування, де нові інформаційні технології стають одним із найважливіших інструментів орієнтації людини у світі та взаємодії людей між собою. Наприклад, можливість анонімного користування інтернетом і використання шифрування особистих даних і засобів комунікації розцінюються як частина прав людини [4, с. 107]. Тому основою нової наукової парадигми, що адекватно віддзеркалює особливості сучасного суспільного розвитку у напрямі утвердження верховенства права, зокрема ресурсами суддів, правоохоронців і правозахисників, став інформаційний принцип. Інформаційна парадигма ґрунтується на тому, що умовою, основою та метою розвитку науки є накопичення корисної інформації й удосконалення засобів її обробки і використання. Фундаментальною загальнонауковою категорією, що виконує функцію базового поняття у провідних галузях сучасного наукового знання, стає інформація та комунікація [5, с. 32]. Де комунікація не просте, а свідоме та змістовне «інформування»: процес дво- або багатостороннього обміну ідеями, уявленнями, переконаннями та іншими інформаційними складниками світогляду, що має наслідком збагачення відомостями (поінформованість), взаємне розуміння, залучення зацікавлених осіб до розробки, ухвалення та виконання рішень. Свідомий обмін передбачає осмислену потребу у достовірній і потрібній інформації, цінній для майстерного виконання професійних обов'язків та використання прав, а значить такої, що викликає довіру у її споживача, зокрема як у органів публічної влади (судів і правоохоронних органів), так і в населення, яких інформують ці органи. Така довіра важлива передумова авторитету. Наголошується, що завданнями комунікації в державному управлінні є забезпечення підтримки суспільством дій влади, що досягається підвищенням рівня довіри громадян до державних інституцій, реалізація єдиної державної комунікативної політики шляхом створення системи впливу на громадську думку, формування та підтримка ефективного зворотного зв'язку з громадянами для моніторингу ситуації й оцінювання результатів своєї роботи, налагодження співпраці із засобами масової інформації задля забезпечення інформування громадськості про здійснювану політику, створення й підтримки позитивного іміджу влади [6, с. 246–248].

Із природи предмета та завдань діяльності судів, правоохоронних і правозахисних органів, а також змісту взаємодії між ними вбачається, що

правова комунікація є необхідним складником ефективності (від лат. *effectivus* – дієвий, творчий, продуктивний, результативний) – наслідку того, що «правильно створюються потрібні речі» [7, с. 63]. Цей елемент найбільш актуальний для соціальних спільнот із розвиненими структурами таких органів і правовою основою для роботи, він є індикатором розвитку, який є для суспільства метою (стимулом). Наразі від удалого вдосконалення саме комунікаційного складника професійної діяльності зазначених структур залежить подальший поступ суспільств. Для тих країн, які тільки розвиваються, маючи слабкі державні та правові інститути, питання комунікації між органами правосуддя і правопорядку питання вже розв'язане, зокрема на рівні високорозвинених країн, а не потребує ґрунтовного теоретичного осмислення більше, ніж урахування національних особливостей розвитку під час використання релевантного позитивного досвіду зарубіжних країн. Тому онтологічно порушене питання знаходиться у площині трансформацій правових систем держав із максимально високими показниками ступеня утвердження ідеї верховенства права, суміжними похідними ознаками яких стають також ультратехнологічність (лат. *ultra* – понад, надмірно) і заможність. Ці дві останні ознаки підстави і ресурси для розвитку комунікацій будь-де. Як слушно наголосила О. Вдовіна, слід зазначити, що бурхливий розвиток нових інформаційно-комунікаційних та Інтернет-технологій став передумовою для створення принципово нових моделей комунікації, розширення документальної комунікації за рахунок створення нових та вдосконалення наявних документопотоків, каналів та засобів комунікації, зокрема в інформаційно-комунікаційному просторі [5, с. 32]. Ця тенденція актуалізує одне з основних завдань компетентісно спрямованої освіти – розвитку в усіх працівників, особливо у посадових осіб судів, правоохоронних та правозахисних органів холистичного мислення, уміння розуміти широкий, а іноді й глобальний контекст проблеми, тобто уміння контекстуалізувати знання [8, с. 36] з наявних інформаційних потоків сучасними способами. Досягнення інформаційно-технологічної компетентності має здійснюватися узгоджено з розвитком і поширенням новітніх технологій у реальному інформаційному світі без відставання у часі, забезпечуючи когерентність (від лат. *cohaerens* – «що знаходиться у зв'язку») потрібного набору здібностей з інноваційними розробками у сфері обігу інформації. Змістовність (як іманентна риса) комунікації означає зрушення у свідомості адресата після отримання відомостей за рахунок новизни для нього. У контексті порушеної нами проблеми така змістовність має предметно охоплюватися професійними завданнями та законними інтересами

суб'єктів судової, правоохоронної і правозахисної діяльності. Водночас риси управління і права, що притаманні цим видам діяльності, часто вимагають нестандартних рішень і творчих підходів із застосуванням шумових (беззмістовних ефектів) інформаційних потоків та комунікаційних ресурсів [9] для створення потрібного враження, імітації, фікції і/або інших хибних (міфічних) реальностей. Наприклад, про смерть людини, вбивство якої замовлено, для викриття осіб злочинців.

У будь-якому разі говорити про феномен правової комунікації всіх суб'єктів зазначеної діяльності, означає обмежувати їх правом (правовим законом). Водночас право в межах інформаційної теорії суспільства (його юридичної сфери життя) – це форма унормованої психолінгвментальної діяльності суб'єктів (фізичних і юридичних) у контексті комунікативної інтерсуб'єктивної взаємодії, наслідки якої об'єктивуються у правовій культурі, соціальних інститутах, правових текстах і позначаються на правосвідомості, правових нормах і правових відносинах, що утворюють єдину правову структуру [10, с. 73], феноменологія правової комунікації виявляє два стану смислів, зокрема фактичного і правового, апостеріорного і апріорного; одного, в якому сенс побічно вводиться через коло пропозиції, та іншого, в якому він виявляється як такий, за допомогою розривання кола і розгортання смислу вздовж ментального кордону між речами і текстами (реченнями, словосполученнями, словами), що їх описують [11, с. 37]. Специфічним для юриспруденції стало виокремлення з цих двох феноменологічних площин ще й третьої, позитивістсько-правової, яка може за змістом різнитися як від фактично осмисленого, так і від природно-правового. Вони отримують свою концептуалізацію в межах посткласичного підходу, що дав більш повне уявлення про право та його інститути через осмислення правової догматики в контексті соціальної комунікації (комунікативної концепції права). Тому правова комунікація визначається, по-перше, як правоутворення комунікації соціуму і правової системи, за якого остання реагує на суспільні потреби й очікування, що складаються з потреб і очікувань конкретних людей, по-друге, як реалізація права, тобто комунікативний процес узгодження поведінки людини (широких верств соціуму) з інформацією, сформульованою в нормах права. У цих інтерактивних процесах задіяний суб'єктивний людський фактор [12, с. 80, 84–85]. Право – це інструмент комунікації (юридична мова), що використовується для переконання одного іншим. Наприклад, прокурором судді під час доведення необхідності засудження підсудного. Юридична мова стає чимось іншим, ніж питанням логіки, чимось більшим, ніж ораторське мистецтво [13, с. 35]. За О. Макеєвою, правова

комунікація – це сукупність процесів і систем, які забезпечують цілеспрямований обіг і поширення нормативно-правової інформації та правових знань у сучасному інформаційному суспільстві. Правова інформованість суб'єктів правової комунікації є необхідною умовою формування інформаційно-правового суспільства в Україні [14]. Комунікації організаційні – процес обміну інформацією, знаннями та досвідом формальними або неформальними каналами в межах групи людей, спрямований на координацію зовнішньої і внутрішньої діяльності, вирішення виробничих завдань та досягнення цілей організації. Комунікація управлінська (англ. *administrative communication*) – сукупність інформаційних зв'язків, процес взаємодії між суб'єктами управлінської діяльності по вертикалі й горизонталі та із зовнішнім суспільним середовищем шляхом безпосереднього спілкування й обміну інформацією з використанням відповідних засобів [6, с. 246–248]. Судова влада як соціальний інститут здійснює соціальні комунікації для спілкування із суспільством, налагодження і підтримки контактів із партнерами й опонентами [15, с. 8].

Отже, до когнітивних (усвідомлюваних та неусвідомлених) ознаки феномену правової комунікації суб'єктів судової, правоохоронної і правозахисної діяльності зараховуємо змістовність (метамовність) – насиченість відомостями, потрібних сутностей, обсягу та якості; професійність – передбачає використання тільки для здійснення своїх публічно-правових функцій; інформаційний принцип – ідея про орієнтацію суддів, правоохоронців і правозахисників на інформаційні технології як найважливіший інструмент взаємодії людей між собою у сфері професійної діяльності з утвердження верховенства права; інформаційна детермінація професійної майстерності – непоінформованість обмежує якісне виконання покладених посадових обов'язків та інші форми належної реалізації права; інформаційно-когерентну (інформаційно-технологічну) компетентність/обізнаність – володіння особою необхідним набором знань, умінь і навичок щодо наявних способів отримання, поширення, обробки, використання та зберігання, а також оцінки якості інформації.

Таким чином, правова комунікація суб'єктів судової, правоохоронної і правозахисної діяльності – ключовий чинник у доктрині національної безпеки. Дефініцію поняття, що охоплює своїм змістом та обсягом позначуваний ним феномен «правової комунікації суб'єктів судової, правоохоронної і правозахисної діяльності», визначаємо як стан і процес свідомого обміну змістовною інформацією (відомостями, даними) з використанням об'єктивно доступних технологічних способів для належного (повного, якісного і своєчасного) виконання завдань та повноважень судами,

органами правопорядку та правозахисниками; формування довіри громадян до цих суб'єктів на підставі системного і перманентного висвітлення достовірних фактів про них і підтримання позитивного іміджу та єдності з населенням (громадянським суспільством), зокрема задля використання ресурсів громадян у роботі з фактичним утвердженням ідеї верховенства права та інших конституційних (загальнолюдських цінностей) і підтримання правопорядку. Так, ефективна правова комунікація зазначених органів та працівників (як між собою, так і з іншими суб'єктами) – важлива передумова попередження внутрішніх та зовнішніх загроз національній безпеці, а також її зміцнення для сталого соціального прогресу. Перспективою подальших досліджень стане специфіка правової комунікації в окреслених напрямках діяльності суду, органів правопорядку та правозахисників із забезпечення верховенства права, параметри комунікативних часу та простору.

Література

1. Удовика Л.Г. Правова система України в умовах глобалізаційних трансформацій. Запорізькі правові читання: матер. Щоріч. Міжн. наук.-практ. конф., 18.05.2018 / за заг.ред. Т.О.Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. С. 61–64.
2. Berdal M., Malone D. Greed and Grievance: Economic Agendas in Civil Wars: A project of the International Peace Academy. London: L. Rienner, 2000. 260 p.
3. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство; [пер. з німец.]. Львів: Літопис, 2000. 320 с.
4. Асірян С. . Рада ООН з прав людини (інституційно-організаційний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11. Харків, 2016. 233 с.
5. Вдовіна О.О. Електронне діловодство як комунікаційна складова судочинства в Україні: дис. ... канд. наук із соціал. комунікац.: спец. 27.00.02. Харків; Київ, 2018. 206 с.
6. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ: НАДУ, 2011. Т. 2: Методологія державного управління / наук.-ред. колегія: Ю.П. Сурмін (співголова), П.І. Надолішній (співголова) та ін. 2011. 692 с.
7. Друкер П. Менеджмент. Вызовы XXI века. Москва: «Манн, Иванов и Фербер», 2012. 256 с.
8. Колос Ю.З. Формування інформаційно-технологічної компетентності у процесі профільного навчання. *Вісник Черкаського університету. Вип. 201. Ч. II. Серія «Педагогічні науки»*, 2011. С. 35–38.
9. Золотар О.О. Про поняття «інформаційний шум» у правовідносинах. *Інформація і право*. 2012. № 1. С. 70–74.
10. Поляков А.В. Коммуникативная концепция права (генезис и теоретико-правовое обоснование): дис. ... д-ра юрид. наук в виде науч. докл.: 12.00.01. Санкт-Петербург, 2002. 94 с.
11. Делёз Ж. Логика смысла / Пер. с фр. Я.И. Свирского. Москва: Академический Проект, 2011. 472 с.
12. Антонов М.В., Поляков А.В., Честнов И.Л. Коммуникативный подход и российская теория права. *Правоведение*. 2013. № 6. С. 78–95.
13. Probert W. Law and Persuasion: The Language-Behavior of Lawyers. *University of Pennsylvania Law Review*. 2013. Vol. 108. С. 35–58.
14. Макеєва О.М. Правова комунікація: теоретико-правові аспекти. Науково-практична Інтернет-конференція 22.06.2017. URL: <http://legalactivity.com.ua/index.php?option>.
15. Логунова М.М., Лашкіна М.Г., Гвоздик П.О., Алексеев А.Г. Комунікації судової влади: наук.-практ. посіб. Київ: АДЕФ-Україна, 2012. 274 с.

Анотація

Погосян М. А. Когнітивні ознаки і дефініція правової комунікації суб'єктів судової, правоохоронної і правозахисної діяльності. – Стаття.

У статті досліджено когнітивні ознаки і дефініцію правової комунікації суб'єктів судової, правоохоронної і правозахисної діяльності. Установлено, що зміст концепту «правова комунікація суб'єктів судової, правоохоронної і правозахисної діяльності» вміщує у собі такі ознаки: змістовність – насиченість відомостями, потрібних сутностей, обсягу та якості; професійність – використання інформації тільки для здійснення своїх публічно-правових функцій; інформаційність – ідея про орієнтацію суддів, правоохоронців і правозахисників на інформаційні технології як найважливіший інструмент взаємодії у сфері професійної діяльності з утвердженням верховенства права; інформаційна детермінація професійної майстерності – поінформованість уможлиблює якісне виконання покладених посадових обов'язків; інформаційно-когерентну компетентність – володіння особою необхідним набором знань, умінь і навичок щодо наявних способів обігу та оцінки якості інформації. Визначено, що правова комунікація суб'єктів судової, правоохоронної і правозахисної діяльності є станом і процесом свідомого обміну змістовною інформацією з використанням об'єктивно доступних технологічних способів для належного виконання завдань та повноважень судами, органами правопорядку та правозахисниками, формування довіри громадян до цих суб'єктів і підтримання правопорядку.

Ключові слова: інформація, змістовність, комунікація, право, правозахисник, правоохоронна діяльність, суд, технології.

Аннотация

Погосян М. А. Когнитивные признаки и дефиниция правовой коммуникации субъектов судебной, правоохранительной и правозащитной деятельности. – Статья.

В статье исследованы когнитивные признаки и дефиниция правовой коммуникации субъектов судебной, правоохранительной и правозащитной деятельности. Установлено, что содержание концепта «правовая коммуникация субъектов судебной, правоохранительной и правозащитной деятельности» содержит в себе следующие признаки: содержательность – насыщенность сведениями, необходимыми сущностями, объемом и качеством; профессионализм – использование информации только для осуществления своих публично-правовых функций; информационность – идея об ориентации судей, правоохранителей и правозащитников на информационные технологии как важнейший инструмент взаимодействия в сфере их профессиональной деятельности по утверждению верховенства права; информационная детерминация профессионального мастера – осведомленность делает возможным качественное выполнение возложенных должностных обязанностей; информационно-когерентная компе-

тентность – владение лицом необходимым набором знаний, умений и навыков относительно имеющихся способов обращения и оценки качества информации. Определено, что правовая коммуникация субъектов судебной, правоохранительной и правозащитной деятельности представляет собой состояние и процесс сознательного обмена содержательной информацией с использованием объективно доступных технологических способов для надлежащего выполнения задач и полномочий судами, органами правопорядка и правозащитниками, формирования доверия граждан к этим субъектам и поддержания правопорядка.

Ключевые слова: информация, содержательность, коммуникация, право, правозащитник, правоохранительная деятельность, суд, технологии.

Summary

***Pogosyan M. A. The cognitive characteristics and definition of legal communication of subjects of judicial, law enforcement and human rights activities.* – Article.**

The article reveals the cognitive features and definition of legal communication of subjects of judicial, law enforcement and human rights activities. It is established that the content of the concept “legal communication of subjects of judicial, law enforcement and human rights activities” contains the following features: pithiness – saturation of information, necessary essences, volume and quality; professionalism – use of information only for the fulfillment of its public-law functions; informational – the idea of orientation of judges, law enforcement and human rights defenders on information technologies as the most important tool of interaction in the field of their professional activity in establishing the rule of law; information determination of professional skill – awareness enables high-quality performance of assigned official duties; information coherent competence – the possession

of a person with the necessary set of knowledge, skills and abilities regarding available methods of treatment and evaluation of information quality. It has been determined that the legal communication of the subjects of judicial, law enforcement and human rights protection activities is the state and process of conscious exchange of meaningful information using objectively accessible technological methods for the proper performance of tasks and powers by courts, law enforcement agencies and human rights defenders; the formation of people’s trust in these subjects on the basis of systematic and permanent coverage of reliable facts about them and thus maintaining their positive image and unity with the population (civil society), including for the purpose of using the resources of citizens in the work on actual approval the idea of the rule of law and other constitutional (universal values) and maintenance of law and order. It is concluded that effective legal communication between these bodies and their employees, both among themselves and with other subjects, is an important precondition for the prevention of internal and external threats to national security, as well as its strengthening for sustainable social progress. Courts, law enforcement and human rights defenders with the sole task of establishing a rule of law (human rights) – sometimes lose time and other resources due to lack of information of the required content and / or timely exchange of it. Information backwardness weakens the regulatory qualities of the law, which is suitable for regulating behavior only where it is supported by the force of the state. This coercion in the face of the police, troops or other bodies is not used in the context of an information vacuum, and the law turns into such dangerous illusions, crime thrives, crime detection and justice systems are not effective.

Key words: information, pithiness, communication, law, human rights activist, law enforcement, court, technology.

УДК 340.122

Д. А. Сторожук
аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Хмельницького університету управління і права

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПРАВОВИЙ ПРОГРЕС: АНТРОПОЛОГІЧНІ ТА АКсіОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ

Під вплив глобалізаційних процесів підпадають абсолютно всі без винятку сфери життя людини й суспільства. При цьому право як найголовніший регулятор суспільних відносин перебуває у постійному взаємозв'язку з тими умовами життєдіяльності суспільства, в яких відповідні відносини виникають, існують і розвиваються, а тому не може не реагувати на ці зміни. У зв'язку з цим актуальним є питання трансформації, оновлення, зміни сутності, висхідного розвитку права. В умовах глобалізації зростає роль міжнародних принципів права, нової актуальності набувають права і свободи людини, визнання права регулятором суспільних відносин не тільки на національному, а й на міжнародному рівнях.

Проблематику впливу глобалізації на правовий прогрес суспільства, його розуміння та методологію пізнання досліджували у своїх працях А. Барсуков, Р. Бірюков, Н. Бондарь, В. Васецький, Є. Войніканіс, К. Гаджиев, Т. Глазатова, О. Гюфе, О. Дзьобань, С. Дроздов, В. Дудченко, К. Жебровська, С. Задорожна, М. Коваленко, А. Ковлер, В. Костицький, В. Култигін, І. Лукашук, С. Максимов, М. Марченко, А. Новак, О. Онуфрієнко, А. Савенков, О. Сидоренко, В. Стрільчук, С. Тимченко, Л. Удовика, Є. Харитонов, А. Чумаков, І. Яковок та багато інших. Проте комплексний аналіз аксіологічних та онтологічних передумов впливу глобалізації на правовий прогрес суспільства проведено вперше.

Метою статті є дослідження антропологічних та аксіологічних передумов впливу глобалізації на правовий прогрес.

Сучасний розвиток суспільства проходить під девізом глобалізації. Це явище характеризується не тільки масштабністю, всеохопленістю всіх сфер суспільного життя, а й глибиною процесів, що відбуваються та змінюють світ. У зв'язку з цим постають питання: 1) наскільки право за цих умов здатне залишатися найефективнішим регулятором суспільних відносин (у чому виявляється інструментальна цінність права?); 2) наскільки можливе збереження самобутності права як найважливішого мірила справедливості і свободи у суспільстві (у чому виявляється власна цінність права)? Також актуалізується питання про те, наскільки право може виявити і відобразити волю і потреби не тільки суспільства, а й кожної окремої верстви, класу, які формують його соці-

альну структуру і, зрештою, кожного індивіда (що відображає соціальну цінність права?) [3, с. 143].

В юридичній літературі та нормативних актах як національного, так і міжнародного рівнів немає єдиного, універсального визначення поняття «глобалізація». Загалом під глобалізацією вчені розглядають макромасштабний, багатоплановий і внутрішньо суперечливий процес нарощування загального в елементах світових соціальної, економічної, правової та інших систем [23, с. 10]. Глобалізація належить до процесу, що охоплює всі держави в напрямі наближення різних правових систем, їх взаємодії і взаємопроникнення. На фоні цього поняття категорія «правове життя» стосується не окремого суспільства, взятого в рамках конкретної держави, а всієї сукупності правових систем світу [2, с. 115]. «Глобалізація виражається також у взаємопроникненні, взаємовпливі культур, цивілізацій, посиленні стандартизації способу життя, свідомості та поведінки людей» [15, с. 5]. Незалежно від підходу до розуміння глобалізації німецький філософ О. Гюфе в широкому розумінні цього слова стверджував, що «глобалізація – це зростання й ущільнення мережі світових соціальних взаємин» [9, с. 14]. Вчений вважав, що «сучасна глобалізація є тільки тенденцією, а не остаточним результатом» [9, с. 24].

Отже, незважаючи на широке використання поняття «глобалізація», будь-якого єдиного його визначення не вироблено. М. Марченко, констатуючи відсутність загального тлумачення глобалізації, вважає за можливе визначити її з огляду на методологічно значущі ознаки, як-от системність, динамізм та спільність. Учений зазначає, що з позиції системного підходу під глобалізацією треба розуміти системну, багатоаспектну і різнорівневу інтеграцію різних наявних у світі державно-правових, економічних, політичних тощо інститутів, ідей, принципів, зв'язків, морально-правових, матеріальних та інших цінностей, різноманітних відносин тощо [20, с. 7–8]. Таким чином, глобалізація зумовила всебічні зміни різноманітних світових суспільних відносин. Не оминула вона й правову сферу. Під впливом глобалізаційних процесів відбувається трансформація, модернізація чинного права, а тому виникає потреба у філософсько-правовому дослідженні його змін.

Сучасні зарубіжні вчені, які активно досліджують проблему глобалізації, виділяють зага-

лом три основних напрями її впливу на право, а отже, на його розуміння та методологію пізнання: 1) перший пов'язаний із впливом глобалізації на взаємовідносини національних правових систем, посилення їх взаємозалежності та взаємозв'язку. Отже, дослідженню підлягає вже не окрема правова система, а загальна система, яка утворилася внаслідок тісного зв'язку та взаємодії правових систем [30, р. 51]; 2) вплив глобалізації на право та його розуміння вбачають у зміні головного підходу до розвитку права. Він дедалі більше спрямовується не на забезпечення внутрішнього правопорядку, а на вирішення проблем світового (глобального) масштабу [29, с. 360]; 3) третій напрям пов'язують із впливом глобалізації не стільки на право як явище, скільки на підхід до його тлумачення та методології пізнання. При цьому вчені доходять висновку, що під впливом глобалізації будуть «видозмінюватися» старі концепції та виникатимуть нові правові підходи, фундаментальною основою яких будуть нова ідеологія, правова культура, а також оновлена методологія пізнання навколишнього правового середовища [30, р. 53–54].

Р. Бірюков вважає: «Глобалізація суттєво впливає на трансформацію, зміни й модернізацію правових інститутів, норм і відносин на всесвітньому, регіональному та внутрішньодержавному рівнях, стимулює, прискорює й оновлює процеси універсалізації в сфері права» [4, с. 37]. При цьому вплив глобалізації на право в найбільш широкому та методологічному підході відрізняється такими особливостями. По-перше, різнобічність і системність впливу глобалізації на право, зумовлені її природою, зміст якої полягає у системній інтеграції ідей, принципів, зв'язків і відносин [17, с. 83]. По-друге, визначають фундаментальний і водночас доволі радикальний характер впливу глобалізації на право та процес його розвитку, вчення про нього. У зв'язку з цим західні науковці звертають особливу увагу на неминучість фундаментальних змін як у самому праві, так і вченнях про нього, вказуючи на необхідність застосування плюралістичного підходу до пізнання сучасного права [19, с. 172]. Крім того, виділяють значну кількість способів і форм впливу глобалізації на право, результатом чого є інтернаціоналізація права у вигляді його рецепції, гармонізації та уніфікації [26, с. 7]. По-четверте, простежується прямий і непрямий (через економіку й політику) вплив глобалізації не тільки на національне (внутрішньодержавне), а й на міжнародне право, його характер, джерела, зміст, механізм дії тощо [19, с. 173]. Таким чином, для найбільш глибокого і всебічного пізнання права, наявного і функціонуючого в умовах глобалізації світу, вагоме значення має з'ясування головних тенденцій його розвитку. Це дає змогу визначити не тільки право

сьогодення, а й перспективи та напрям його розвитку у майбутньому.

Серед головних тенденцій глобального та регіонального рівнів треба виділити, насамперед, тенденцію до універсалізації й уніфікації права [22, с. 146]. В основу виникнення і розвитку цієї тенденції закладено об'єктивний процес інтеграції різноманітних сфер життя суспільства, який не міг не відбитися на еволюції права загалом та його подальшому розвитку. Універсалізація й уніфікація права проходять практично на всіх історичних етапах розвитку права, але в умовах глобалізації вони виявляються найяскравіше і мають не еволюційний, а революційний характер [19, с. 13].

Універсалізація права виявляється в світовому прагненні виробити загальний, всеосяжний підхід до права, його уніфікацію через «уведення в правові системи держав спільних норм» [20, с. 6]. Одним із таких напрямів є універсалізація концепції прав людини, поширення її на дедалі більшу кількість держав, збільшення питомої ваги загальнолюдського у змісті прав і свобод, закріплених у правових актах різних держав. Ідея непопущності прав, їх рівності та невід'ємності вказує на історичне прагнення людства до знищення всіх форм насильства, пригнічення, утисків, тяжіння до співжиття на основі принципів справедливості, демократизму та гуманізму. Виявом такої тенденції є спільна правотворча діяльність держав, міжнародних організацій на всесвітньому та регіональному рівнях, що спрямована на ототожнення змісту прав і свобод людини шляхом створення наднаціональної парадигми суспільних відносин, які постійно ускладнюються [8, с. 381].

Власне у сфері прав людини процес глобалізації найбільш важливий, конструктивний, оскільки, як стверджує С. Алексеев, «саме від права (прав людини) головним чином залежить реалізація й інших процесів глобалізації в їх позитивному значенні» [1, с. 257]. Аналогічного висновку доходить О. Лукашева, яка вважає необхідним вивчати саме «людський вимір глобалізації», який за допомогою прав людини як головних ціннісних характеристик людської життєдіяльності має показати весь масив впливу глобалізації на людину, її інтереси, на народи та їхній спосіб життя [18, с. 11]. Глобалізація включає зближення національних правових систем, створення єдиних правових стандартів, першоджерелом яких є, насамперед, права людини. У глобальному світі права, свободи, обов'язки людини посідають головне місце порівняно з іншими правовими явищами [6, с. 73].

Норми міжнародного права завдяки спільній діяльності держав запровадили єдині для міжнародного співтовариства стандарти, що передбачають зобов'язання держав закріпити, забезпечити охорону і захист прав людини та її гідності [8, с. 225]. В ХХ ст. держави погодили і закріпи-

ли на юридичному рівні багато нових принципів і норм, які визначають права людини та людську гідність як невід'ємну ознаку людини, котра необхідна для її вільного розвитку в суспільстві та державі, як міру можливої поведінки, що забезпечена правовими та іншими соціальними явищами, а також як засіб подолання загрози існуванню людства [8, с. 227]. Успішною була також спроба надати ідеї гідності людини універсального характеру. Світове співтовариство почало формулювати певні міжнародні стандарти і вимоги до держав, що пов'язані із забезпеченням мінімальних гарантій гідного існування та розвитку людини в будь-якому суспільстві. Права людини визначили одночасно як міжнародно-правовий і державно-правовий інститут, включений у сукупність механізмів щодо вироблення, визнання, реалізації певного мінімуму соціальних стандартів, тобто загальноприйнятих вимог до політичного, правового і соціального становища кожної людини [13, с. 114].

Все це свідчить про те, що питання прав людини та людської гідності набули міжнародного та міжнаціонального характеру. Права і свободи людини стали формою відображення людини як представника людського роду, носія земної цивілізації. В сучасному світі ступінь реальності і забезпеченості прав і свобод людини є важливим показником досягнутого суспільством і державою рівня цивілізованості. Права і свободи людини є найвищою гуманістичною цінністю, без них втрачається сама суть людської особистості, смисл її існування [7, с. 30]. Н. Неновськи правильно зауважив: «Демократизація і гуманізація міжнародних відносин невіддільна від визнання і захисту прав людини. Можна навіть стверджувати, що визнання і ступінь реалізації прав людини служать надійним виміром поступового становлення людства як єдиного цілого, людського прогресу взагалі» [21, с. 39].

Глобалізація істотно впливає на зміни у праві, розуміння права та пов'язаних із ним явищ на всесвітньому, регіональному та внутрішньонаціональному рівнях. Особливо вразливими щодо деструктивних глобалізаційних процесів є національні правові культури та правова свідомість суспільства [10, с. 530]. Як зазначає І. Яковюк, зростання свідомості та самосвідомості суспільства вимагає юридично грамотної поведінки всіх учасників суспільних відносин. Тому головним завданням як на регіональному, внутрішньонаціональному та всесвітньому рівнях є створення такого правового клімату, який би враховував усю соціально-культурну багатоманітність народів, відмінність підходів у питаннях права, а також передбачав створення такого юридичного механізму, який би забезпечував реальну свободу особистості, реалізацію всього комплексу прав і свобод людини. В цих умовах особливого значення набу-

ває розвиток і підвищення правової культури як окремої особи, так і суспільства загалом, оскільки правова культура є важливою ознакою правової держави, відповідає прогресивним досягненням суспільства, яке формує її в результаті цілеспрямованого організованого процесу, що характеризується пошуком компромісу, відкритістю до інших думок, традицій, цінностей [28, с. 15–16].

Правова культура суспільства – це сукупність загальнолюдських і національних цінностей, досягнутих суспільством у правовій сфері, що визначають рівень його правового прогресу [16, с. 358]. Праву як елементу культури не властива однорідність. Будь-яка правова система не є моністичною за своєю суттю, їй властивий плюралізм, зумовлений наявністю в суспільстві різноманітних соціальних груп (національних, релігійних, політичних, економічних тощо), які формують власні уявлення про порядок і справедливість, систему цінностей, інтереси, бажання тощо.

На сучасному етапі розвитку суспільства правові системи, взаємодіючи, перебувають у процесі безперервного культурного обміну. При цьому простежити їх взаємодію зачасти важко, оскільки взаємний вплив правових думок не завжди можна встановити в текстах законів, як і походження тих чи інших ідей та новацій. Унаслідок рецепції зарубіжного права, створення власного, а також імплементації норм європейського права в національні системи права відбувається взаємопроникнення компонентів різних правових культур [11, с. 44]. Це сприяє як об'єктивному оцінюванню власного правового досвіду, так і створенню передумов для подальшого розвитку і вдосконалення права. В умовах глобалізації це явище є природним і здатне суттєво сприяти модернізації правової системи (права). Проте, якщо одна правова система є прогресивнішою, це не означає, що прогресивні ідеї можна імплемувати відразу, оскільки така правова система може бути не готовою до відповідних змін, а відповідні ідеї можуть бути не сприйняті суспільством тощо. Отже, правова культура як якісний стан правового життя суспільства, що характеризується досягнутим рівнем розвитку права – станом та рівнем розвитку правової свідомості, системи законодавства, юридичної науки, законності і правопорядку, правозастосовної практики, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини, є одним із важливих критеріїв ідентифікації прогресивності права.

Проте упродовж останніх років визначають обережне ставлення до позитивної оцінки процесу глобалізації права, оскільки за певних умов вони можуть призводити й до таких негативних наслідків, як втрата національною правовою системою власної культурної ідентичності, виникнення протиріч у правовому регулюванні суспільних

відносин тощо. Вплив глобалізаційних процесів на національну правову культуру, яку розглядають як феномен, що створений у межах відповідних культурно-цивілізаційних та правових традицій, є досить неоднозначним та суперечливим. Справа в тому, що вплив глобалізації на цю сферу не є досить сильним і здійснюється, насамперед, через вплив на правову ідеологію та правову свідомість, які є важливими факторами формування правової культури. Глобалізація права здійснюється через глобалізацію правової свідомості. При цьому рівень глобалізації правосвідомості залежить: по-перше, від рівня розвитку свідомості суспільства, по-друге, від рівня правосвідомості тієї або іншої соціальної групи. Отже, правова ідеологія і правова свідомість виступають підставою формування національних правових культур і забезпечують її самобутність. Вони закріплюють загальні для всього людства принципи: верховенства прав і свобод людини; утвердження відчуття пошани до закону і правопорядку, ідеї та цінності панування права; правову активність громадян у здійсненні своїх прав і належному виконанні своїх обов'язків тощо. В умовах глобалізації відбувається взаємопроникнення, взаємовплив різних правових культур. Отже, глобалізаційні процеси можуть чинити негативний вплив на національні правові культури. Право відображає політичні, ідеологічні, культурні та інші особливості суспільства. А тому, універсалізація глобалістських ідей може призвести до знищення національних правових культур, що, своєю чергою, не сприятиме майбутньому ефективному функціонуванню права, оскільки останнє безпосередньо залежить від стану національної правової культури [10, с. 530–533]. Проблема збереження ідентичності національної правової культури в умовах глобалізації є першочерговим завданням в рамках не тільки національного права, але й міжнародного.

Оскільки в умовах глобалізації соціальні та економічні процеси прискорюються, правове регулювання також стає більш динамічним. Такі властивості права, як природний консерватизм і традиціоналізм, що дають змогу забезпечити визначеність і стабільність правового регулювання, піддаються серйозному випробуванню. Відповідаючи на виклик часу, право має змінюватися як із формальної, так і зі змістовної точки зору, шукати нові механізми і способи для реалізації своїх функцій на міжнародному, регіональному та внутрішньодержавному рівнях. У зв'язку з цим поруч із процесами універсалізації та уніфікації права особливо відчутними є такі тенденції в глобалізації права, на які звертає увагу М. Н. Марченко: більш важлива та активна роль міжнародних принципів права як регуляторів суспільних відносин [20, с. 10–11].

Не викликає також сумніву, що інтеграційні процеси відбуваються на основі принципу пріоритету міжнародного права. Закріплення та захист невинно зростаючих глобальних правовідносин вимагає випереджаючого міжнародно-правового регулювання та забезпечення їх на національному рівні на підставі універсальних норм міжнародного права, якими мають стати основні принципи міжнародного права. Світові процеси тісно пов'язані з правовою глобалізацією, яку слід визначити як процес створення нової всесвітньої системи правових норм, що організують і забезпечують глобальну міждержавну взаємодію у різних сферах життя суспільства, в процесі чого національне та міжнародне право знаходяться у взаємозалежності. Під впливом глобалізації принципи міжнародного права, сформовані на основі загальнолюдських цінностей, відіграють дедалі більшу роль у національних правових системах [12, с. 52–53].

На думку А. Блінова, глобалізаційні процеси спричинили посилення впливу міжнародного права на існування внутрішнього права, розширення прав і свобод людини, що забезпечуються і гарантуються міжнародним правом, зміну змісту та принципів міжнародного правопорядку (слідування доцільності всупереч законності, розвиток норм моралі, формування нових уявлень про справедливість тощо). Крім того, одним із завдань міжнародного права в майбутньому став пошук засобів і механізмів легітимації глобального порядку [5, с. 79–81]. На сучасному етапі розвитку суспільства міжнародно-правове регулювання потребує нових начал, які б відповідали тенденціям цивілізаційного розвитку. Основні принципи права (національні) вже не задовольняють потреби регулювання сучасних міжнародно-правових відносин, адже значна кількість відносин, що були предметом виключно національного права, нині є предметом міжнародно-правового регулювання [12, с. 52].

Необхідним є визнання і широке застосування принципу верховенства міжнародного права. Використання цього принципу сприятиме формуванню міжнародного права захисту прав людини як певної загальної конструкції, що сприяє уніфікації змісту та обсягу прав і свобод людини, виробленню певних ідеалів, принципів та стандартів, що закріплюють особливе місце і значення людини в суспільстві, а отже, цілковите визнання та захист людської гідності, прав та свобод людини, її рівності поряд з іншими тощо.

Незаперечно, згідно з поглядами філософів і правників, є думка, що цей принцип втілює «загальнолюдські цінності справедливості, рівності, свободи, гуманізму, прав та свобод людини» [25, с. 210], а тому є пріоритетним. Із нього випливає, що відповідні положення норм права є похідними від загальноновизнаних норм і принци-

пів міжнародного права, за якими: законодавство держави не може суперечити закріпленим в актах міжнародного права основоположним правам людини і загальнолюдським цінностям, як-от свобода, демократія, справедливість тощо; не існує безмежної свободи й абсолютних прав, вони можуть бути обмежені законом із метою забезпечення громадського порядку, здоров'я населення тощо, як це передбачено міжнародними актами; забороняється зловживання правами, тобто коли права однієї людини обмежені правами інших людей [27, с. 37–38].

Крім того, глобалізація впливає не тільки на зовнішні аспекти дії права, характер відносин, що існують між різними правовими системами, але й на внутрішній зміст права, форми його організації та вияву. Отже, під впливом глобалізаційних процесів проходять внутрішні зміни в праві [14, с. 66–77]. Будь-яке право виникає та функціонує у міцному зв'язку з суспільними цінностями, які, закріплюючись у праві, стають правовими. Трансформації в суспільстві зумовлюють зміну його цінностей, а тому вплив глобалізаційних процесів на суспільне життя людей породжує розвиток та зміну правових цінностей.

Усі правові цінності виникають із головної соціальної цінності – людини. Під правовими цінностями розуміють не цінності, що закріплюють у праві, а цінності, що виражають «дух» права та є відображеннями принципів справедливості і свободи. В такому значенні правові цінності органічно влітаються в систему цінностей кожної людини [24, с. 183–184]. Вони усвідомлюються та використовуються людиною, яка робить їх мотивами своєї правової поведінки, втілюючи їх у реальну правову дійсність. Правові цінності об'єднують людей, дають їм змогу співіснувати. Право і правові цінності є тією вагомою підставою, яка об'єднує та інтегрує суспільство на шляху соціального розвитку. Без чіткого формулювання правових цінностей, без їх усвідомлення людьми проблематичними є вирішення поставлених завдань та рух у напрямі правового прогресу. Правові цінності забезпечують значущість права, є мірою оцінки правової реальності та виконують функцію мотивації правомірної поведінки людини.

Вплив глобалізації на розвиток права є різностороннім. Позитивний вплив глобалізації простежується у поступовому щезанні правокультурних відмінностей, уніфікації та універсалізації права, його гуманізації та гармонізації, прискоренні й оновленні процесів правового розвитку, запозиченні міжнародного досвіду та застосуванні міжнародних принципів права, внутрішньому наповненні права суспільними цінностями тощо. Крім того, отримали міжнародне визнання, гарантування та захист такі найважливіші інститути права, як права і свободи людини. Негативна ж

сторона впливу глобалізації на право виражається в різкому збільшенні кількості нормативно-правових актів, зниженні культурної самобутності, неповторності, унікальності конкретного суспільства, його правових цінностей та традицій. Таким чином, глобалізаційні процеси зумовлюють не тільки правовий прогрес, а й певною мірою сприяють виникненню регресивних змін у праві, зумовлених необережним та непоміркованим зближенням національних правових систем.

Література

1. Алексеев С. С. Избранное. Москва : Статут, 2003. 480 с.
2. Барсуков А. Ю. Правовой прогресс как юридическая категория : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2004. 191 с.
3. Бехруз Х. Праворозуміння, розуміння права і правова. *Право України*. 2010. № 4. С. 143–147.
4. Бірюков Р. М. Глобалізація та її вплив на правову сферу. *Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження»*. 2009. № 2. С. 36–40.
5. Блинов А. С. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка. Москва : МАКС Пресс, 2003. 150 с.
6. Васецкий В. Ю. Зближення правових систем світу на основі розвитку інституту захисту прав людини. *Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики. Науково-практичний юридичний журнал*. Випуск 2. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. С. 73–75.
7. Волинка К. Забезпечення прав і свобод особи в Україні : теоретичні і практичні аспекти. *Право України*. 2000. № 11. С. 30–36.
8. Грищук О. В. Людська гідність у праві : філософські проблеми. Київ : Атіка, 2007. 432 с.
9. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації / О. Гьофе ; пер. з нім. Л. С. Ситніченко, О. С. Лозінської. Київ : ППС-2002, 2007. 436 с.
10. Дзьобань О. П. Вплив глобалізаційних процесів на національне право й правову культуру. *Гілея : науковий вісник*. 2013. № 72. С. 529–534.
11. Жалинский А., Рерихт А. Введение в немецкое право. Москва : Спарк, 2001. 767 с.
12. Задорожна С. М. Правова глобалізація та місце у ній основних принципів міжнародного права. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 682 (Правознавство). С. 48–53.
13. Капицын В. М. Права человека и механизмы их защиты. Москва : Юркнига, 2003. 288 с.
14. Косарев А. И. Великая модернизация глобализма. Москва : Проспект, 2004. 332 с.
15. Костицкий В. В. Экономичний патріотизм як складова національної ідеї в умовах глобалізації. *Право України*. 2006. № 12. С. 3–8.
16. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге. Харків : ТОВ «Одісей», 2008. 432 с.
17. Култыгин В. П. Незападные концепции глобализации. *Личность. Культура. Общество*. 2002. Т. IV. Вып. 1-2. С. 80–103.
18. Лукашева Е. А. Права человека в России в условиях глобализации. *Право и права человека в условиях глобализации : материалы научной конференции. Посвящается 80-летию ИГП РАН*. / Отв. ред. Е. А. Лука-

шева, Н. В. Колотова. Москва : Институт государства и права РАН, 2006. С. 8–21.

19. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век. Москва : Спарк, 2006. 279 с.

20. Марченко М. Н. Об основных тенденциях развития права в условиях глобализации. *Государство и право*. 2009. № 6. С. 5–11.

21. Неновски Н. Новые реальности в мире и права человека. *Права человека в истории человечества и в современном мире* / Отв. ред. Е. А. Лукашева. Москва : Изд-во ИГиП АН СССР, 1989. С. 39–44.

22. Новак А., Рычъ К. Глобализация и транснациональная интеграция. *Философия хозяйства. Альманах Центра общественных наук и экономического факта МГУ*. 2006. № 3(45). С. 146–152.

23. Поленина С. В. Право и глобализация. *Правовая система России в условиях глобализации* : Сборник материалов «круглого стола» / Под ред. Н. П. Колдаевой, Е. Г. Лукьяновой. Москва : «Ось-89», 2005. С. 5–10.

24. Разметаева Ю. С. Правові цінності: природа і особливості. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'яти том. моногр. «Правова доктрина України», Харків, 20–21 листопада 2013 р. ; Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 183–186.

25. Солдатенко С. М. Міжнародні нормативно-правові акти та принцип верховенства права. *Законодавство України та міжнародне право (проблеми гармонізації)* : Збірник наукових праць. Вип. 4. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. С. 210–214.

26. Тимченко С. М. Глобалізація і право: напрями впливу і тенденції розвитку. *Юридичні науки*. 2009. № 1. С. 6–22.

27. Чиркин В. Е. Основы конституционного права : учебное пособие. М., 1996. 272 с.

28. Яковюк І. В. Правова культура в умовах глобалізації та європейської інтеграції. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2007. Вип. 13. С. 3–16.

29. Santos V. *Toward a new common Sense: Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition*. L., 1995. 614 p.

30. Twining W. *Globalisation and legal Theory*. L., 2000. 279 p.

Анотація

Сторожук Д. А. Вплив глобалізаційних процесів на правовий прогрес: антропологічні та аксіологічні передумови. – Стаття.

З'ясовуються розуміння глобалізації та шляхи її впливу на правовий прогрес. Досліджується співвідно-

шення процесів глобалізації та зближення національних правових систем, правових культур суспільства, створення єдиних правових стандартів у вигляді прав і свобод людини. Визначається роль міжнародних принципів права як регуляторів суспільних відносин. Встановлено, що глобалізація впливає не тільки на зовнішні аспекти дії права, характер відносин, що існують між різними правовими системами, але й на внутрішній зміст права, форми його організації та вияву.

Ключові слова: глобалізація, право, правовий прогрес, правова система, міжнародні принципи права, правова культура, права людини.

Аннотация

Сторожук Д. А. Влияние глобализационных процессов на правовой прогресс: антропологические и аксиологические предпосылки. – Статья.

Выясняются понимание глобализации и пути ее влияния на правовой прогресс. Исследуется соотношение процессов глобализации и сближения национальных правовых систем, правовых культур общества, создание единых правовых стандартов в виде прав и свобод человека. Определяется роль международных принципов права как регуляторов общественных отношений. Установлено, что глобализация влияет не только на внешние аспекты права, характер отношений, существующих между различными правовыми системами, но и на внутреннее содержание права, формы его организации и проявления.

Ключевые слова: глобализация, право, правовой прогресс, правовая система, международные принципы права, правовая культура, права человека.

Summary

Storozhuk D. A. Impact of globalization processes on legal progress: anthropological and axiological preconditions. – Article.

The understanding of globalization and the ways of its influence on legal progress are clarified. We study the relationship between the processes of globalization and the convergence of national legal systems, legal cultures of society, the creation of common legal standards in the form of human rights and freedoms. The role of international principles of law as regulators of public relations is determined. It has been established that globalization affects not only the external aspects of law, the nature of relations existing between different legal systems, but also the internal content of law, the forms of its organization and manifestation.

Key words: globalization, law, legal progress, legal system, international principles of law, legal culture, human rights.

УДК 340.15

*О. М. Цукан**здобувач кафедри загальноправових дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ***ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ «ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО» В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРАВІ**

Враховуючи велику кількість країн, що розташовані в регіоні, в Європі прийнято міжнародно-правові акти, які регулюють транскордонні операції та обміни. Поняття «транскордонного співробітництва» стало актуальним під час підписання Римського договору (1957 р.), коли вперше передбачалося вільне пересування людей, товарів, послуг і капіталу. У 1960-х і 1970-х рр. створено багато двосторонніх та багатосторонніх урядових комісій із метою вирішення розв'язання таких питань, як місцеве транскордонне територіальне планування та транспортна політика. З ініціативи Ради Європи 20 європейських країн уклали Мадридську конвенцію (1980 р.), Рамкову конвенцію, яка визначила транскордонне співробітництво як «форму взаємодії між місцевими органами влади» сусідніх країн. Базуючись на Єдиному європейському акті 1986 р., прогресивному застосуванні Шенгенської угоди 1985 р. та Шенгенської конвенції 1990 р., створено єдиний ринок в 1993 р., який сприяв економічній інтеграції прикордонних регіонів. Однак відсутність єдиного розуміння транскордонного поняття з сусідніми країнами може вплинути на його імплементацію в законодавстві України.

Транскордонне співробітництво періоду становлення Ради Європи та Європейського Союзу тією чи іншою мірою було предметом дослідження в роботах різних вчених (І. Г. Бабець, В. В. Белявцева, О. М. Кушніренко, М. Перкманн, Т. В. Терещенко тощо).

Водночас трансформація поняття «транскордонне співробітництво» не була досліджена за допомогою хронологічного методу. Використання такого методу дасть змогу з'ясувати точне значення дефініції.

Метою статі є дослідження трансформації поняття «транскордонне співробітництво» в міжнародних нормативно-правових актах Європи.

Після Другої світової війни світова спільнота прагнула зміцнення миру на засадах справедливості та міжнародного співробітництва задля збереження людського суспільства та цивілізації. Ідея співробітництва заради більшого єднання між членами Європи задля збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу, була відображена в ст. 1 Статуту Ради Європи. Органи Ради Європи досягають цього шляхом обговорення питань, що

становлять спільний інтерес, укладання угод та здійснення спільних заходів в економічній, соціальній, культурній, науковій, правовій та адміністративній галузях, а також у галузі захисту та збереження і подальшого здійснення прав людини та основних свобод [1]. Але ще Римським договором у 1957 р. наголошувалось на необхідності досягнення збалансованого розвитку шляхом зменшення розриву в розвитку між різними регіонами і надання допомоги найбільш відсталим.

Вперше поняття «транскордонне співробітництво» визначено в Європейській рамковій конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами [2]. У преамбулі вказано, що метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами, розвиток співробітництва між ними шляхом укладання угод, а також підкреслено важливість співробітництва між прикордонними територіальними громадами або владами в таких галузях, як регіональний, міський та сільський розвиток, охорона довкілля, поліпшення діяльності підприємств громадського користування і комунального обслуговування, а також взаємна допомога у надзвичайних ситуаціях. Держави-члени Ради Європи прагнули розвивати транскордонне співробітництво і сприяти економічному та соціальному прогресу прикордонних регіонів. Кожна зі сторін цієї конвенції зобов'язується заохочувати співробітництво між територіальними общинами й владою, а також сприяти вирішенню юридичних, адміністративних і технічних проблем, які можуть ускладнити прикордонне співробітництво у сфері розвитку регіонів, захисту навколишнього середовища, удосконалювання суспільної інфраструктури й послуг, взаємодопомоги в надзвичайних ситуаціях [3]. Спираючись на досвід, який засвідчив, що співробітництво між місцевими та регіональними владами в Європі дає змогу ефективно виконувати свої завдання, країни-члени визначили дефініцію «транскордонне співробітництво» у ст. 2 Європейській рамковій конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами. У Конвенції «транскордонне співробітництво» означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або владами, які знаходяться під юрисдикцією двох або кількох держав, та на укладання з цією метою будь-яких необхідних угод [2]. Транскордонне

співробітництво здійснюється в межах компетенції територіальних общин або влад, визначеної внутрішнім законодавством. Межі та характер такої компетенції цією Конвенцією не змінюються. Вислів «територіальні общини або влади» означає общини, влади або органи, які здійснюють місцеві або регіональні функції та визнаються як такі внутрішнім законодавством кожної держави. Зокрема, контекст, форми та межі, в яких можуть здійснювати свою діяльність територіальні общини та влада, зацікавлені у транскордонному співробітництві, описуються в міжнародних угодах. П. 3 ст. 3 згаданої Конвенції підкреслює важливий факт відсутності автоматичного анулювання вже наявних угод про співробітництво та використання за спільною згодою інших форм транскордонного співробітництва [2].

Від підписання до набуття чинності Рамкової конвенції знадобилося понад 13 років, протягом яких стала очевидною необхідність подальшого визначення транскордонного співробітництва та узгодження нормативних актів із наявною в Європі ситуацією. Тому у 1995 р. був підписаний додатковий протокол до Рамкової конвенції, який підтвердив важливість транскордонного співробітництва між територіальними общинами або владами у прикордонних районах та закликав продовжувати вживати заходів для поступового усунення будь-яких перешкод – адміністративних, правових, політичних або психологічних, – що стримують розвиток транскордонних проєктів [4].

За ст. 1 Додаткового протоколу до Рамкової конвенції, «кожна Договірна Сторона визнає і поважає право територіальних общин або влади укладати угоди про транскордонне співробітництво з територіальними общинами або владою інших держав у рівноцінних сферах компетенції відповідно до процедур, передбачених в їхніх статутах, із дотриманням національного законодавства і якщо такі угоди не суперечать міжнародним зобов'язанням Сторони. Угода про транскордонне співробітництво спричиняє обов'язки тільки для територіальних общин або влад, які її уклали» [4]. Ст. 2 більш детально пояснює права територіальних общин: «Рішення, спільно ухвалені в рамках угоди про транскордонне співробітництво, виконуються територіальними общинами або владами в межах їхньої національної правової системи із дотриманням їхнього національного законодавства. Виконані таким чином рішення розглядаються як такі, що мають таку саму юридичну силу і такі самі правові наслідки, що і заходи, здійснені цими общинами або владами за їхньою національною правовою системою» [4]. Однією з новацій цього протоколу була ст. 3, в якій зазначено можливість створення органу транскордонного співробітництва, який може мати правосуб'єктність або не мати її. «З урахуванням завдань, покладених

на такий орган, та положень національного законодавства в угоді зазначається, суб'єктом якого права, державного чи приватного, він є в національних правових системах, до яких належать територіальні общини або влада, що укладають угоду» [4]. Це стало міжнародним юридичним підґрунтям для діяльності єврорегіонів.

Щоб Додатковий протокол набрав законної сили, знадобилося близько 10 років, але одночасно з підписанням цього протоколу 05.05.1998 р. було прийнято Протокол № 2 до Рамкової конвенції, в якому поняття «транскордонне співробітництво» набуло подальшого розвитку.

Протокол № 2 враховував, що задля ефективного виконання своїх завдань територіальні общини або влада поглиблюють співробітництво не тільки із сусідніми владами інших держав (транскордонне співробітництво), але й з іноземними властями, які не є безпосередніми географічними сусідами, але з якими є спільні інтереси (міжтериторіальне співробітництво). Останнє є ключовим у розвитку досліджуваного поняття, а не лише його аналіз у рамках транскордонного співробітництва між органами та асоціаціями територіальних общин або влад сусідніх держав [5]. Відповідно до ст. 1 Протоколу № 2 «транскордонне співробітництво» відокремлене від поняття «міжтериторіальне співробітництво». Останнє означає будь-яку спільну діяльність, спрямовану на започаткування відносин між територіальними общинами або владами двох або більше Договірних Сторін, крім відносин транскордонного співробітництва між сусідніми владами, включаючи укладання угод про співробітництво з територіальними общинами або владами інших держав. Таким чином, транскордонне співробітництво – це виключна справа держав, що мають спільний кордон.

Бажаючи запобігти труднощам, які могли б виникнути через розбіжності в національному законодавстві в галузі транскордонного та міжтериторіального співробітництва, та з метою гармонізації національного законодавства держав-членів було прийнято Протокол № 3 до Рамкової конвенції. З метою подальшого сприяння співробітництву між територіальними общинами або владами, які належать до різних держав, була визначена можливість утворення органу транскордонного співробітництва у формі «об'єднання єврорегіонального співробітництва» (далі – ОЄС) в державах-членах Ради Європи, відповідно до умов, передбачених цим Протоколом. Метою ОЄС є заохочення, підтримка та розвиток транскордонного та міжтериторіального співробітництва між його членами у сферах спільної компетенції та відповідно до повноважень, установлених згідно з національним законодавством відповідних держав [6]. У Протоколі № 3 встановлено, що єврорегіональне співробітництво регулюється наці-

ональним законодавством країни, де розташована штаб-квартира органу транскордонного співробітництва як допоміжного джерела у разі відсутності міжнародних норм. Протокол № 3 надає державам широкі повноваження у вирішенні питання про створення органу транскордонного співробітництва, посилаючись на такі поняття, як національні, суспільні інтереси або державна політика.

На третьому саміті голів держав і урядів членів Ради Європи, 16–17 травня 2005 р. було засвідчено безпрецедентний рівень загальноєвропейської єдності. Учасники визначили необхідним продовжувати будівництво Європи без кордонів, заснованої на спільних цінностях, втілених у Статуті Ради Європи: демократії, права людини і верховенство закону. Також схвалено План дій для реалізації цієї мети, один із пунктів якого наголошував на зміцненні демократії, ефективного правління і верховенства закону в державах-членах – шляхом подальшого розвитку транскордонного співробітництва [7].

Європейська хартія регіональних мов і меншин Ради Європи вказує на важливість транскордонного співробітництва в реалізації європейських цінностей: в інтересах регіональних мов або мов меншин сприяти транскордонному співробітництву, зокрема між органами регіонального або місцевого самоврядування, на території яких аналогічна мова використовується у такій самій або схожій формі, та/або розвивати таке співробітництво [8].

Актуальність та види транскордонної співпраці визначені в Декларації Асамблеї європейських регіонів щодо регіоналізму в Європі (Базель, 4 грудня 1996 р). В акті наголошується на тому, що європейські регіони і їх населення мають необмежені можливості та великий потенціал для виконання та подальшого розвитку взаємовигідної політичної, економічної та культурної кооперації між ними. Також підкреслено важливість такої співпраці на національному, транскордонному та міжнародному рівнях для розвитку об'єднаної і згуртованої Європи (ст. ст. 10, 11) [9].

Зрештою, у проєкті Європейської Хартії про регіональне самоврядування, розглянутому 5 червня 1997 р. Конгресом місцевих та регіональних влад Європи Ради Європи (ст. 8) зазначено, що «підняття регіонів на новий рівень сприяють і чисельні приклади із міжрегіональної та транскордонної співпраці» [10]. Таким чином, у правових актах Ради Європи поняття «транскордонне співробітництво» еволюціонувало, відповідно, до економічних та соціальних потреб практичного розвитку країн-членів, набуваючи нового змісту. Характеристики цього терміна розширювалися від обґрунтування при- та транскордонного співробітництва сусідніх держав до міжтериторіальної співпраці на підставі спільних інтересів без прив'язки до конкретних спільних кордонів.

Політикою територіальної співпраці ЄС, відомої як Interreg A, є підтримка співпраці між регіонами NUTSIII принаймні з двох різних держав-членів, що мають спільний кордон. Вона спрямована на розв'язання спільних проблем, визначених у прикордонних регіонах, та використання наявного потенціалу зростання в прикордонних районах, одночасно посилюючи процес співпраці з метою загального гармонійного розвитку Союзу [11]. Також *acquis communautaire* Європейського Союзу [12] визначає право осіб, що мешкають у прикордонних територіях, при перетинанні кордону та змогу вимагати від прикордонних працівників застосування законів своєї країни працевлаштування. Це дає їм такий самий доступ до робочих місць, умов праці та певних соціальних пільг, як і у громадян країни працевлаштування. Транснаціональне співробітництво, як визначено в Політиці європейської територіальної співпраці (відоме як Interreg B), включає регіони з кількох країн ЄС, які формують великі території. Воно спрямоване на сприяння кращому співробітництву та регіональному розвитку в рамках Союзу шляхом спільного підходу до вирішення спільних питань. Interreg B підтримує широкий спектр інвестиційних проєктів, пов'язаних з інноваціями, екологією, доступністю, телекомунікаціями, розвитком міст та ін., узгодженої стратегічної відповіді [11].

Цією політикою надано визначення «міжрегіонального співробітництва» (Interreg C), яке працює на загальноєвропейському рівні, охоплюючи всі країни-члени ЄС тощо. Воно розбудовує мережі для застосування найкращих практик та сприяє обміну та передачі досвіду успішними регіонами [11].

У рамках програми ЄС INTERREG транскордонні та міжтериторіальні типи співпраці були визначені, відповідно, транскордонним та міжрегіональним співробітництвом та було наголошено, що в межах ЄС є ще «транснаціональне співробітництво», що стосується співпраці між національними, регіональними та місцевими осередками принаймні двох держав-членів. Починаючи з 2007–2013 рр. усі попередні визначення міжнародного співробітництва на місцевому рівні в рамках INTERREG були перейменовані в «територіальне співробітництво».

М. Перкманн у статті «Трансдордонні регіони в Європі – значення та драйвери регіонального трансдордонного співробітництва» розкрив поняття трансдордонного співробітництва як «інституціоналізованого співробітництва між суміжними субнаціональними органами влади через національні кордони» [13].

Конституційний суд Італії своїм рішенням встановив, що ключовим чинником для пояснення правової природи трансдордонного співробітництва є саме взаємодія між наднаціональним

Таблиця 1

Порівняльна характеристика визначень територіальної співпраці

Найменування	Тип співпраці в ЄС	Особливості
Прикордонне співробітництво Interterritorial cooperation	співпраця між територіями сусідніх держав на спільному кордоні	- вирішення спільних соціальних потреб населення, що мають спільний кордон; - в конкретно визначених сферах; - горизонтальне і вертикальне партнерство
Транскордонне співробітництво Cross-border cooperation	безпосередня співпраця учасників у всіх сферах життя між регіональними та місцевими органами влади уздовж спільного кордону	- розраховане на тривалий час; - робота з довгостроковими стратегіями/концепціями; - включає всі сфери життя, сектори та суб'єктів; - періодично переглядається; - горизонтальне і вертикальне партнерство
Міжрегіональне співробітництво Interregional cooperation	співпраця (між регіональними та місцевими органами влади) переважно в окремих секторах (не у всіх сферах життя)	- інформація має поширюватися, оскільки вона є відносно новою; - короткострокова співпраця; - проекти без стратегії (як з INTERREG); - часто обмежується одним сектором; - на практиці обмежена в часі; - партнерство регіонів;
Транснаціональне співробітництво Transnational cooperation	співпраця між країнами (іноді дає змогу регіонам брати участь з урахуванням спеціального предмета (наприклад, регіонального розвитку), пов'язаного з великою територією	- середньострокове фінансування часто є неясним (оскільки не базується на інтегрованих програмах, які тривають кілька років); - зосереджується на реалізації співпраці щодо концепції та планування; - здебільшого обмежується спеціальним предметом (регіональний розвиток, захист від паводків, навколишнє середовище); - середньо- та довгострокове планування, що починається на впровадження великих проектів / програм, що працюють протягом кількох років; - горизонтальне та вертикальне партнерство між країнами та іноді регіонами

Джерело: складено автором на основі *The EU Initiative INTERREG and the future developments, Gronau, December 1997, p. 3-4 [18]*

правовим порядком та національним законодавством, що ускладнює вирішення спорів у суді. Це рішення щодо неправомірності вимагання від субнаціональних підрозділів попередньої угоди з урядом до укладення угоди про транскордонне співробітництво [14].

Регіональна політика Європейського Союзу минулого століття перейшла до нової парадигми – від застосування механізмів ліквідації диспропорцій регіонального розвитку шляхом міжрегіонального перерозподілу ресурсів до використання потенціалу територій і застосування принципу субсидіарності [15].

У XXI ст. характерною рисою Європи є швидкий розвиток транскордонного співробітництва регіонів – однієї з найефективніших рушійних сил європейської інтеграції та об'єднання людей [16]. Транскордонне співробітництво є одним із пріоритетних напрямів розвитку європейської економічної інтеграції, оскільки сприяє розвитку периферійних регіонів, збільшенню експортно-імпорتنих операцій та прискоренню міждержавної економічної інтеграції [17].

Ґрунтуючись на даних таблиці 1, дефініція «транскордонне співробітництво» означає будь-

які узгоджені дії, що проводяться головним чином субнаціональними органами влади (а іноді й національними державами з іншими територіальними одиницями), що належать до різних країн, із метою сприяння їх співпраці.

З детального аналізу поняття «транскордонне співробітництво» у нормативно-правових актах Ради Європи та Європейського Союзу витікає, що зазначений термін є тотожним поняттю «територіальне співробітництво», яке часто застосовується в рамках права ЄС. Концепція територіального співробітництва ЄС, уникаючи будь-яких посилаць на екстериторіальний ефект (як і всі попередні терміни, за допомогою префіксів транс-, між-, крос-), передає ідею, що співпраця між територіальними одиницями, що належать до різних держав Європи, є майже внутрішньою формою співпраці на території. Саме тому це поняття глибоко вкорінене в концептуальні рамки ЄС. Дефініція «транскордонне співробітництво» є більш нейтральною і відображає ідею співпраці, що має екстериторіальний характер та відповідає меті Ради Європи – досягненню більшого єднання між її членами задля збереження та втілення в життя ідеалів і принципів.

Література

1. Статут Ради Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001/conv.
2. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_106/conv.
3. Чуприна О. О. Прикордонне співробітництво регіонів: сучасні тенденції розвитку. *Вісник економічної науки України*. 2011. № 1 (19). С. 175–178.
4. Додатковий протокол до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_099/conv.
5. Протокол N 2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами, який стосується міжтериторіального співробітництва. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_520/conv.
6. Протокол N 3 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами стосовно об'єднань євро регіонального співробітництва (ОЕС). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_947/conv.
7. Варшавська декларація (Підсумкова декларація саміта). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_716.
8. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014.
9. Асамблея Європейських Регіонів. Декларація щодо регіоналізму в Європі. URL: <https://aer.eu/aer-declaration-regionalism>.
10. Проект Європейської Хартії про регіональне самоврядування. URL: https://www.cvce.eu/content/publication/2003/10/21/78ae4dcf-6346-4aa8-8474-7535e4091bf7/publishable_en.pdf.
11. Політика європейської територіальної співпраці. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/cooperation/european-territorial.
12. Acquis communautaire Європейського Союзу. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3A133205>.
13. European Urban and Regional studies. 2003. № 10(2). P. 153–171.
14. The Italian Yearbook of International Law. 2004. Vol. 14. URL: <https://books.google.com.ua/books?isbn=9004150277>.
15. Мельник Л. А. Європейський досвід управління розвитком транскордонного співробітництва. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 2. URL: www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2018/30.pdf.
16. Ільченко Н. М. Транскордонне співробітництво в Україні: перспективи розвитку євро регіонів. *Державне будівництво*. 2012. № 2. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-2/doc/2/21.pdf>.
17. Урбан О. А. Транскордонне співробітництво як чинник прискорення європейської інте-

грації. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2006. № 25. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/znpgvzdia_2006_25_8.pdf.

18. Association of European Border Regions (AEBR), The EU Initiative INTERREG and the future developments, Gronau, December .1997. P. 3–4. URL: https://www.aebr.eu/files/publications/interreg_97_en.pdf.

Анотація

Цукан О. М. Генеза поняття «транскордонне співробітництво» в європейському праві. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню трансформації поняття «транскордонне співробітництво» в міжнародних нормативно-правових актах Європейського Союзу та Ради Європи хронологічним методом. Обґрунтовано та досліджено поняття «транскордонне співробітництво» за допомогою порівняльного методу з термінами «прикордонне співробітництво», «міжрегіональне співробітництво», «транснаціональне співробітництво».

Ключові слова: транскордонне співробітництво, прикордонне співробітництво, міжрегіональне співробітництво, транснаціональне співробітництво, територіальне співробітництво.

Аннотация

Цукан О. Н. Генезис понятия «приграничное сотрудничество» в европейском праве. – Статья.

Статья посвящена исследованию трансформации понятия «трансграничное сотрудничество» в международных нормативно-правовых актах Европейского Союза и Совета Европы хронологическим методом. Обосновано и исследовано понятие «трансграничное сотрудничество» с помощью сравнительного метода с терминми «приграничное сотрудничество», «межрегиональное сотрудничество», «транснациональное сотрудничество».

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, приграничное сотрудничество, межрегиональное, транснациональное сотрудничество, территориальное сотрудничество.

Summary

Tsukan O. M. The Genesis concept of “transborder cooperation” in European law. – Article.

The article explores genesis and transformation of notion “transborder cooperation” in the international legal acts of the Council of Europe and the European Union by chronological method. Author applied an in-depth research of the concept “transborder cooperation” in comparison with the “interterritorial cooperation”, “cross-border cooperation”, “interregional cooperation”, “transnational cooperation”.

Key words: cross-border cooperation, interregional cooperation, transnational cooperation, interterritorial cooperation.

УДК 347.973(477)

В. С. Шевченко

в. о. директора

КВНЗ «Бердичівський медичний коледж»

Житомирської обласної ради

ПРОБЛЕМИ ЗДІЙСНЕННЯ СУДОЧИНСТВА ДЕРЖАВНОЮ МОВОЮ В УКРАЇНІ

Тема статусу державної мови в Україні останнім часом є предметом обговорення як у наукових колах, так і в суспільстві загалом. Важливим аспектом статусу державної мови є мова, якою здійснюється судочинство, або мова судочинства. Як засада конституційного ладу державна мова є одним з атрибутів судочинства, який невід'ємно супроводжує процес реалізації державою її владних повноважень та забезпечує встановлений правовий порядок. Мова судочинства є однією із засад здійснення правосуддя в Україні.

Відповідно до ст. 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. З метою забезпечення рівності конституційних прав і свобод громадян та їх рівності перед законом у всіх формах судочинства під час здійснення провадження у справах використовується державна мова. При цьому всі особи, які беруть участь у справі, повинні мати право робити заяви, давати пояснення, виступати в суді, заявляти клопотання тощо, рідною мовою або мовою, якою вони володіють; знайомитися з матеріалами справи, судовими рішеннями, користуючись при цьому послугами перекладача в порядку, встановленому процесуальним законодавством.

Різним аспектам статусу державної мови і мови судочинства присвячено праці таких науковців, як В. Марковський, А. Токарська, Г. Черненко, А. Іванський, Ю. Караник, І. Андронов, В. Сліпенюк, С. Чванкін, та ін. Однак у зв'язку з суттєвими змінами у мовному законодавстві, зокрема, визнанням Конституційним Судом України Закону України «Про засади державної мовної політики» неконституційним, питання мови судочинства потребує додаткового аналізу.

З метою визначення порядку застосування мови судочинства, з урахуванням останніх змін законодавства України у сфері регулювання мовних відносин важливе значення має розуміння поняття судочинства та його меж. Термін «судочинство» в Конституції України використовується чотири рази. Один раз – у ст. 92, положення якої визначають, які сфери суспільного життя визна-

чаються виключно законами України. Три рази термін «судочинство» вживається у розділі VIII Конституції України «Правосуддя», в якому встановлюється, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами.

Конституційний Суд України тлумачить правосуддя як галузь державної діяльності. Як зазначив Суд, правосуддя – це «самостійна галузь державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ» [1].

Важливою щодо змісту правосуддя можна вважати юридичну позицію Конституційного Суду України, що правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах [2]. Водночас суд вказав і на інструментальну функцію правосуддя, зазначивши, що право на судовий захист передбачає і конкретні гарантії ефективного поновлення в правах шляхом здійснення правосуддя [3].

В «Юридичній енциклопедії» під правосуддям розуміють правозастосовчу діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку належних до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних і адміністративних справ із метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави [4, с. 51]. Під судочинством розуміють процесуальну форму здійснення правосуддя, діяльність суду. Є видом державної діяльності, пов'язаною з розглядом і вирішенням цивільних, кримінальних та інших судових справ [5, с. 719].

Буквально термін правосуддя означає «суд за правом», а термін судочинство – «діяльність суду». Тому перший термін акцентує на змісті (за правом), другий – на формі діяльності (діяльність суду) як специфічному смислі термінів [6, с. 28]. Проте варто наголосити і на безпосередньому взаємозв'язку цих понять.

Така позиція знайшла своє відображення і у законодавстві України. Зокрема у ст. 5 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлено, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства. Отже, судочинство є формою здійснення правосуддя, яке здійснюється

ся виключно судами, на які Конституція поклала обов'язок розглядати та вирішувати судові справи.

Судочинство належить до різновидів суспільної діяльності, в основу яких покладена міжособистісна комунікація [7, с. 175]. Принцип державної мови судочинства включено до переліку основних принципів, які мають застосовуватись на всіх стадіях судочинства, а отже, це не просто технічний захід, а обов'язкова складова частина процесу. Він є одним із базових принципів судочинства, порушення якого тягне за собою порушення законності під час вирішення справи суспільної діяльності, в основу яких покладена міжособистісна комунікація [8, с. 134].

Основними нормативно-правовими актами, які врегульовують сферу мови судочинства, є Конституція України, відповідні кодекси в залежності від форми судочинства (кримінальне, адміністративне, цивільне, господарське) та відповідні закони.

За ст. 10 Конституції України, державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Основним Законом України закладено конституційні основи для використання української мови як мови судочинства та одночасно гарантовано рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою [9, с. 13].

Ця стаття була предметом офіційного тлумачення у рішенні Конституційного Суду від 14.12.1999 р. № 10-рп/99. Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя. Публічними сферами, в яких застосовується державна мова, охоплюються, насамперед, сфери здійснення повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової влади, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування (мова роботи, актів, діловодства і документації, мова взаємовідносин цих органів тощо). До сфер застосування державної мови можуть належати також інші сфери, які відповідно до ч. 5 ст. 10 та п. 4 ч. 1 ст. 92 Конституції України визначаються законами [10].

У ст. 29 Кримінального процесуального кодексу України зазначено, що кримінальне провадження здійснюється державною мовою. Сторона обвинувачення, слідчий суддя та суд складають процесуальні документи державною мовою.

Особа повідомляється про підозру у вчиненні кримінального правопорушення державною мовою або будь-якою іншою мовою, якою вона достатньо володіє для розуміння суті підозри у вчиненні кримінального правопорушення.

Слідчий суддя, суд, прокурор, слідчий забезпечують учасникам кримінального провадження, які не володіють чи незначною мірою володіють

державною мовою, право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись у разі необхідності послугами перекладача в порядку, передбаченому цим Кодексом [11].

Ст. 15 Кодексу адміністративного судочинства України передбачає, що судочинство і діловодство в адміністративних судах провадиться державною мовою. Суди забезпечують рівність прав учасників судового процесу за мовною ознакою.

Суди використовують державну мову в процесі судочинства та гарантують право учасників судового процесу на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють.

Учасники судового процесу, які не володіють або незначною мірою володіють державною мовою, мають право робити заяви, надавати пояснення, виступати в суді і заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача, в порядку, встановленому Кодексом [12–14].

Відповідно до ст. 9 Цивільного процесуального кодексу України цивільне судочинство в судах провадиться державною мовою. Суди забезпечують рівність прав учасників судового процесу за мовною ознакою.

Згідно зі ст. 10 Господарського процесуального кодексу України господарське судочинство в судах здійснюється державною мовою. Суди забезпечують рівність прав учасників судового процесу за мовною ознакою.

Крім Конституції та галузевих кодексів мову судочинства, також регулює Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 02.06.2016 р. У ст. 12 передбачено, що судочинство і діловодство в судах України проводяться державною мовою. Суди забезпечують рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою.

Проаналізувавши законодавство, можна дійти висновку, що його норми однозначно передбачають, що мовою кримінального, адміністративного, цивільного та господарського судочинства є державна мова. На перший погляд, все зрозуміло, але в законодавстві чітко не визначено меж адміністративного, цивільного та господарського судочинства. Через те у судовій практиці склалася ситуація, коли суди по-різному визначають межі судочинства. Насамперед це стосується мови звернення до суду. Одні суди вважають, що звернення до суду ще не є судочинством, тому мова звернення (позову) не обов'язково має бути державною.

Наприклад, в ухвалі від 26 листопада 2008 р. у справі № 6-3835св08 колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України скасувала ухвалу судді апеляційної інстанції про визнання апеляційної скарги неподаною через те, що заявник не виправив недоліки апеляційної

скарги, а саме не подав апеляційну скаргу, викладену державною мовою. Також зазначається, що серед вимог щодо форми і змісту апеляційної скарги не визначено звернення зі скаргою до суду тільки державною мовою [16].

У деяких рішеннях суду зазначається, що позовна заява не є судовим документом і тому не обов'язково має бути викладена державною мовою. Така позиція міститься в Ухвалі Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської області від 13 жовтня 2011 р. у справі № 2-4149/11 [17].

Певні особливості в цьому контексті має кримінальне судочинство. У ст. 29 Кримінального процесуального кодексу України чітко зазначено, що кримінальне провадження здійснюється державною мовою. Сторона обвинувачення, слідчий суддя та суд складають процесуальні документи державною мовою. Специфіка кримінального судочинства полягає в тому, що особа в порядку кримінального судочинства (навіть у справах приватного обвинувачення) має право подати заяву до слідчого, прокурора, іншої службової особи органу, уповноваженого на початок досудового розслідування і не може безпосередньо звернутися до суду. Судове провадження в процесі кримінального судочинства є частиною кримінального провадження, яке, за Кримінальним процесуальним кодексом України, має чітко окреслені межі.

Тому більш детально зупинимося на межах адміністративного, цивільного та господарського судочинства. У вже згаданих вище галузевих кодексах передбачено, що судочинство здійснюється у певних формах та певному порядку. Так, формою адміністративного судочинства є позовне провадження, формою господарського судочинства є позовне та наказне провадження, а цивільне судочинство здійснюється в порядку позовного, наказного та окремого провадження. Будь-яка форма судочинства розпочинається з письмових заяв учасників справи, про що зазначено у всіх кодексах, тому заяви учасників справи є процесуальними документами в процесі судочинства, а судочинство провадиться державною мовою. Така позиція відповідає юридичним позиціям, викладеним у Рішенні Конституційного Суду України від 22 квітня 2008 р. № 8-рп/2008 у справі про мову судочинства. В цьому рішенні Конституційний Суд визначив межі судочинства, зазначивши, що види судочинства є процесуальними формами правосуддя та охоплюють порядок звернення до суду, процедуру розгляду судом справи та ухвалення судового рішення. Державною мовою здійснюються ведення судового процесу, складання судових документів та інші процесуальні дії і відносини, що встановлюються між судом та іншими суб'єктами на всіх стадіях розгляду і вирішення адміністративних та цивільних справ [18]. Таким чином, на нашу думку, адміністративне,

цивільне та господарське судочинство розпочинаються з моменту звернення до суду і закінчуються прийняттям рішення за результатами розгляду справи по суті.

Необхідно також зазначити, що з приводу мови судочинства, не беручи до уваги його концептуальні недоліки, у Законі України «Про засади державної мовної політики» (втратив чинність як такий, що не відповідає Конституції України (є неконституційним)) було чітко врегульовані межі судочинства. Зокрема, ст. 14 встановлювала, що судочинство в Україні у цивільних, господарських, адміністративних і кримінальних справах здійснюється державною мовою. Сторони, які беруть участь у справі, подають до суду письмові процесуальні документи і докази, викладені державною мовою. Особам, що беруть участь у розгляді справи в суді, забезпечується право вчиняти усні процесуальні дії (робити заяви, давати показання і пояснення, заявляти клопотання і скарги, ставити запитання тощо) рідною мовою або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись послугами перекладача у встановленому процесуальним законодавством порядку [19].

Також питання мови судочинства чітко врегульовано у проекті Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Згідно зі ст. 11 мовою судочинства в Україні є державна мова. Сторони, які беруть участь у справі, подають до суду письмові процесуальні документи, викладені державною мовою. Суди складають та оприлюднюють рішення державною мовою [20]. Цей законопроект був прийнятий Верховною Радою України у першому читанні і взятий за основу.

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що мовою судочинства, у тому числі і звернення до суду, має бути державна мова, тому що порядок звернення є частиною судочинства, яке, відповідно, є процесуальною формою правосуддя. Крім того, ефективне функціонування судового дискурсу, учасниками якого є велика кількість осіб, вимагає однакового його розуміння всіма сторонами судочинства, що може бути досягнуто тільки за умови використання державної мови. Конституцією України кожній особі гарантовано рівні конституційні права і свободи та рівність перед законом незалежно від її раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Література

1. У справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців сьомого, одинадцятого статті 2, статті 3, пункту 9

статті 4 та розділу VIII «Третейське самоврядування» Закону України «Про третейські суди» (справа про завдання третейського суду) : Рішення Конституційного суду від 10.01.2008 р. № 1-рп/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-08>.

2. У справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) : Рішення Конституційного суду України від 30.01.2003 р. № 3-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03>.

3. У справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) : Рішення Конституційного суду України від 07.05.2002 р. № 8-рп/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02>.

4. Маляренко В. Т. Правосуддя. Юридична енциклопедія : у 6 т. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Юридична думка, 2003. Т. 5. С. 50–51.

5. Сірий М. І. Судочинство. Юридична енциклопедія : у 6 т. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Юридична думка, 2003. Т. 5. С. 718–719.

6. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода. Київ : Бібліотека Міжнародного часопису «Проблеми філософії права», 2009. 316 с.

7. Іванський А. Й. Окремі аспекти застосування мови у цивільному судочинстві України. *Наше право*. 2014. № 3. С. 169–176.

8. Канарик Ю. С. Принцип мови у контексті вдосконалення господарського судочинства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2017. Випуск 5. Том 1. С. 132–134.

9. Чванкін С. А. До питання про мову, якою здійснюється цивільне судочинство. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу* : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного, м. Одеса, 13 грудня 2013 р. Одеса : Фенікс, 2014. С. 12–16.

10. У справі за конституційними поданнями 51 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) : Рішення Конституційного суду від 14.12.1999 р. № 10-рп/99. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/406>.

11. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>.

12. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>.

13. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>.

14. Господарський процесуальний кодекс України : Кодекс від 06.11.1991 р. № 1798-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>.

15. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>.

16. У справі № 6-3835св08 : Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 26.11.2008 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2600676>.

17. У справі № 2-4149/11 : Ухвала Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської області від 13.10.2011 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51729682>.

18. У справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України та за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 15 Кодексу адміністративного судочинства України, статті 7 Цивільного процесуального кодексу України (справа про мову судочинства) : Рішення Конституційного суду України від 22.04.2008 р. № 8-рп/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-08>.

19. Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012 р. № 5029-VI (втратив чинність). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>.

20. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Проект Закону України від 09.06.2017 р. № 5670-д. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>.

Анотація

Шевченко В. С. Проблеми здійснення судочинства державною мовою в Україні. – Стаття.

У статті розглядаються питання застосування державної мови у судочинстві України. Звертається увага на важливість зазначеного питання, його міцний зв'язок із правами людини. Розглядаються аспекти законодавчого регулювання застосування державної мови у судочинстві України з урахуванням останніх змін законодавства у цій сфері суспільних відносин.

Ключові слова: правосуддя, судочинство, державна мова, мова судочинства.

Аннотация

Шевченко В. С. Проблемы осуществления судочинства государственном языке в Украине. – Статья.

В статье рассматриваются вопросы применения государственного языка в судопроизводстве Украины. Обращается внимание на важность данного вопроса, его прочную связь с правами человека. Рассматриваются аспекты законодательного регулирования применения государственного языка в судопроизводстве Украины с учетом последних изменений законодательства в данной сфере общественных отношений.

Ключевые слова: правосудие, судопроизводство, государственный язык, язык судопроизводства.

Summary

Shevchenko V. S. Problems of legal proceedings in the state language in Ukraine. – Article.

The article deals with the issues of the use of the state language in the legal proceedings of Ukraine. Attention is drawn to the importance of the stated issue, its strong link with the human rights. The aspects of legislative regulation of the state language use in the legal process of Ukraine are considered in terms of the recent legislative changes in the given sphere of public relations.

Key words: justice, legal proceedings, state language, language of legal proceedings.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 81'272:81'373.4

О. С. Горчанюк

аспірант кафедри національної безпеки
Національної академії Служби безпеки України

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ТА ПРАВОВЕ ЯВИЩЕ

Постановка проблеми. Проблеми статі до недавня не було прийнято обговорювати в контексті питань державної політики, тим більше у сфері безпеки та оборони. Сучасні гендерні перетворення на світовому та національному рівнях значною мірою зумовлені розгортанням процесів глобалізації й гуманізації суспільного та державного життя, що охопили українське суспільство. Як фактор суспільного прогресу процеси гендерних трансформацій стали неодмінною ознакою демократичної політики країн світу. Основу формування сучасної культури гендерних відносин становить рівність як фундаментальна цінність, що співвідносна поняттям «свобода», «справедливість» і «взаємоповага».

Становлення правової практики засвідчує утвердження свободи, що трансформується з меж одних на територію інших держав і стверджується як тенденція у світовому масштабі. Вимір свободи, яка надається жінці, упродовж віків еволюціонує в бік розширення її правосуб'єктності, зазнав глобальних змін на межі ХХ–ХХІ століть. Такі світоглядні трансформації зумовлюють *актуальність* дослідження розвитку гендеру у вітчизняному правовому полі.

Мета статті – розглянути гендерну рівність як соціальне та правове явище. Відповідно до мети визначено такі *завдання*: здійснити аналіз механізмів правового регулювання гендерної рівності у світовій практиці, виокремивши по можливості основні проблеми гендерної рівності.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняному праві гендер зазвичай розглядався в контексті сімейного законодавства (В. Ромовська [6]), загальносуспільної ролі, зокрема рівних прав і можливостей жінки та чоловіка (А. Полешко [5]). У сучасних дослідженнях спостерігається тенденція розглянути поняття, сутність, природу та значення гендерних правовідносин відповідно до нових світових критеріїв провадження гендерної політики (М. Оніщенко, О. Матвієнко [3]).

У ст. 24 Конституції України закріплено, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Водночас наго-

лошується, що не може бути жодних привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Основним законом також передбачено, що рівність прав жінки й чоловіка забезпечується шляхом надання їм рівних можливостей у громадській, політичній та культурній діяльності, у здобутті освіти, професійній підготовці, у праці й винагороді за неї. Рівність прав гарантується спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства й дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям. Тобто зазначаються основні напрями державних заходів, спрямованих на забезпечення фактичної рівності жінки і чоловіка.

Порівняння змісту розділу II Конституції України з міжнародними актами, зокрема з тими, що утворюють Міжнародну хартію прав людини, а також із Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, дало змогу І. Романюк та О. Фрицькому дійти такого висновку: «В Конституції переважно містяться ті ж гарантії щодо забезпечення прав і свобод жінок, що й в міжнародно-правових актах. Це означає, що Конституція України відкриває перед державою та жінками України широку сферу можливостей щодо захисту своїх прав і свобод. <...> Нині норми розділів I та II Конституції, у яких закріплені основні права людини і громадянина, неможливо визнати навіть теоретично такими, що не відповідають базовим міжнародно-правовим актам, оскільки прийняттю її передувала довга і клопітка робота з вивчення міжнародно-правових актів та досвіду інших держав у галузі регулювання прав людини та громадянина» [9, с. 146].

Урядові структури забезпечення гендерної рівності в різних країнах світу мають певні розбіжності, проте мета їхньої діяльності спільна:

забезпечення рівності чоловічої та жіночої статей. Світова практика державного управління гендерними процесами характеризується різноманітністю форм і на урядовому рівні здійснюється через різні структури. Як правило, це делеговано кабінетам міністрів, що розширило їхні повноваження, новим відділам, комітетам, групам тощо. Здебільшого гендерна політика реалізується через таке:

- розширення повноважень прем'єр-міністра чи створення посади радника прем'єр-міністра з гендерних питань;
- формування комісії з питань рівності статей, підпорядкованої безпосередньо прем'єр-міністрові;
- покладання відповідальності за питання гендерної політики на віце-прем'єр-міністра;
- створення тимчасових комітетів, комісій або робочих груп із гендерних питань при урядах;
- організація спеціальних інституційних органів із питань забезпечення рівності статей;
- формування спеціалізованого міністерства рівних прав і можливостей;
- відкриття спеціальних відділів, комітетів, рад, служб із питань рівності кабінетів міністрів;
- створення спеціалізованих відділів, служб із рівних прав і можливостей як структури при окремих міністерствах та міжміністерських органах.

Компетенція уряду багатьох країн світу розширилася завдяки питанням із забезпечення гендерної рівності. Проблеми гендерної рівності дедалі частіше стають об'єктом уваги перших осіб виконавчої влади держав світу і, відповідно, всієї управлінської системи. Такий глобальний підхід до вирішення гендерних проблем зумовив не лише розроблення національних планів щодо забезпечення гендерної рівності, але й розвиток відповідного нормативно-правового забезпечення.

Як свідчить аналіз світової практики регулювання гендерної рівності, така політика реалізується національним планом дій (це прийнятий владними структурами документ, у якому окреслено систему намірів, заходів і зобов'язань державних та громадських структур щодо виявлення форм гендерної активності й вчинення певних дій, спрямованих на досягнення за окреслений період гендерних цілей). Національні плани дій, як правило, узагальнюють усю систему планування в країнах – охоплюють регіональні, місцеві плани з питань рівності.

Усе більша роль у системі державного механізму забезпечення гендерної рівності країн світу делегується Уповноваженому з рівних прав і можливостей. У різних країнах його називають посередником, контролером, адвокатом тощо. Уповноважений із рівних прав і можливостей (омбудсмен) – державний посадовець, якого обирає представницький орган влади для здійснення контролю за законодавством із рівних прав

і можливостей. Уперше посаду омбудсмена юстиції запроваджено ще 1809 року в Швеції. Вона довела свою необхідність, і протягом двох століть ця ідея не втратила значення та актуальності. В останню третину ХХ століття у Швеції поступово запровадили посади п'яти омбудсменів із захисту прав у різних сферах соціального життя: з рівноправності статей, з етнічної рівноправності, з прав споживачів, дітей, інвалідів тощо. Обрання такої кількості омбудсменів – важливий показник визнання та поваги до гідності й недоторканності людської особистості, а також того, яку увагу шведи приділяють правозахисній і правоохоронній діяльності. Практика запровадження посади та служби омбудсмена дедалі більше поширюється. Наприклад, 1978 р. таку службу введено в Норвегії, 1987 р. – у Фінляндії, 1999 р. – у Литві, 2001 р. – у Німеччині, 2002 р. – у Словенії, Боснії та Герцеговині, 2003 р. – у Хорватії, Киргизстані тощо. Процес створення посади, обсяг компетенції та безпосередня діяльність омбудсмена в різних країнах має свої особливості. Досвід запровадження посади омбудсмена засвідчив необхідність правового захисту рівності чоловіків і жінок, гарантій забезпечення механізму юридичного регулювання гендерних відносин, особливо в країнах з усталеними традиційними відносинами і з укоріненими традиційними ролями жінки та чоловіка [4, с. 426].

Спільною рисою усіх держав сучасного світу є проблема глобалізації гендерного рівноправ'я (чоловіків і жінок), про що свідчить проведення під егідою ООН чотирьох Всесвітніх конференцій, присвячених проблемам становища жінок. Процес глобалізації проявляється в трансформації проблеми прав людини взагалі і прав жінки зокрема із суто національного рівня в площину міжнародного права, наслідком чого стало прийняття світовою спільнотою низки міжнародних конвенцій і декларацій, спеціально присвячених питанням гендерного рівноправ'я. Як зазначено в Резолюції Всеукраїнської конференції «Гендерна політика в контексті європейської інтеграції та міжнародних зобов'язань України», українські реалії потребують активного інтегрування гендерних підходів у діяльність усіх органів виконавчої влади [8, с. 3–6].

Гендерні зміни, активізовані у світовому та Європейському співтовариствах, стали не лише ознакою оновлення і трансформацій українського суспільства наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, але й частиною становлення незалежності Української держави. Цей процес зумовлений об'єктивними причинами, основні з яких такі:

- інтенсивний розвиток гендерної демократії в країнах світу, зокрема Європейського співтовариства, що визначив національні перетворення у сфері гендерних відносин, критичне переосмис-

лення й реформування поширених політичних, ідеологічних і культурних підходів;

– модифікація усталених форм соціального й культурного життя жінок і чоловіків та його правового забезпечення, становлення світової й національної гендерної культур, що стали ідентичними перетворенням в Україні.

Наша держава визнає пріоритет міжнародних норм права відповідно до норм національного права, узгоджує державну політику з міжнародними стандартами прав людини й послідовно впроваджує принцип гендерного рівноправ'я в українське суспільство [7, с. 8]. Як уже зазначалося, Конституція України заклала правові основи реалізації активності жінок у різних сферах суспільного життя, зокрема ст. 24 Основного Закону гарантує рівність жінки й чоловіка, що забезпечується наданням рівних можливостей у громадсько-політичній та культурній діяльності, здобутті освіти і професійній підготовці. Наступним кроком у розбудові соціальної держави, соціальної підтримки батьківства, а також трансформації поглядів на роль і призначення чоловіків і жінок стало прийняття Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», що набув чинності 1 січня 2006 р. [2, ст. 561].

Правовий захист гендерної рівності в Україні забезпечується за допомогою норм різних галузей права – цивільного, кримінального, сімейного, трудового, адміністративного тощо. Утім, як слушно зазначає Т. Ганзицька, положення зазначених галузей права не містять поняття «дискримінація за ознакою статі», водночас встановлюють відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їхньої статі [1, с. 187].

Окремо зауважимо про проблему гендерного регулювання в таких традиційно «маскулінних» (переважно чоловічих) сферах, як правоохоронна та військова. В Україні у Збройних Силах і Міністерстві внутрішніх справ також розроблюються та імплементуються програми гендерного регулювання. Зокрема, вивчення шляхів реалізації гендерної політики в системі Міністерства внутрішніх справ України дає змогу визначити основоположні принципи забезпечення рівності чоловіків і жінок, а саме:

– включення до навчальних програм дисциплін, що викладаються у відомчих вищих навчальних закладах системи МВС України, дисциплін із гендерної проблематики;

– створення робочої групи з впровадження у діяльність органів внутрішніх справ гендерних підходів (розпорядження МВС України № 105 від 6 лютого 2008 р.);

– розроблення та впровадження Програми забезпечення гендерної рівності в органах внутрішніх справ України;

– введення посади Радника з прав людини та гендерних питань [1, с. 187].

Висновки. Отже, сама держава бере на себе (насамперед на законодавчому рівні) зобов'язання гарантувати умови і сприяння активності для кожної статі, враховуючи реальність ситуації, й забезпечує правове упорядкування соціально-статевих відносин. Такі процеси, безумовно, сприяють позитивним змінам у становищі української жінки й чоловіка, подолання гендерних дисбалансів актуалізує роль і значення державної гендерної політики. Переосмислення традиційних для українського суспільства гендерних практик диктує необхідність вироблення єдиної політики на основі наявного правового інструментарію.

Література

1. Ганзицька Т.С. Правоохоронні органи в механізмі забезпечення гендерної рівності в Україні. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: «Право»*. 2013. Вип. 5. С. 185–190.
2. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. – Ст. 561.
3. Оніщенко Н.М., Матвієнко О.В. Гендерні правовідносини: поняття, сутність, природа та значення. *Держава і право. Серія: «Юридичні і політичні науки»*. К., 2006. Вип. 33. С. 90–96.
4. Основи теорії гендеру: навч. посібник / В.П. Агеєва, В.В. Близнюк, І.О. Головащенко, П.П. Горностай, Н.В. Лавриненко, О.А. Луценко. К.: Вид-во «К.І.С.», 2004. 536 с.
5. Полешко А.В. Рівність прав і можливостей жінки та чоловіка в суспільстві. *Право України*. 2000. № 4. С. 20–22.
6. Ромовська З.В. Сімейне законодавство України: Гендерна експертиза. К.: «Логос», 2001. 40 с.
7. Стан забезпечення гендерної рівності в українському суспільстві. *Щорічна державна доповідь*. К., 2007. 223 с.
8. Чижмар К.І. Принцип рівності прав жінок і чоловіків у міжнародному праві. *Право України*. 2001. № 3. С. 3–6.
9. Фрицький О.Ф. Романюк І.І. Конституційно-правові аспекти забезпечення гендерної рівності в Україні. *Молодий вчений*. 2017. № 5.1 (45.1). С. 146–148.

Анотація

Горчанюк О. С. Гендерна рівність як соціальне та правове явище. – Стаття.

У статті розглянуто питання правової та соціальної природи поняття гендерної рівності.

Окремо зауважується, що Україна визнає пріоритет міжнародних норм права відповідно до норм національного права, узгоджує державну політику з міжнародними стандартами прав людини й послідовно впроваджує принцип гендерного рівноправ'я в українське суспільство. Незважаючи на те, що чинне законодавство України на належному рівні регулює гострі проблеми забезпечення рівних прав чоловіків і жінок, механізми та технології їх впровадження в життя суспільства потребують удосконалення та приведення до кращих світових зразків. Автор доводить, що зобов'язання держави гарантувати рівні

можливості та сприяти активності для кожної статі забезпечує правове упорядкування соціально-статевих відносин. Такі процеси, безумовно, сприяють позитивним змінам у становищі української жінки й чоловіка, подоланню гендерних дисбалансів.

Ключові слова: гендер, рівні можливості, омбудсмен, соціально-статеві відносини.

Аннотация

Горчанюк А. С. Гендерное равенство как социальное и правовое явление. – Статья.

В статье рассмотрены вопросы правовой и социальной природы понятия гендерного равенства. Отмечается, что Украина признает приоритет международных норм права в соответствии с нормами национального права, согласовывает государственную политику с международными стандартами прав человека и последовательно внедряет принцип гендерного равноправия в украинское общество. Несмотря на то, что действующее законодательство Украины на должном уровне регулирует острые проблемы обеспечения равных прав мужчин и женщин, механизмы и технологии их внедрения в жизнь общества требуют совершенствования и приведения к лучшим мировым образцам. Автор доказывает, что обязательства государства гарантировать равные возможности и способствовать активности для каждого пола обеспечивает правовое упорядочение социально-половых отношений. Такие процессы, безусловно, способствуют позитивным изменениям

в положении украинской женщины и мужчины, преодолению гендерных дисбалансов.

Ключевые слова: гендер, равные возможности, омбудсмен, социально-половые отношения.

Summary

Gorchanyuk O. S. Gender equality as a social and legal phenomenon. – Article.

In the article the questions of legal and social nature of the concept of gender equality are considered.

It is also noted that Ukraine recognizes the priority of international norms of law in accordance with the norms of national law, coordinates state policy with international human rights standards and consistently implements the principle of gender equality in Ukrainian society. Despite the fact that current legislation of Ukraine regulates, at the appropriate level, the pressing problems of equal rights of men and women, mechanisms and technologies for their implementation in the society need to be improved and brought to the best world standards. The author argues that the state's obligation to guarantee equal opportunities and promote activity for each gender ensures legal regulation of social and sexual relations. Such processes undoubtedly contribute to positive changes in the situation of Ukrainian women and men, the elimination of gender imbalances.

Key words: gender, equal opportunities, ombudsman, social and sexual relations.

*С. М. Каплін**здобувач Академії праці, соціальних відносин і туризму,
народний депутат України*

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО В ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У сучасних умовах становлення та стимулювання розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні актуальними постають проблеми дослідження їх активної соціально-політичної взаємодії, правового зв'язку, визначення місця і ролі в конституційному механізмі публічної влади тощо.

Останнім часом спостерігається тенденція конституційного будівництва України як демократичної, соціально орієнтованої держави, що спирається на принцип реального забезпечення участі громадян в управлінні державними справами та прийнятті важливих державно-політичних рішень.

Взагалі ідея соціальної держави пройшла тривалий еволюційний шлях і політико-правовій доктрині і наразі трансформувалась в ідею про демократичну соціальну правову державу, в якій гармонічно узгоджуються державні, суспільні та приватні інтереси. Фактично ж соціальна держава є провідним принципом, прагненням, стратегічним пріоритетом та найвищим ступенем розвитку сучасної демократичної держави. Звісно, що принцип соціальної держави закріплюється в більшості конституцій сучасних демократичних держав, таких як Німеччина (ч. 1 ст. 20), Франція (ст. 1), Іспанія (ч. 1 ст. 1), Італія (ст. 2), Польща (ст. 2), Румунія (ч. 3 ст. 1), Хорватія (ст. 1), Туреччина (ст. 2), Швейцарія (ч. 2 ст. 2) та ін.

Україна відповідно до ст. 1 Конституції також проголошує принцип демократичної, соціальної, правової держави, проте необхідною умовою його реалізації є вироблення системної та обґрунтованої державної соціально-економічної політики.

У конституційній доктрині соціальною визнається держава, політика якої спрямована на створення умов, що забезпечують соціальну справедливість, гідний рівень життя людини, рівні умови праці, належну оплату праці, заборону дискримінації, гарантії соціального захисту тощо. Процес формування соціальної держави вимагає розроблення концептуально виваженої соціальної доктрини, яка б враховувала сучасний стан соціально-економічної ситуації та містила конкретні заходи реалізації конституційних настанов.

Тобто для ефективної реалізації конституційного принципу побудови соціальної держави в Україні необхідно, щоб цей процес супроводжувався комплексом реформ з урахуванням узгодження інтересів публічної влади та всіх

соціальних груп населення на основі розумного компромісу та розвиненої ефективної системи соціального партнерства. При цьому соціальне партнерство є цивілізованим механізмом досягнення компромісу між працівниками, роботодавцями та державою, і досить важливу роль у ньому відіграють професійні спілки, які виступають рушійною силою в процесі вироблення компромісних рішень та досягнення соціального діалогу.

Актуальність дослідження проблеми соціального партнерства в демократичній державі підвищується неоднозначністю доктринальних інтерпретацій та нормативно невизначеністю терміна, а також необхідністю розмежування таких категорій, як «соціальне партнерство» та «соціальний діалог».

Мета цієї статті полягає в комплексному дослідженні соціального партнерства як політико-правового феномена крізь призму доктринальних інтерпретацій, його відмежування від спорідненої правової категорії «соціальний діалог» та визначення пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства.

Термін «соціальне партнерство» вперше починає застосовуватись Дж. С. Мілем, Ф. Бастіа, Ж-Ж. Руссо, Т. Гобсом та ін. для обґрунтування ідеї соціальної справедливості та досягнення консенсусу між рівноправними суб'єктами (учасниками) суспільного виробництва. На сьогодні термін «соціальне партнерство» застосовується в різних галузях науки, а саме в економіці, соціології, науці державного управління, політології та юриспруденції та ін., але в законодавстві є відсутнім. Вагомий вклад у дослідження проблем соціального партнерства внесли праці таких вчених: О.С. Арсентьевої, Н.Б. Болотіної, Л.І. Бистрової, С.В. Гербеда, Н.Г. Діденко, Ж.А. Єрмакової, Ч.К. Карінова, І.Я. Кісельова, А.І. Кудряченко, Л.С. Любохинця, В.А. Міхеєва, Н.В. Піроженко, Т.О. Сергіної, С.Ю. Соболева, М.В. Сорочишина, М.М. Сунарчіної, Н.І. Трішкіної та інших.

У конституційному праві соціальне партнерство як політико-правовий феномен майже не досліджується, хоча саме в Конституції проголошується принцип соціальної правової держави. О.В. Скрипнюк, досліджуючи соціальну функцію Конституції, наголошує, що вона є специфічним напрямом впливу, який має своїм предметом забезпечення соціальних прав, інте-

ресів та потреб громадян, сприяння розвитку соціального законодавства, формування системи соціального партнерства тощо [1, с. 108]. Саме тому вважаємо, сьогодні існує нагальна потреба в переосмисленні векторів державного будівництва, спрямованих на розвиток інститутів громадянського суспільства. В результаті чого особлива роль у конституційному механізмі державної влади повинна відводитись неурядовим організаціям, у т.ч. профспілкам, що сприятиме створенню збалансованої моделі соціального партнерства, досягненню конструктивного соціального діалогу та підвищенню ефективності соціальної політики в державі.

Звісно, за час існування України як незалежної держави неодноразово були здійснені спроби на законодавчому рівні визначити поняття «соціальне партнерство». Так, у Законі України «Про організації роботодавців» від 24.05.2001 р. соціальне партнерство визначалось як система колективних відносин між найманими працівниками, роботодавцями, виконавчою владою, які виступають сторонами соціального партнерства в ході реалізації їхніх соціально-економічних прав та інтересів [2]. Проте вказаний закон втратив чинність 05.08.2012 р.

У 2002 році народним депутатом Косіновим С.А. до Верховної Ради України було подано проект Закону «Про соціальне партнерство» № 2173 від 10.09.2002 р. [3], в якому пропонувалось визначити соціальне партнерство як систему відносин між працівниками, роботодавцями та виконавчою владою, які виступають сторонами соціального партнерства в ході реалізації їх соціально-економічних прав та інтересів, спрямовану на врахування інтересів працівників і роботодавців шляхом взаємних переговорів, консультацій, досягнення та укладення сторонами угод, колективних договорів і прийняття спільних рішень. Відповідно, сторонами партнерства визначались працівники, роботодавці, органи державного управління та місцевого самоврядування в особі уповноважених ними представників. Проте цей законопроект у кінцевому рахунку було відкликано 05.02.2003 р.

У 2006 р. на двадцять сьомому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць СНД було прийнято 16.11.2006 р. Модельний закон про соціальне партнерство, у ст. 1 якого закріплюється, що соціальне партнерство є «взаємодією органів державної влади, об'єднань роботодавців та профспілок у визначенні та проведенні в життя узгодженої соціально-економічної політики в галузі трудових відносин, а також двосторонніх відносин між роботодавцями та профспілками, спрямованих на забезпечення узгодження їх інтересів у порядку, визначеному законодавством» [4].

Досягнути певного консенсусу вдалось лише у 2010 р. із прийняттям Закону України «Про соціальний діалог в Україні». Відповідно до ст. 1 зазначеного закону соціальний діалог визначається як процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, з питань формування та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин [5]. Повністю дублюється таке визначення поняття соціального діалогу і в ст. 312 гл. 1 кн. 6 проекту Трудового кодексу України, який було розглянуто і прийнято парламентом у першому читанні [6].

Як цілком справедливо зазначає С.В. Гербеда, соціальний діалог являє собою процес, який виражається в реалізації колективних переговорів; колективних угод і колективних договорів; участі працівників та їхніх представників в управлінні організацією; взаємних консультаціях та інформуванні сторін соціального діалогу; мирно-посередницьких процедурах вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) [7]. У перспективі можна запропонувати розширити предметну сферу соціального діалогу шляхом надання профспілкам права представляти найманих працівників у процесі прийняття державно-політичних рішень, що торкаються їх інтересів.

У науковій літературі не існує єдиного підходу і до розуміння сутності соціального партнерства, його розуміють як «форму співробітництва» [8, с. 40] чи «форму регулювання соціально-трудова відносин» [9, с. 135], «інструмент сучасної соціальної політики» [10, с. 226], «механізм узгодження інтересів різних соціальних груп» [11; 12] «складову частину соціального механізму демократичного урядування» [13], «систему суспільних відносин» [14–17] та ін.

Для більш ґрунтовного аналізу розуміння сутності та змісту соціального партнерства пропонуємо розглянути доктринальні позиції науковців щодо досліджуваного феномену.

Так, одна група вчених вважає соціальне партнерство формою співробітництва між різними суб'єктами. Зокрема, Ж.А. Єрмакова, Н.І. Трішкіна стверджують, що соціальне партнерство є співробітництвом між підприємцями, органами державної влади та працівниками для забезпечення стійкого та динамічного розвитку суспільства [8, с. 40]. Ч.К. Каринов вважає соціальне партнерство найважливішим інструментом сучасної соціальної політики, що передбачає взаємодію різних складових сил суспільства, насамперед – праці й капіталу, та досягнення ними взаємодії взаємоприйнятних компромісів під час

вирішення проблем, що торкаються їх інтересів [10, с. 226]. А.І. Кудряченко вважає, що соціальне партнерство – це дієва форма регулювання соціально-трудових відносин, яка постала внаслідок еволюції суспільства і в результаті якої непримиримі класові протистояння трансформуються у протиріччя та конфлікти значно нижчого рівня, що вирішуються організаціями-профспілками й об'єднаннями роботодавців за умов контролю держави [9, с. 135].

Інша група дослідників пропонує розуміти під соціальним партнерством механізм узгодження інтересів різних соціальних груп. Т.О. Сергіна пропонує визначати соціальне партнерство як механізм узгодження інтересів різних соціальних груп та систему колективних дій, які здійснюються з метою досягнення соціального миру і суспільного консенсусу під час вирішення суспільно значимих питань [11, с. 58]. Н.В. Піроженко досліджує соціальне партнерство як складову частину соціального механізму демократичного урядування. Сутність соціального партнерства, на її думку, полягає в налагодженні конструктивної взаємодії між трьома силами, які діють у специфічній сфері, в межах якої формуються, змінюються і функціонують певні види діяльності, що визначають ту чи іншу сторону партнерства, легітимізуючи й інституціоналізуючи її. Саме на таку співпрацю націлена запропонована автором концептуальна модель міжсекторного соціального партнерства, що передбачає конструктивне партнерство двох або трьох секторів для вирішення соціальних проблем, задоволення суспільних потреб й інтересів, «вигідне» для кожної зі сторін окремо, а також у цілому для мешканців території, де воно реалізується [13, с. 11].

Існує позиція щодо розуміння соціального партнерства як певної системи суспільних відносин. В.А. Міхеев визначає соціальне партнерство як цивілізовану систему суспільних відносин, що забезпечує узгодження та захист інтересів працівників, роботодавців, підприємців, органів державної влади, місцевого самоврядування на основі договорів, угод, досягнення консенсусу з найважливіших напрямків соціально-економічного та політичного розвитку [14, с. 16]. Подібної позиції дотримується й Л.І. Сергєєва [15, с. 45]. Л.І. Бисторова пропонує розуміти під соціальним партнерством і особливу систему відносин, що виникають між найманими працівниками та роботодавцями за посередницької ролі держави з узгодження економічних інтересів у соціально-трудовій сфері та врегулювання соціально-трудових конфліктів, і соціальне явище, що відображає та реалізує потребу суспільства в дотриманні балансу інтересів взаємодіючих суб'єктів в усіх сферах суспільного життя [16, с. 51]. А. Колот пропонує соціальне партнерство визначати як особливий

тип відносин у соціально-трудовій сфері, який передбачає застосування різноманітних форм і методів узгодження інтересів найманих працівників, роботодавців і їхніх представницьких органів, прагнення до спільних домовленостей, договору, досягнення консенсусу, опрацювання і спільну реалізацію заходів з різноманітних напрямів соціально-економічного розвитку [17, с. 175].

На різноаспектності розуміння сутності соціального партнерства наголошує інша група дослідників. Досить оригінальну позицію в цьому зв'язку висловлює Н.Г. Діденко. Вчена дійшла висновку, що соціальне партнерство варто розглядати з різних сторін, а саме інституціонально соціальне партнерство є механізмом узгодження інтересів різних соціальних груп; системою колективних дій, які здійснюються для досягнення соціального миру і суспільного консенсусу; сукупністю органів, організацій, що створюються з представників різних суспільних секторів для врегулювання суспільних відносин; процесуально-соціальною взаємодією між групами і класами з різними соціально-економічними інтересами; організаційним засобом зменшення соціальних ризиків, запобігання і вирішення соціальних конфліктів; в духовно-ціннісному вимірі – ідеологією цивілізованого співжиття громадян в умовах ринкової економіки, новим типом мислення, центром якого є людина і загальнолюдські цінності [12, с. 10].

Досить цікавим з науково-теоретичної точки зору є погляд на сутність соціального партнерства, що висловлює М.М. Сунарчіна, яка пропонує розглядати його як механізм регулювання соціально-трудових відносин, як соціальний інститут, як особливий вид суспільних відносин та як ідеологію [18, с. 62].

Вітчизняна дослідниця з трудового права Н.Б. Болотіна також пропонує розглядати соціальне партнерство в юридичному значенні в трьох аспектах: як систему суспільних відносин, як принцип взаємодії суб'єктів колективних трудових відносин, як правовий інститут [19, с. 578].

Досліджуючи західну доктрину соціального партнерства, І.Я. Кісельов наголошує, що вона переважно розглядається як соціологічне та етичне поняття, а також як організаційний принцип, до якого входить співробітництво соціальних партнерів – сторін колективних трудових відносин [20, с. 162].

Л.С. Любохонець взагалі пропонує соціальне партнерство розглядати в широкому та вузькому розуміннях. Так, у вузькому розумінні, на думку вченого, соціальне партнерство виступає таким типом соціально-трудових відносин, який забезпечує оптимальний баланс і реалізацію інтересів найманих працівників та роботодавців, а в широкому розумінні – це суспільні відносини, що виникають між різними соціальними групами

та визначають механізм регулювання і реалізації інтересів держави, органів місцевого самоуправління, роботодавців, представників трудящих та найманих робітників [21, с. 264].

Узагальнюючи проаналізовані доктринальні інтерпретації поняття «соціальне партнерство» та нормативне визначення поняття «соціальний діалог», можна зазначити, що вони переважно застосовуються та аналізуються дослідниками у сфері економіки, соціології, політології, а в юридичній науці є об'єктом досліджень переважно фахівців у галузі трудового права, що значно звужує змістове навантаження досліджуваних правових категорій та заважає визначити можливість ефективної реалізації громадянами гарантованих конституційних прав. На законодавчому ж рівні сфера досягнення балансу інтересів між сторонами соціального партнерства чи суб'єктами соціального діалогу також звужується до соціальної, економічної та трудової сфери.

До того ж, акцентуємо увагу на тому, що в Україні нормативне визначення надається лише терміну «соціальний діалог», а термін «соціальне партнерство» в законодавстві взагалі є відсутнім. Термінологічна невизначеність соціального партнерства в чинному законодавстві стала підставою для формування в науковій спільноті різних підходів до розмежування цих термінів. Так, одні науковці фактично ототожнюють поняття «соціальне партнерство» та «соціальний діалог», інші роблять спроби розрізнити ці поняття. Зокрема, М. Сорочишин зазначає, що терміни «соціальне партнерство» і «соціальний діалог» як систему відносин між працівниками, роботодавцями, державою і органами місцевого самоврядування у сфері праці слід визнати тотожними» [22, с. 15]. Н. Лісова наголошує, що, «порівнявши тлумачення понять «соціальне партнерство» та «соціальний діалог», можна вважати їх синонімічними» [23, с. 186]. Подібної позиції дотримується і М. Коляда, обґрунтовуючи її тим, що сталась заміна поняття «соціальне партнерство» на «соціальний діалог» [24, с. 294].

Кардинально протилежної точки зору дотримуються дослідники, які вважають, що «в національному законодавстві відбулася хибна підміна понять: соціальне партнерство є метою врегулювання соціально-трудова відносин, а соціальний діалог є лише елементом системи соціального партнерства» [25, с. 226; 26, с. 29]. Вважаємо більш доцільним приєднатись до позиції вчених, які здійснюють відмежування термінів «соціальне партнерство» та «соціальний діалог», адже їх можна співвідносити як результат та процес. Тобто в демократичній державі соціальне партнерство є політико-правовим феноменом, прагненням, результатом, кінцевою метою, яку можна досягти лише за допомогою налагодження соціального ді-

алогу, який є механізмом, процесом конструктивної взаємодії визначених суб'єктів (працівників (в особі профспілок), роботодавців, органів державної влади, органів місцевого самоврядування).

Отже, пропонуємо соціальне партнерство визначати як стан суспільно-політичних відносин у демократичній соціально орієнтованій державі, що спрямований на зміцнення конституційних гарантій, задоволення суспільних потреб, дотримання балансу інтересів між працівниками, роботодавцями та державою в умовах налагодження соціального діалогу.

На відміну від соціального партнерства, соціальний діалог є процесом налагодження конструктивної взаємодії між працівниками, роботодавцями та органами публічної влади за допомогою таких форм, як колективні переговори, колективні угоди і колективні договори, взаємні консультації, примирно-посередницькі процедури та ін.

Звісно ж, існування в державі ефективної моделі соціального партнерства є неможливим без налагодження соціального діалогу. Виходячи з викладеного, вважаємо, що необхідно здійснити не тільки доктринальне відмежування «соціального партнерства» від «соціального діалогу», але й на законодавчому рівні розробити та прийняти окремий закон «Про соціальне партнерство в Україні» або принаймні доповнити чинний Закон України «Про соціальний діалог» нормою, що визначала б нормативну дефініцію соціального партнерства.

Література

1. Скрипнюк О.В. Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації. До десятої річниці прийняття Конституції України. Київ: Академія правових наук України, 2005. 168 с.
2. Про організацію роботодавців: Закон України від 24.05.2001 р. (втрата чинності від 05.08.2012 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2436-14>.
3. Про соціальне партнерство: Проект Закону № 2173 від 10.09.2002 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=13032.
4. Модельний закон про соціальне партнерство: Закон від 16.11.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_g07.
5. Про соціальний діалог в Україні. Закон України від 23.12.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17>.
6. Проект Трудового кодексу України № 1658 від 27.12.2014 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221.
7. Гербеда С.В. Форми реалізації соціального діалогу в Україні Державне управління: удосконалення та розвиток № 6. 2012. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=434>.
8. Ермакова Ж.А., Тришкіна Н.И. Формы социального-экономического партнерства государства и бизнеса в регионе. *Вестник Оренбургского государственного университета*. 2011. № 8(127). С. 40–47.
9. Кудряченко А.И. Социальное партнерство: европейский досвід і Україна. *Стратегічні пріоритети*. № 3(8). 2008. С. 132–141.

10. Карынов Ч.К. Социальное партнерство – главный инструмент профсоюзов в защите прав трудящихся. *Наука и новые технологии*. 2011. № 4. С. 226–228.

11. Сергіна Т.О. Соціальне партнерство як ефективна форма соціальної взаємодії у попередженні соціальних ризиків, організації колективних дій. *Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. Серія : Державне управління*. 2014. Т. 15, Вип. 287. С. 53–60.

12. Діденко Н.Г. Теоретико-методологічні засади розробки та функціонування механізмів державного управління в системі соціального партнерства : автореф. дис... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Донецький держ. ун-т управління. Донецьк, 2008. 40 с.

13. Піроженко Н. В. Механізми становлення та розвитку соціального партнерства органів публічної влади і неурядових некомерційних організацій : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 ; Одес. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Одеса, 2007. 20 с.

14. Михеев В.А. Основы социального партнерства: теория и политика : учебник для вузов. Москва : Экзамен. 448 с.

15. Сергеева Л.И. К вопросу о научных основах социального партнерства в современной России. *Ученые записки Российского государственного социального университета*. 2012. № 11(111). С. 44–47.

16. Быстрова Л.И. Социальное партнерство как фактор оптимизации адаптационных процессов в современном обществе. *Ученые записки РГСУ*. 2012. № 11. С. 48–53.

17. Економіка праці та соціально-трудова відносина : підручник / А.М. Колот та ін. Київ : КНЕУ, 2009. 711 с.

18. Сунарчина М.М. Об участии российских профсоюзов в становлении российской модели социального партнерства. *Вестник Башкирского государственного аграрного университета*. 2005. № 6. С. 61–64.

19. Болотіна Н.Б. Трудове право України : підручник. Київ : Вікар, 2006. 725 с.

20. Киселев И.Я. Зарубежное трудовое право : учебник для вузов. Москва : Норма-инфра, 1999. 263 с.

21. Любохинець Л.С. Соціальне партнерство як інструмент регулювання соціально-трудова відносин в Україні. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2013. Вип. 28. Т. 1. С. 262–270.

22. Сорочишин М.В. Правові аспекти соціального діалогу у сфері праці : автореф. дис. канд. юрид. наук. спец. 12.00.05 ; Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2012. 22 с.

23. Лісова Н. Соціальне партнерство як основа державно-громадського управління загальною середньою освітою. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2016. Вип. 54. С. 183–191.

24. Коляда М. Співвідношення понять «соціальне партнерство» і «соціальний діалог» у трудовому праві: теорія та практика. *Публічне право*. 2013. № 4(12). С. 291–296.

25. Арсентьева О.С. Щодо співвідношення понять «соціальний діалог» і «соціальне партнерство» в умовах реформування трудового права України. *Актуальні питання теорії і права. Збірник наукових праць*. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля. 2009. № 15. С. 219–228.

26. Арсентьева О.С., Соболев С.Ю. Поняття, сутність і значення соціального партнерства на сучасному етапі. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2015. № 30. С. 26–36.

Анотація

Каплін С. М. Соціальне партнерство в демократичній державі: конституційно-правовий аспект. – Стаття.

У статті здійснено комплексне дослідження соціального партнерства як політико-правового феномена крізь призму доктринальних інтерпретацій, нормативного аналізу та проектних законодавчих ініціатив. Проаналізовано сутність та зміст споріднених правових категорій «соціальне партнерство» та «соціальний діалог», здійснено спробу їх розмежування, вноситься ряд пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства. Визначено, що для ефективної реалізації конституційного принципу побудови соціальної держави в Україні необхідно, щоб цей процес супроводжувався комплексом реформ з урахуванням узгодження інтересів публічної влади та всіх соціальних груп населення на основі розумного компромісу та розвиненої ефективної системи соціального партнерства.

Ключові слова: соціальна держава, соціальне партнерство, соціальний діалог, громадянське суспільство, працівники, роботодавці, державна влада, конституційний механізм публічної влади.

Аннотация

Каплин С. Н. Социальное партнерство в демократическом государстве: конституционно-правовой аспект. – Статья.

В статье осуществлено комплексное исследование социального партнерства как политико-правового феномена сквозь призму доктринальных интерпретаций, нормативного анализа и проектных законодательных инициатив. Проанализированы сущность и содержание родственных правовых категорий «социальное партнерство» и «социальный диалог», предпринята попытка их разграничения, вносится ряд предложений по совершенствованию действующего законодательства. Определено, что для эффективной реализации конституционного принципа построения социального государства в Украине необходимо, чтобы этот процесс сопровождался комплексом реформ с учетом согласования интересов публичной власти и всех социальных групп населения на основе разумного компромисса и развитой эффективной системы социального партнерства.

Ключевые слова: социальное государство, социальное партнерство, социальный диалог, гражданское общество, работники, работодатели, государственная власть, конституционный механизм публичной власти.

Summary

Kaplin S. M. Social partnership in a democratic state: a constitutional-legal aspect. – Article.

The article deals with the comprehensive study of social partnership as a political and legal phenomenon through the prism of doctrinal interpretations, normative analysis and project legislative initiatives. The essence and content of related legal categories “social partnership” and “social dialogue” are analyzed, an attempt has been made to differentiate them, some suggestions are made regarding the improvement of the current legislation. It is determined that for the effective implementation of the constitutional principle of the construction of a social state in Ukraine, it is necessary that this process be accompanied by a complex of reforms, taking into account the reconciliation of the interests of public authorities and all social groups of the population on the basis of a reasonable compromise and developed an effective system of social partnership.

Key words: social state, social partnership, social dialogue, civil society, workers, employers, state power, constitutional mechanism of public authority.

УДК 342.8

Т. А. Кравченко
кандидат політичних наук,
Міжнародна Академія управління персоналом

ПРИНЦИП НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В МЕХАНІЗМІ ЛЕГІТИМАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Реалізація конституційного принципу народного суверенітету є тією неодмінною умовою, яка закладає основи легітимації державної влади. Лише народ, що є єдиним джерелом влади, наділений правом визначати те, які рішення чинної влади є легітимними. Легітимація як процес визнання влади справедливою є колективним актом, який безпосередньо пов'язаний із народним волевиявленням. Легітимація можлива лише за умов, якщо закони та рішення чинної влади виражають волю народу, а це передбачає його активну участь у правовому та політичному житті держави. Закріплюючи на конституційному рівні принцип народного суверенітету, відбувається не лише конституювання та легалізація основ демократії, а й закладення умов для легітимації влади у правовій демократичній державі.

Окремі аспекти становлення та розвитку доктрини народного суверенітету та легітимності державної влади знайшли відображення у працях як вітчизняних, так і зарубіжних учених, зокрема Т. Андрусіяка, В. Ковальчука, І. Куян, Ю. Крашенинкової, К. Лефора, О. Лейста, П. Манана, В. Нерсесянца, П. Новгородцева, О. Скрипнюка, Б. Чичеріна, О. Щербанюк.

Мета статті – проаналізувати принцип народного суверенітету в механізмі легітимації державної влади.

Принцип народного суверенітету знайшов своє вираження в низці конкретних засобів реалізації влади. Участь громадян в управлінні державою може здійснюватися як безпосередньо (шляхом волевиявлення на виборах чи референдумах, а також особистої участі в діяльності органів державної влади), так і опосередковано через виборних представників в органах влади. При цьому обидва варіанти реалізації народного суверенітету є формою здійснення громадянами своєї влади, яка наповнює її легітимним змістом.

Виходячи з правового розуміння категорії легітимності та теоретичної конструкції механізму легітимації, які були предметом дослідження в попередніх частинах праці, аналіз різних форм реалізації принципу народного суверенітету потребує окремого застереження щодо суті легітимності. Так, реалізація таких інструментів народного суверенітету, як вибори та референдум, пов'язана з абсолютним процесом легітимації, оскільки громадяни (як суб'єкти цього процесу) здійснюють його самостійно та лише з власного волевиявлен-

ня. З іншого боку, такі представницькі механізми легітимації, як діяльність виборних органів державної влади, очевидно, не можуть вважатися ідентичною умовою легітимності поряд із формами безпосередньої демократії. Причиною таких відмінностей є явище делегованої легітимності, за якого народ делегує своє абсолютне право визначати легітимність влади іншим суб'єктам політико-правових відносин, зокрема виборним органам державної влади. Відмінність між абсолютним та делегованим процесом легітимації полягає у звуженому тлумаченні останнього: виборні органи державної влади отримують право оцінки діяльності конкретно визначених законодавством органів державної (як правило, виконавчої) влади, посадових осіб, тоді як механізм абсолютної легітимації стосується як представницьких органів влади, будь-яких інших органів державної влади та державної влади в цілому. Саме виходячи з таких міркувань, ключовою умовою легітимації вважаємо реалізацію форм безпосередньої демократії, аналіз яких є пріоритетним для нашого дослідження. Безумовно, при цьому не варто недооцінювати представницькі механізми легітимації, які у демократичній правовій державі мають забезпечувати безперервний процес легітимації у періодах між реалізацією форм безпосереднього народовладдя.

Як зазначає В. Шаповал, представницька демократія – це здійснення публічної (державної) влади, зокрема місцевого самоврядування, обраними представниками народу, котрі функціонують або колективно (колегіально) як органи, або індивідуально як посадові особи [1, с. 360]. Головними ознаками будь-якого представницького органу влади, на думку дослідника, є саме колегіальність, а також виборність, що означає його формування шляхом загальних і прямих виборів. Наведене визначення потребує більш детального аналізу, оскільки, на перший погляд, стосується ототожнення інститутів представництва лише з діяльністю законодавчого органу державної влади. Ця теза є справедливою лише тоді, коли в державі є тільки один загальнонаціональний орган державної влади, який формується безпосередньо народом [2, с. 86].

Таким чином, представництво інтересів народу може об'єктивно реалізовуватись у діяльності різних органів державної влади та різних інститутів. Безумовно, центральне місце серед

них посідає парламент, який часто визначається як основний або центральний представницький орган народу. Щодо функціонального призначення парламентів, то майже в усіх сучасних дослідженнях функція представництва інтересів народу (поряд із законодавчою, установчою, контрольною та бюджетно-фінансовою функціями) є однією з фундаментальних щодо цього органу державної влади.

Не заглиблюючись у теоретичний аналіз такого правового поняття, як «парламентаризм», оскільки воно було предметом багатьох спеціальних досліджень, варто використати одне з найбільш вдалих його визначень. Парламентаризм – це система організації та функціонування верховної державної влади, що характеризується поділом законодавчих та виконавчих функцій за привілейованого становища парламенту [3, с. 247]. Дослідження ролі та місця парламенту в системі органів державної влади, на думку В. Скрипнюк, потребує з'ясування двох ключових моментів. Перший із них має суто юридичний характер, зокрема те, якими документами та нормативними актами визначається порядок діяльності того чи іншого парламенту. Другий стосується більш широкої сфери визначення моделей організаційної діяльності парламентів [4, с. 273].

Інший аспект парламентаризму полягає у конституційно правовому визначенні сучасних моделей організації діяльності парламентів, причому більшість дослідників схиляється до виділення чотирьох основних моделей організації парламентів. Вони пов'язані з тим, яка форма правління запроваджена в тій чи іншій державі. До першої групи належать ті парламенти, де встановлено принцип парламентського правління. Причому це може бути як парламентська монархія (Люксембург, Нідерланди, Іспанія, Велика Британія, Данія, Бельгія тощо), так і парламентська республіка (Німеччина, Італія, Ірландія, Греція, Болгарія, Естонія, Чехія, Словаччина тощо). У цих державах місце і роль парламенту визначаються тим, що від нього похідним є уряд, який формується парламентом і несе перед ним відповідальність. До другої групи належать парламенти тих держав, де встановлено принцип президентського правління (США, Бразилія, Венесуела, Мексика). Третю групу становлять парламенти держав зі змішаною формою правління (Франція, Росія, Україна). До четвертої групи належать так звані парламенти «радянського зразка» (Соціалістична Республіка В'єтнам, Республіка Куба, КНР, КНДР), призначення яких до формального схвалення прийнятих політичних ухвал. Безпосередньо специфіка діяльності та статус парламентів за всіх перелічених форм правління неодноразово ставала предметом правового аналізу провідних українських науковців.

Однак представницькі органи державної влади в Україні володіють делегованою легітимністю, а тому пріоритет у процедурі легітимації має надаватися конституційно правовим засобам прямої демократії, зокрема виборам та референдуму.

Вибори – один із найважливіших інститутів прямої демократії, одна з головних форм вираження волі народу і його участі в політичному процесі, а також спосіб формування представницьких органів, заміщення окремих державних посад (наприклад, президента). Так, прямі вибори, що є формою безпосередньої демократії, поєднуються з представницькою демократією.

Відповідно до загальноновизнаних сьогодні міжнародно-правових стандартів, легітимація державної влади має ґрунтуватися на волевиявленні народу, вираженому на чесних, вільних, справедливих виборах, які проводяться через регулярні періоди часу. Свобода виборів є наріжним каменем демократії. Вона виражається в основоположних принципах виборчого права. До останніх належить принцип загальності, згідно з яким активним виборчим правом володіють усі громадяни, що проживають у державі чи за її межами, досягли відповідного віку, окрім осіб, визнаних судом недієздатними. Цей принцип безпосередньо пов'язаний із принципом вільності, який передбачає свободу волевиявлення і добровільну участь громадян у виборах. Демократичні вибори є завжди добровільними, оскільки виборців можна лише закликати до участі у виборах, але не примушувати. Наступним є принцип рівності, який означає, що всі виборці беруть участь у виборах на рівних умовах і не мають жодних переваг один перед одним, їх голоси рівні, як і можливості здійснення виборчого права. Ще одним принципом демократичних виборів є принцип, відповідно до якого виборці наділені правом безпосередньо обирати своїх представників до відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування. Принцип таємного голосування означає, що будь-який тиск на волевиявлення особи під час виборів не допускається і гарантується свобода вибору. До речі, в «Кодексі належної практики у виборчих справах», який був ухвалений Венеціанською комісією у 2002 р., закріплений ще шостий принцип – періодичності виборів, який передбачає, що вибори мають проводитися регулярно і строк повноважень членів законодавчих зборів не має перевищувати 5 років [5, с. 56].

Дотримання цих шести принципів європейського виборчого права (загальне, вільне, рівне, пряме виборче право на основі таємного голосування і періодичністю проведення виборів) є життєво важливими для демократичної легітимації. Це не означає, що виборче законодавство є сталим і незмінним. Навпаки, в межах цих принципів (та дотримання прав людини, без чого вони не мо-

жуть бути запроваджені) воно широко відкрите для обговорення і змін. Проте до змін завжди треба ставитися з обережністю, зокрема не тому, що виборчий закон цілком досконалий, щоб втручатися в нього, а тому, що легко з'являються підозри у маніпуляціях. До інших принципів, які забезпечують свободу вибору під час проведення демократичних виборів, можна віднести принцип гласності, змагальності, альтернативності, політичного плюралізму та багатопартійності.

Ще однією рисою демократичних виборів є наявність справедливої виборчої системи. Навіть у демократичних країнах вибір виборчої системи може вплинути на легітимність інститутів влади. Зважаючи на це, важливо, щоб обрана виборча система була зрозумілою суспільству, а тому визнаною та справедливою. Це сприяє легітимації наслідків виборів та сприйняттю сформованої за її підсумками влади як такої, що отримала від народу право керувати державою.

Незважаючи на те, що вибір виборчої системи є питанням політичної доцільності, надзвичайно важливо запровадити такий механізм виборчого процесу, який би якнайповніше відповідав інтересам як усього суспільства, так і певної особи, тобто був справедливим. Як зазначається в «Доповіді про виборчі системи: огляд можливих розв'язків та критеріїв вибору», що була ухвалена Венеціанською комісією у 2003 р., питання вибору типу виборчої системи безпосередньо пов'язане з легітимністю державної влади та забезпеченням її ефективності. Тому «це не стільки питання про вибір між ідеальними типами, як питання визначення – на основі докладного вивчення соціально-культурних реалій, місцевих правових традицій і обставин, що склалися, – у чому полягає оптимальне змішування суперечливих рішень» [6, с. 130].

Коли ми говоримо про вільний доступ громадян до влади, то йдеться про те, що люди, які завдяки своїм талантам і працелюбству досягли значних успіхів у тій чи іншій сфері суспільної життєдіяльності, ті, хто за всезагальним визнанням становить еліту нації, могли б брати активну участь у здійсненні публічної влади. Саме сьогодні, коли у зв'язку з ускладненням процесів соціального управління зростає потреба в ухваленні на державному рівні відповідальних і компетентних рішень, особливо необхідною є система заходів, яка б забезпечила постійну і значну, з точки зору чисельності, присутність в органах влади осіб, у чиїх високих інтелектуальних і моральних якостях не було б сумніву. Звісно, така система має бути закріплена законодавчо, можливо, навіть на рівні Основного Закону.

Одним із найважливіших елементів у конституційно правовому механізмі легітимації державної влади є референдум. Референдум (від лат. *referendum* – те, що слід повідомити) – один із

базових інститутів безпосереднього народовладдя, який виражається у голосуванні виборців із найважливіших питань державного та суспільного життя, за допомогою якого ухвалюються державні чи самоврядні рішення. Рішення, прийняті на референдумі, вважають остаточними і такими, що наділені вищою легітимністю. Вони мають силу закону, а іноді й більш високу силу, оскільки загальноприйнятою є думка, що результати референдуму не можуть і не мають змінюватися звичайним законом парламенту. Акти референдуму – рішення самого народу, а не його представників. Так, свого часу Л. Дюгі визначав референдум як пряме правління народу [7, с. 394–410]. На відміну від голосування на виборах, голосування на референдумі вирішує питання не про отримання якого-небудь мандата (депутата, президента), а про схвалення чи несхвалення певних програм, дій і таке інше, що мають загальнонаціональний чи місцевий характер.

Референдум є багатогранним явищем і тому існують різноманітні критерії його класифікації. За підставами проведення референдуми поділяють на обов'язкові та факультативні, за юридичною силою – консультативні та імперативні, за предметом – конституційні, законодавчі та ратифікаційні тощо. Найбільш вживаною є класифікація референдумів за предметом проведення. Предмет референдуму визначає обсяг його компетенції, він завжди передбачає вирішення найважливіших проблем суспільного та державного життя і часто є загальноприйнятою формою легітимації рішень, що потребують міжнародного визнання. В одних країнах (наприклад, Швейцарії) майже немає обмежень кола питань, які можуть виноситись на референдум, у інших – такі обмеження існують (наприклад, у ч. 2 ст. 75 Конституції Італії визначено, що референдум не допускається щодо законів про податки і бюджет, про амністію та помилування, про схвалення ратифікації міжнародних договорів). На референдум не виносяться питання бюджету, кадрів, громадського порядку, охорони здоров'я, а також ті, відповіді на які є наперед очевидними (наприклад, про підвищення заробітної платні, пенсії, стипендій чи зменшення податків). Не проводяться референдуми щодо заходів надзвичайного, військового стану. На референдум може виноситись як одне, так і кілька питань.

Найчастіше предметом загальнонаціональних референдумів стають конституції. Проведення конституційних референдумів є закономірним явищем, оскільки конституційний закон має бути прийнятий у спосіб, що виключав би можливість будь-яких незадовольень чи сумнівів громадян у його легітимності.

Окрім виборів та референдуму (як основних форм безпосереднього народовладдя), в законодавстві зарубіжних країн передбачено й інші форми,

зокрема виявлення громадської думки, народні обговорення, народні ініціативи, петиції (колективні письмові звернення), збори, мітинги, походи, демонстрації. Крім того, винятковими формами безпосередньої демократії, право на які зумовлює принцип народного суверенітету, є акції громадянської непокори (політичні страйки, голодування, пікетування тощо), революції та повстання.

Більшість форм такої безпосередньої демократії знайшла своє відображення в Конституції України, яка в ст. 69 не обмежує перелік форм народовладдя і допускає можливість появи нових, не передбачених Основним Законом.

Ще однією формою безпосередньої демократії, яка слугує для виявлення думки народу, є всенародне обговорення, що передбачає, на відміну від всенародного опитування, значно ширше, різностороннє і аргументоване обґрунтування думки учасників, унесення пропозицій та ін. На всенародне обговорення найчастіше виносяться проекти конституцій, закони, які стосуються життєво важливих інтересів широких верств населення держави. Такі всенародні обговорення є політико-правовим дискурсом. Проведення такого дискурсу вимагає від його учасників високого рівня толерантності і готовності нести спільну відповідальність за прийняті рішення, що безпосередньо залежить від рівня політичної та правової культури суспільства [8, с. 54–55]. Політико-правовий дискурс є ефективним засобом подолання суперечностей між народним суверенітетом та правами людини, а також між правами більшості та меншості. У процесі його проходження громадяни можуть висловлювати довіру чи недовіру публічній владі, а тому він може вважатися одним із механізмів легітимації публічної влади.

Народне волевиявлення може бути виражене на основі звернення громадян, яке передбачає колективні звернення громадян у письмовій та усній формі до органів та посадових осіб державної влади та місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій, незалежно від форми власності, засобів масової інформації з конкретних питань за умови обов'язкового надання колективу відповіді у визначені законодавством терміни. Звернення громадян здійснюються у формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) та скарги. Індивідуальні звернення громадян за своєю правовою природою не належать до форм безпосередньої демократії [9, с. 143]. Це право в Україні закріплено в Конституції (ст. 40) та в Законі України «Про звернення громадян».

Не менш ефективними формами безпосередньої демократії є народні збори, мітинги, походи та демонстрації, а також акції громадянської непокори, правова природа яких потребує окремого дослідження.

Таким чином, безпосереднє народовладдя є ефективним механізмом легітимації публічної влади. Такі його форми реалізації, як вибори, референдум, народні опитування та обговорення, звернення громадян та інші форми, широко застосовуються в демократичних країнах світу з метою встановлення публічної влади та контролю за нею, а також із метою правотворчої діяльності. Особливої ефективності форми безпосереднього народовладдя набувають у випадках комплексного застосування з представницькою демократією. Крім цього, вони стають формою реального волевиявлення громадян лише за умови наявності у законодавстві країни чітко визначених підстав та зрозумілої процедури реалізації.

Література

1. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм: моногр. Київ: Юрид. фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
2. Журавський В.С. Український парламентаризм на сучасному етапі: теоретико-правовий аспект. Київ: Інст держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 248 с.
3. Бандурка О.М., Древаль Ю.Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток. Харків: Унт внутр. справ, 1999. 288 с.
4. Скрипнюк В.М. Розвиток системи державної влади в Україні: конституційно-правові аспекти: моногр. Київ: Логос, 2010. 504 с.
5. Кодекс належної практики у виборчих справах, ухвалений Венеціанською комісією 18–19 жовтня 2002 р. // Європейський доробок у галузі виборчого права: матер. Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влади Ради Європи: пер. з англ.; за ред. Ю. Ключковського. 2-ге вид., випр. і допов. Київ, 2009. 500 с.
6. Доповідь про виборчі системи: огляд можливих розв'язків та критеріїв вибору», ухвалена Венеціанською комісією 12–13 грудня 2003 р. // Європейський доробок у галузі виборчого права: матер. Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влади Ради Європи / пер. з англ.; за ред. Ю. Ключковського. 2-ге вид., випр. і допов. Київ, 2009. С. 84–130.
7. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства / пер. А. Яценко, В. Краснокутского, Б. Сиромятникова; предисл. П. Новгородцева. Москва: Типогр. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. 671 с.
8. Універсальний громадський дискурс як морально-етична метаінсталяція легітимації політичного ладу / В.А. Малахов, А.М. Єрмоленко, О.О. Кисельова та ін. / Етика і політика: проблеми взаємозв'язку. Київ: Стило, 2000. С. 37–82.
9. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдне право України: навч. посіб. Київ: Видво «Ліра», 2006. 366 с.

Анотація

Кравченко Т. А. Принцип народного суверенітету в механізмі легітимації державної влади. – Стаття.

У статті досліджується принцип народного суверенітету в механізмі легітимації державної влади. Реалізація конституційного принципу народного суверенітету є тією неодмінною умовою, яка закладає

основи легітимації державної влади. Лише народ, що є єдиним джерелом влади, наділений правом визначати, які рішення чинної влади є легітимними. Легітимація як процес визнання влади справедливою є колективним актом, який безпосередньо пов'язаний із народним волевиявленням. Легітимація можлива лише за умов, якщо закони та рішення чинної влади виражають волю народу, а це передбачає його активну участь у правовому та політичному житті держави. Безпосереднє народоваддя є ефективним механізмом легітимації публічної влади.

Ключові слова: принцип народного суверенітету, демократія, механізм легітимації, конституційний принцип, народоваддя.

Аннотація

Кравченко Т. А. Принцип народного суверенитета в механизме легитимации государственной власти. – Статья.

В статье исследуется принцип народного суверенитета в механизме легитимации государственной власти. Реализация конституционного принципа народного суверенитета является тем неперемным условием, которое закладывает основы легитимации государственной власти. Только народ, который является единственным источником власти, имеющий право определять, какие решения действующей власти являются легитимными. Легитимация как процесс признания власти справедливой является коллективным актом, который непосредственно связан с народным волеизъявлением. Легитимация возможна лишь

при условии, если законы и решения действующей власти выражают волю народа, а это предполагает его активное участие в правовой и политической жизни государства. Непосредственное народовадствие является эффективным механизмом легитимации публичной власти.

Ключевые слова: принцип народного суверенитета, демократия, механизм легитимации, конституционный принцип, народовадствие.

Summary

Kravchenko T. A. The principle of national sovereignty in the mechanism of legitimation of state power. – Article.

The article examines the principle of national sovereignty in the mechanism of legitimation of state power. The implementation of the constitutional principle of national sovereignty is a prerequisite for laying the foundations for the legitimation of state power. Only the people, which are the only source of power, have the right to determine which decisions of the current authorities are legitimate. Legitimation as a process of recognizing power is just a collective act that is directly related to the will of the people. Legitimation is possible only if the laws and decisions of the current authorities express the will of the people, which, in turn, implies its active participation in the legal and political life of the state. Direct democracy is an effective mechanism for legitimizing public authority.

Key words: principle of national sovereignty, democracy, mechanism of legitimation, constitutional principle.

УДК 342.5

В. М. Михалчич*кандидат юридичних наук, доцент,
здобувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету*

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ

Загальновідомо, що ст. ст. 108 та 109 Договору про заснування Європейського Співтовариства, що є складовою частиною Договору про Європейський Союз, передбачають, що і Європейський центральний банк, і центральні банки держав – членів Європейського Союзу повинні бути незалежними [1]. До національного законодавства країн – учасниць Європейського Союзу було внесено низку змін, які посилюють інституційну незалежність центрального банку держави. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [2], вимагає посилення інституційної незалежності Національного банку України [3; 4].

У наукових працях вітчизняних і зарубіжних учених піднято питання щодо принципу незалежності в діяльності центрального банку держави. Водночас і зміст цього принципу, і критерії виміру незалежності центрального банку держави мають дискусійний характер. Зазначене впливає на підходи до визначення критеріїв інституційної незалежності центрального банку держави та її правового забезпечення. Це свідчить про актуальність, теоретичну й практичну зумовленість питання виявлення критеріїв інституційної незалежності Національного банку України, а також питання її правового забезпечення.

Мета статті – розкрити критерії інституційної незалежності Національного банку України.

Т. Латковська зазначає: «За допомогою традиційного підходу до визначення органів держави та з огляду на зміст чинного законодавства неможливо однозначно визначити місце Національного банку в діючій системі органів державної влади. Національний банк України – особливий орган, що поєднує риси органу державного управління за своїм призначенням з окремими елементами господарюючого суб'єкта (юридичної особи)» [5]. А. Вікулін, досліджуючи теорію розподілу влади та проблеми банківської системи, наголошує на необхідності створення четвертої – «грошової» – гілки влади [6, с. 55]. Вважаємо таке твердження дискусійним, адже відповідно до ст. 6 Конституції України [7] державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Національний банк України не входить

до жодної з гілок влади: ані до законодавчої, ані до виконавчої, ані до судової. Саме це є гарантією його інституційної незалежності від органів державної влади.

Додатковою аргументацією цього твердження є думки зарубіжних дослідників. Так, М. Дембровський переконує: «Для виконання своєї основної місії у сфері грошової політики центральний банк має бути повністю незалежним як від законодавчої, так і від виконавчої влади. Захист органу, відповідального за грошову політику, від політичного циклу та політичної нестабільності досягається саме його незалежністю» [8]. Тобто йдеться про інституційну незалежність центрального банку держави, яка досягається тим, що він не входить до жодної з гілок державної влади.

Л. Воронова наголошує на тому, що зміст принципу незалежності Національного банку України розкривається в процесі аналізу інституційного та бюджетного аспектів. Провідна ідея інституційної незалежності полягає в забезпеченні режиму невтручання в діяльність центрального банку з боку органів державної влади [9]. При цьому А. Селіванов вважає, що незалежність центрального банку не варто зводити до статусної незалежності серед інших суб'єктів управління економічними процесами, адже саме національний банк здатний бути єдиним емісійним центром та відповідати за управління всією грошово-кредитною системою [10]. Л. Воронова зауважує: «За таких умов особливого значення набуває розроблення механізму взаємодії Національного банку України з вищими органами державної влади, оскільки він не може залишатися самоізолюваним від інших суб'єктів економічної політики держави» [9]. Повністю відповідає цьому підходу позиція А. Гальчинського щодо необхідності побудови відносин між законодавчими органами, урядом і національним банком не на ієрархічній структурі, а на принципах рівноправного партнерства [11].

Таким чином, гарантією інституційної незалежності національного банку держави є те, що він не належить до жодної гілки державної влади. Водночас він не є ізолюваним від органів державної влади. Навпаки, для виконання покладених на нього функцій він має взаємодіяти з ними на принципах рівноправного партнерства.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Національного банку України» від 9 липня 2010 р. № 2478-VI посилив інституційну незалежність Національного банку України. Зокрема, було внесено зміни до ст. 6 Закону України «Про Національний Банк України», згідно з якими Національний банк України під час виконання своєї основної функції має виходити з пріоритетності досягнення та підтримки цінової стабільності в державі. Національний банк України також сприяє додержанню стійких темпів економічного зростання, підтримує економічну політику Кабінету Міністрів України за умови, що це не перешкоджає досягненню цілей, визначених у ч. ч. 2 і 3 ст. 6 Закону України «Про Національний Банк України».

Особливості інституційної незалежності Національного банку України підлягають виявленню шляхом аналізу механізму відносин Національного банку України з Верховною Радою України (законодавча влада), Кабінетом Міністрів України (виконавча влада) та Президентом України (який не належить до жодної з гілок державної влади).

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р. (зі змінами й доповненнями) [12] Національний банк України є центральним банком України, особливим центральним органом державного управління, юридичний статус, завдання, функції, повноваження та принципи організації якого визначаються Конституцією України, цим законом та іншими законами України. Відносинам Національного банку України з Президентом України, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України присвячено розділ 9 Закону України «Про Національний банк України».

Так, відповідно до ст. 51 Закону України «Про Національний банк України» Національний банк України підзвітний Президенту України та Верховній Раді України в межах їхніх конституційних повноважень. Підзвітність означає виконання таких функцій:

1) призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України Верховною Радою України за поданням Президента України;

2) призначення та звільнення Президентом України половини складу Ради Національного банку України;

3) призначення та звільнення Верховною Радою України половини складу Ради Національного банку України;

4) доповідь Голови Національного банку України Верховній Раді України про діяльність Національного банку України;

5) надання Президенту України та Верховній Раді України двічі на рік інформації про стан грошово-кредитного ринку в державі.

З огляду на нагальну необхідність підвищення ефективності діяльності державних органів у фінансово-кредитній сфері та з метою забезпечення макроекономічної стабільності в Україні Верховна Рада України в 2009 р. внесла зміни до ст. 51 Закону України «Про Національний банк України», доповнивши її частиною, відповідно до якої Національний банк України щоквартально надає інформацію Президенту України, Кабінету Міністрів України та Комітету Верховної Ради України з питань фінансів і банківської діяльності щодо безготівкової емісії у відповідному періоді, а саме: про проведення операцій із рефінансування банків; про проведення інтервенцій на міжбанківському валютному ринку; про проведення операцій на фондовому ринку (Закон України «Про внесення змін до деяких законів України з метою подолання негативних наслідків фінансової кризи» від 23 червня 2009 р. № 1533-VI [13]).

У 2005 р. ст. 51 Закону України «Про Національний банк України» було поповнено частиною, відповідно до якої Національний банк України має право подавати Президенту України у встановленому порядку пропозиції щодо законодавчого врегулювання питань, спрямованих на виконання функцій Національного банку України (Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері запобігання фінансуванню тероризму» від 1 грудня 2005 р. № 3163-IV [14]).

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо запровадження середньострокового бюджетного планування» від 6 грудня 2018 р. [15] до ст. 51 Закону України «Про Національний банк України» було внесено зміни, згідно з якими Національний банк України щорічно подає Президенту України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України:

– до 1 березня поточного року – орієнтовну інформацію про розрахунок частини прогнозованого прибутку до розподілу, яка підлягатиме перерахуванню до державного бюджету, на три наступні роки;

– до 15 березня поточного року – прогнозні монетарні показники та показники валютно-курсової політики (у тому числі обмінний курс гривні в середньому за рік та на кінець року) на три наступні роки;

– до 15 квітня поточного року – уточнену інформацію про розрахунок частини прогнозованого прибутку до розподілу, яка підлягатиме перерахуванню до державного бюджету, на три наступні роки.

Л. Воронова зазначає: «Світова практика побудови відносин між центральним банком та парламентом свідчить про різні форми парламентського

контролю за діяльністю центрального банку. Форма правління Фінляндії, наприклад, визначає, що Фінляндський банк працює під гарантією Едускунти та перебуває в її віданні, а його діяльність контролюється уповноваженими, які обираються Едускунтою. У шведській конституції (§ 12 гл. 9) встановлено, що Ріксбанк є органом, підзвітним Ріксдагу – парламенту Швеції» [9].

Відносини Національного банку України з Кабінетом Міністрів України регулюються ст. 52 Закону України «Про Національний банк України». До цієї статті було внесено зміни й доповнення з метою розбудови інституційної спроможності Національного банку України (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Національного банку України» від 9 липня 2010 р. [16], Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розбудови інституційної спроможності Національного банку України» від 18 червня 2015 р. № 541-VIII [17]) та з метою вдосконалення правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері запобігання фінансуванню тероризму (Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері запобігання фінансуванню тероризму» від 1 грудня 2005 р.).

Відповідно до ст. 52 Закону України «Про Національний банк України» Національний банк України та Кабінет Міністрів України проводять взаємні консультації з питань грошово-кредитної політики, розроблення та здійснення загальнодержавної програми економічного й соціального розвитку. Національний банк України на запит Кабінету Міністрів України надає інформацію щодо монетарних процесів і грошово-кредитного ринку. Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади на запит Національного банку України надають інформацію, що має вплив на стан платіжного балансу, монетарні процеси, грошово-кредитний ринок, у тому числі щомісячну інформацію про показники доходів, видатків і дефіциту державного й зведеного бюджетів, стан державного боргу та графік платежів за ним.

Згідно зі ст. 52 Закону України «Про Національний банк України» Національний банк України підтримує економічну політику Кабінету Міністрів України, якщо вона не суперечить забезпеченню стабільності грошової одиниці України. Голова Національного банку України або за його дорученням один із його заступників можуть брати участь у засіданнях Кабінету Міністрів України з правом дорадчого голосу. У засіданнях Правління Національного банку України можуть брати участь члени Кабінету Міністрів України з правом дорадчого голосу. Національний банк

України має право подавати Кабінету Міністрів України у встановленому порядку пропозиції щодо законодавчого врегулювання питань, спрямованих на виконання функцій Національного банку України.

Гарантії невтручання закріплено в ст. 53 Закону України «Про Національний банк України». Так, не допускається втручання органів державної влади та інших державних органів чи їх посадових і службових осіб, будь-яких юридичних або фізичних осіб у виконання функцій і повноважень Національного банку України, Ради Національного банку України, Правління Національного банку України або службовців Національного банку України інакше, як у межах, що визначені Конституцією України та цим законом. Національний банк України подає звітність і надає інформацію органам державної влади та іншим державним органам у випадках, передбачених Конституцією України та Законом України «Про Національний банк України». Законодавче регулювання питань, пов'язаних із виконанням Національним банком України своїх функцій, установлюється або змінюється виключно Законом України «Про Національний банк України». Зміна положень цього закону може здійснюватися виключно шляхом внесення змін до нього (ст. 53 Закону України «Про Національний банк України»).

Відповідно до ст. 54 Закону України «Про Національний банк України» Національний банк України не має права купувати на первинному ринку цінні папери, емітовані Кабінетом Міністрів України, державною установою, іншою юридичною особою, майно якої перебуває в державній власності. У такий спосіб відбулося закріплення того, що Національний банк України не має права бути учасником первинного ринку цінних паперів.

Таким чином, встановлено, що впродовж 2005–2018 рр. було посилено інституційну незалежність Національного банку України.

Виявлено певні критерії інституційної незалежності Національного банку України, зокрема:

а) під час виконання своєї основної функції Національний банк України має виходити з пріоритетності досягнення та підтримки цінової стабільності в державі (ч. 2 ст. 6 Закону України «Про Національний банк України»);

б) визначено позицію центрального банку в разі конфліктів з урядом (ст. 51 Закону України «Про Національний банк України»);

в) здійснено законодавче закріплення гарантій невтручання в діяльність Національного банку України органів державної влади (ст. 53 Закону України «Про Національний банк України»);

г) здійснено законодавче закріплення заборони Національному банку України бути учасником первинного ринку цінних паперів (ст. 54 Закону України «Про Національний банк України»).

Література

1. Чегринец Е. Конституційно-правовий статус центральних банків Європейського Союзу: на прикладі Європейської системи центральних банків : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право; муниципальне право». URL: <http://www.dissercat.com/content/konstitutsionno-pravovoi-status-tsentralnykh-bankov-evropeiskogo-soyuza-na-primere-evropeisk>#ixzz5hWbXQlsT.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : міжнародний документ від 27 червня 2014 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
3. Deshko L. Patenting of medicinal products: the experience of implementation of the flexible provisions of the TRIPS-plus Agreement by foreign countries and the fundamental patent reform in Ukraine. *Georgian Medical News*. 2018. № 9. P. 161–164.
4. Право Європейського Союзу : навчальний посібник / за заг. ред. Р. Петрова. 2-ге вид. Київ : Істина, 2009. 376 с.
5. Латковська Т. Фінансово-правове регулювання організації та функціонування банківської системи в Україні та зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аналіз : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2007. 532 с.
6. Деньги и власть. Теория разделения властей и проблемы банковской системы. Ч. 1 / А. Викулин, Г. Тосунян ; отв. ред. А. Экмалян. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Дело, 2000. 224 с.
7. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
8. Дембровський М. В чому полягає місія центрального банку. *Урядовий кур'єр*. 1999. № 128. С. 4.
9. Воронова Л. Про правовий статус Національного банку України та його Ради за новим Законом України «Про Національний банк України». *Реферативний огляд чинного законодавства України* / за ред. В. Цветкова. Київ : Салком, 2000. С. 15–24.
10. Савенкова В. Щодо питання про незалежність центрального банку. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2016. № 2. Т. 1. С. 73–75. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/2/part_1/17.pdf.
11. Гальчинський А. Небезпечний поворот. *Дзеркало тижня*. 2002. 7–13 вересня. С. 3.
12. Про Національний банк України : Закон України від 20 травня 1999 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14>.
13. Про внесення змін до деяких законів України з метою подолання негативних наслідків фінансової кризи : Закон України від 23 червня 2009 р. № 1533-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-17>.
14. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері запобігання фінансуванню тероризму : Закон України від 1 грудня 2005 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3163-15>.
15. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо запровадження середньострокового бюджетного планування : Закон України від 6 грудня 2018 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2646-19#n359>.
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Національного банку України : Закон України від 9 липня 2010 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2478-17>.
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розбудови інституційної спроможності Національного банку України : Закон України від 18 червня 2015 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/541-19#n213>.

Анотація

Михалчич В. М. Правове забезпечення інституційної незалежності Національного банку України. – Стаття.

Статтю присвячено дослідженню інституційної незалежності Національного банку України, а також виявленню її особливостей. Встановлено, що впродовж 2005–2018 рр. посилено інституційну незалежність Національного банку України. Визначено критерії інституційної незалежності Національного банку України.

Ключові слова: Національний банк України, принцип незалежності, інституційна незалежність Національного банку України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Президент України.

Аннотация

Михалчич В. Н. Правовое обеспечение институциональной независимости Национального банка Украины. – Статья.

Статья посвящена исследованию институциональной независимости Национального банка Украины, а также выявлению ее особенностей. Установлено, что в течение 2005–2018 гг. была усилена институциональная независимость Национального банка Украины. Определены критерии институциональной независимости Национального банка Украины.

Ключевые слова: Национальный банк Украины, принцип независимости, институциональная независимость Национального банка Украины, Верховная Рада Украины, Кабинет Министров Украины, Президент Украины.

Summary

Mykhalchych V. M. Legal supply of institutional independence of the National Bank of Ukraine. – Article.

The article is devoted to the investigation of the institutional independence of the National Bank of Ukraine, as well as to reveal its peculiarities. It was established that during 2005–2018 the institutional independence of the National Bank of Ukraine was strengthened. The criteria of institutional independence of the National Bank of Ukraine are defined.

Key words: National Bank of Ukraine, principle of independence, institutional independence of the National Bank of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, Cabinet of Ministers of Ukraine, President of Ukraine.

УДК 342.6

П. Д. Петренко
кандидат юридичних наук,
Міністр юстиції України

МІСЦЕ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В СУЧАСНІЙ СТРУКТУРІ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ

Реформування системи органів виконавчої влади в Україні, закінчення адміністративної реформи завжди було і є нагальним питанням. Незважаючи на численні трансформації, про досконалість структури системи, ефективність взаємодії її елементів, оптимальність структури наразі поки що не йдеться. А тому продовжує залишатися актуальним питання ґрунтовного наукового аналізу організації виконавчої влади в Україні, на основі якого розроблятимуться подальші напрями реформування. Необхідність вирішення цієї проблеми лише посилюється в умовах активізації євроінтеграційних процесів, спрямування зусиль на очищення влади і відновлення довіри до неї.

Одним із першочергових теоретично значущих питань у цьому аспекті є питання щодо місця органів виконавчої влади в сучасній структурі державної влади України. І саме вирішення цього питання ми визначаємо метою цієї статті. Ключем для досягнення означеної мети є поетапне вивчення та аналіз таких понять, як державна влада, структура державної влади, державний орган, орган виконавчої влади, встановлення співвідношення. За основу написання статті взято праці таких науковців, як Г.В. Атаманчук, Ю.П. Битяк, В.К. Колпаков, Р.С. Мартинюк, М.І. Мичко, В.Ф. Погорілко, І.А. Сердюк, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемчушенко та інших.

Отже, розпочинаємо з поняття державної влади. Наприклад, І.А. Сердюк державну владу визначає як публічно-політичні, вольові (керівництва – підкорення) відносини, що утворюються між державним апаратом і суб'єктами політичної системи суспільства на підґрунті правових норм із забезпеченням державним примусом [1, с. 11]. У цьому визначенні державною владою визначено відносини між державним апаратом і суб'єктами політичної системи. На наш погляд, указане безпідставно звужує кількість суб'єктів указаних відносин щодо обох названих сторін. По-перше, поняття апарату держави охоплює всіх суб'єктів здійснення державної влади тільки під час визначення його тотожним такому поняттю, як механізм держави. А таке співвідношення не є загальновизнаним як у науці адміністративного права, так і в інших галузях. По-друге, не лише політичною системою суспільства обмежено суб'єктів, що на них спрямовано реалізацію державної влади. Так, більш точним у вищевказаному аспекті є визначення державної влади як виду публічної

політичної влади, що здійснюється державою та її органами, здатність держави підпорядковувати своїй волі поведінку людей та їх об'єднань, що знаходяться на її території [2, с. 85]. Ми не вважаємо це визначення досконалим, оскільки вказівка щодо знаходження людей на території держави звужує межі дії державної влади, а сполучник «і» між державою та державними органами не враховує специфіки держави як суб'єкта права. Адже відомо, що держава – це абстрактна штучна конструкція для позначення утворення, що наділене правосуб'єктністю і в реальних правовідносинах вона діє через систему органів. Тобто функції держави здійснюється системою органів держави, що входять до органів системи, призначеної реалізувати певний аспект державного управління за одним або кількома напрямками [3, с. 122].

Водночас зупинимося на тому, що влада взагалі і державна зокрема є публічною політичною волею, вольовою силою, а за видовою ознакою – правовою силою (волею) [4, с. 362]. Ознаками державної влади є незалежність, публічний характер, апаратна влада, верховна влада, безпосередня дія влади на все населення країни, те, що вона не знає жодного закону ззовні, сама творить закон, суверенна, легальна, легітимна, універсальна, непокідний характер [5, с. 36].

Структура державної влади в Україні згідно з конституційним поділом вміщує виконавчу, законодавчу та судову гілки. Про це йдеться у ст. 6 Конституції України від від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Так, у цій статті передбачено здійснення державної влади за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову [6]. Однак водночас окремі розділи Основного Закону поряд з існуванням розділів, присвячених законодавчій, виконавчій та судовій владі, присвячено прокуратурі України, Конституційному Суду України. Наприклад, присвячення окремого розділу VII Основного закону прокуратурі України разом з аналізом мети, завдань, функцій, системи, особливостей правового статусу відповідної системи органів дають підстави деяким фахівцям стверджувати, що прокуратура України не належить до жодного з видів державної влади, визначених статтею 6 Конституції України [7; 8]. Тому не дивно, що у науці висувається гіпотеза про позаконституційний поділ влади. Наприклад, про контрольну (наглядову) владу, до якої входить Конституційний Суд, Уповноважений Вер-

ховної Ради України з прав людини, Рахункова палата, прокуратура та інші органи, ведуть мову В. Тацій, Ю. Грошовий [9, с. 61–63]. У Юридичній енциклопедії за редакцією Ю.С. Шемчушенка визначено, що «різні гілки влади в більшості країн світу представляють такі органи держави: а) законодавчу владу – парламент; б) владу глави держави – президент, монарх; в) виконавчу владу – уряд, міністерства, ін. відомства та місцеві органи; г) судову владу – суди та ін.; д) контрольно-наглядову владу – прокуратура, омбудсмен та ін.» [10, с. 286–287]. У Сучасній правовій енциклопедії за редакцією О.В. Зайчука за характером і змістом діяльності ці органи також поділяються на: а) органи законодавчої влади; б) органи виконавчої влади; в) органи судової влади; г) контрольно-наглядові органи [11, с. 173]. Ю.П. Битяк щодо цього вказує, що «конституційні засади поділу єдиної державної влади на відповідні самостійні гілки дозволяють також виділити державну службу в органах законодавчої, виконавчої та судової влади. Служба в органах прокуратури та апараті залишається поза межами наведеної схеми, але за своєю суттю є державною. Логічно, що прокурори та інші працівники прокуратури є державними службовцями, оскільки виконують свої функції від імені держави (функції держави). Прокурори, їх перші заступники, заступники, помічники, слідчі мають свої відповідні класні чини (звання). Службовці апарату органів прокуратури є, на наш погляд, державними службовцями, що мають належати до відповідних категорій і рангів [12, с. 62–63].

У межах цієї статті ми не будемо визначати сучасну структуру державної влади в Україні, всі елементи апарату та механізму держави. Зупинимося на тому, що сучасна структура державної влади України може бути охарактеризована з точки зору її конституційного поділу (три гілки) та поза конституційного поділу, що вміщує виділені інші, окрім виконавчої, законодавчої та судової влади, різновиди державної влади. При цьому виконавча влада як один із видів виділених в Основному законі влади реалізується через систему спеціально створених органів.

Органи державної влади – це колегіальні та одноособові органи, наділені юридично визначеними державно-владними повноваженнями та необхідними засобами для здійснення функцій і завдань держави [5, с. 97]. Державні органи формуються безпосередньо народом (шляхом виборів) і державою, мають відповідну внутрішню організаційну структуру. Органи державної влади виконують свої функції відповідно до Конституції України, законів України, підзаконних нормативно-правових актів [10, с. 287]. На відміну від інших організацій, державні органи наділені державно-владними повноваженнями як зовнішнього, так і

внутрішнього характеру, вони можуть приймати нормативні правові акти, а також здійснювати правозастосовну, правоохоронну, адміністративно-юрисдикційну діяльність [13, с. 619]. Отже, державним органом (органом державної влади) пропонуємо вважати створений у порядку, встановленому законом або іншим правовим актом, одноособовий або колегіальний структурно відокремлений, внутрішньо організований колектив суб'єктів, наділених юридично визначеними державно-владними повноваженнями та необхідними засобами для здійснення функцій і завдань держави.

Органи виконавчої влади – різновид органів державної влади, що має особливі риси порівняно з органами законодавчої та судової влади, як і спільні. До єдиних характерних ознак усіх органів державної влади можна віднести створення і функціонування на основі єдиних принципів, приналежність до елементів структури апарату української держави, функціонування задля реалізації завдань і виконання функцій держави, наділення всіх органів державної влади владними повноваженнями, здійснення діяльності від імені та за дорученням держави. Однак за наявності спільних рис є й специфічні, що відділяють органи виконавчої влади від інших різновидів державних органів. Так, на думку Ю.П. Битяка, орган виконавчої влади (державного управління) – це організація, яка є частиною державного апарату, має певну компетенцію, структуру, територіальний масштаб діяльності, створюється в порядку, встановленому законом або іншим правовим актом, володіє певними методами роботи, наділена повноваженнями виступати від імені та за дорученням держави і покликана у порядку виконавчої діяльності здійснювати керівництво економікою, соціально-культурним будівництвом та адміністративно-політичною діяльністю [14, с. 61]. В Юридичній енциклопедії за редакцією Ю.С. Шемчушенка органи виконавчої влади визначені як «окремий вид державних органів, діяльність яких спрямована на виконання законів, інших нормативно-правових актів та здійснення державного управління» [10, с. 287]. У запропонованих визначеннях вказано на спрямування діяльності органів виконавчої влади, визначено структурну приналежність до органів державної влади, при цьому з виділенням мети утворення і функціонування, низки специфічних рис відповідного виду органів. Водночас ці визначення не повністю ілюструють особливості органів виконавчої влади порівняно з органами інших видів сучасної державної влади України.

На думку В.К. Колпакова, виконавча влада посідає особливе місце у сучасній структурі державної влади України, а органи державної виконавчої влади відрізняють від інших елементів апарату держави. «По-перше, вони є основними

(після Президента України) функціонально-галузевими носіями виконавчої влади в державі і статус органу виконавчої влади закріплюється за ними в нормативному порядку; по-друге, є найважливішим складником органів державного управління і державного апарату в цілому (як відомо, державний апарат, крім органів державного управління, об'єднує управлінські структури законодавчої влади, органи правосуддя, прокуратури та інші державні органи); по-третє, вони об'єднані єдиним керівництвом і підпорядкуванням, унаслідок чого діють узгоджено і цілеспрямовано; по-четверте, кожен з органів цієї системи наділений державою специфічною компетенцією у сфері державного управління і реалізації державної виконавчої влади; по-п'яте, система органів виконавчої влади справляє регулювальний вплив на всі сфери державного і суспільного життя; по-шосте, в межах своєї компетенції органи виконавчої влади самостійні в організаційному та функціональному відношеннях; по-сьоме, здійснюється специфічний вид державної діяльності, яка за своїм юридичним змістом є виконавчо-розпорядчою» [15, с. 109–110]. Загалом, підтримуючи В.К. Колпакова щодо виділених специфічних ознак органів державної виконавчої влади, все ж таки звертаємо увагу на віднесення Глави держави до носіїв виконавчої влади у першій із перерахованих науковцем ознак. Щодо цього слушною є позиція Р.С. Мартинюка, що «Президент України займає особливе положення в системі стримувань і противаг. Глава держави не належить до жодної з гілок влади і в умовах змішаної форми правління та притаманного цій формі правління явища розпорошення влади несе відповідальність за розв'язання стратегічних питань розвитку всіх сфер суспільного життя країни» [16, с. 44–50]. І це не можна не враховувати.

Ураховуючи вищевикладене, органом виконавчої влади можна визначити складний елемент апарату держави, що є створеним у порядку, встановленому законом або іншим правовим актом, одноособовий або колегіальний структурно відокремлений, внутрішньо організований колектив державних службовців, наділених юридично визначеними державно-владними повноваженнями та необхідними засобами для здійснення управлінських функцій і завдань держави у визначених формах. Система органів виконавчої влади для реалізації завдань сучасної державної влади здійснює виконання законів та інших нормативно-правових актів, видання підзаконних актів, виконання організаційних, розпорядчих дій, охорону правопорядку. Для здійснення цих функцій до напрямів діяльності органів виконавчої влади вміщені внутрішньо-організаційні функції, наприклад, кадрове, фінансове, матеріально-технічне управління, контроль та інші види.

До особливостей органів виконавчої влади можна віднести: підстави та порядок створення, мету, завдання, напрями, форми та методи діяльності, обсяг повноважень, визначення території розповсюдження повноважень, системність, структурність, ієрархічність, підпорядкування в рамках системи в цілому та окремих підсистем (коли єдиним органом законодавчої влади є Верховна Рада України), поєднання єдиноначальності та колегіальності під час здійснення виконавчої і розпорядчої діяльності як основної функції органів виконавчої влади, об'єднання єдиним керівництвом задля узгодженості в діяльності тощо.

Література

1. Сердюк І.А. Державна влада у співвідношенні з політичною владою в аспекті теорії правовідносин. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць*. № 4 (40). 400 с.
2. Юридична енциклопедія: В 6 т. / [Ю.С. Шемчушенко, М.П. Зяблюк, В.П. Горбатенко, С.В. Бобровник та ін.], Редкол.: Ю.С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 2: Д.-Й. 1999. 744 с.
3. Атаманчук Г.В. Теорія державного управління: Курс лекцій. Москва: Юрид. лит. 1997. 400 с.
4. Конституційне право України: підручник для студ. юрид. спец. вищ. закладів освіти / В. Погорілко [та ін.]; ред. В.Ф. Погорілко; НАН України, Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: Наукова думка, 1999. 734 с.
5. Авраменко Л.В. Теорія держави та права: навчальний посібник. Харків: Видавець СПД Вапнарчук Н.М. 2004. 228 с.
6. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
7. Мичко М.І. Проблеми функцій і організаційного устрою прокуратури України: автореферат дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10 Судуострій. Прокуратура та адвокатура. Харків: Б. в., 2002. 38 с.
8. Давиденко Л.М. Місце і роль прокуратури у механізмі державної влади. *Правова система України: теорія і практика*. Київ. 1993. С. 379–380.
9. Тацій В., Грошовий Ю. Прокуратура в системі поділу влади. *Вісник Академії правових наук України*. № 1. С. 61–63.
10. Юридична енциклопедія: В 6 т. / [Ю.С. Шемчушенко, М.П. Зяблюк, В.Я. Тацій, В.П. Горбатенко та ін.], Редкол.: Ю.С. Шемчушенко (відп. ред.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 4: Н.-П. 2002. 720 с.
11. Сучасна правова енциклопедія / О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко [та ін.]; за заг. ред. О.В. Зайчука; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ: Юрінкомінтер, 2010. 384 с.
12. Битяк Ю.П. Державна служба в Україні. Проблеми становлення, розвитку та функціонування: дис. ... доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Харків, 2006. 420 с.
13. Старилів Ю.Н. Курс общего административно-го права. В 3 т. Т. I: История. Наука. Предмет. Нормы. Субъекты. Москва: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА М), 2002. 728 с.

14. Адміністративне право України: [підручник для юридичних вузів і фак.] / [Ю. П. Битяк, В.В. Богуцький, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін.] / [за ред. Ю. П. Битяка]. Харків: Право, 2000. 520 с.

15. Колпаков В.К. Адміністративне право України: Підручник. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 736 с.

16. Мартинюк Р. Проблеми визначення конституційно-правового статусу Президента України в умовах змішаної форми правління. *Право України*. 2009. № 5. С. 44–50.

Анотація

Петренко П. Д. Місце виконавчої влади в сучасній структурі державної влади України. – Стаття.

У статті визначено місце виконавчої влади в сучасній структурі державної влади України, встановлено співвідношення таких понять, як державна влада, структура державної влади, державний орган, орган виконавчої влади.

Ключові слова: державна влада, структура державної влади, державний орган, орган виконавчої влади.

Аннотация

Петренко П. Д. Место исполнительной власти в современной государственной власти Украины. – Статья.

В статье определено место исполнительной власти в современной структуре государственной власти Украины, установлено соотношение таких понятий, как государственная власть, структура государственной власти, государственный орган, орган исполнительной власти.

Ключевые слова: государственная власть, структура государственной власти, государственный орган, орган исполнительной власти.

Summary

Petrenko P. D. The place of executive power in the modern structure of state power of Ukraine. – Article.

The article defines the place of executive power in the modern structure of the state power of Ukraine, establishes the correlation of such concepts as state power, the structure of state power, the state body, and the executive body.

Key words: state power, structure of state power, state body, executive body.

УДК 342.4

М. І. Пришляк

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства
Енергодарського інституту державного
та муніципального управління імені Р. Г. Хеноха
Класичного приватного університету*

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ПРАВОВА ДОПОМОГА», «ЮРИДИЧНА ДОПОМОГА», «ПРОФЕСІЙНА ПРАВНИЧА ДОПОМОГА»

Відповідно до Конституції України, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ч. 2 ст. 3). Важливу роль у забезпеченні реалізації, захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина в Україні (як у демократичній, правовій державі) відведено праву особи на професійну правничу допомогу, закріпленому в ст. 59 Конституції України. Саме таким чином воно сформульовано, виходячи зі змісту статті, в редакції закону № 1401-VIII від 02.06.2016 р. [18]. Попередня редакція ч. 1 ст. 59 Основного Закону визначала його як право на правову допомогу [10].

Незважаючи на те, що з прийняттям Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 р. № 3460-VI термін «правова допомога» отримав своє законодавче визначення, заміна слів «правова допомога» на «професійна правова допомога» в ст. 59 Конституції України змушує з'ясувати те, наскільки вона є виправданою, в чому відмінності між ними, яким чином зазначені слова співвідносяться з таким, як «юридична допомога». В аспекті зазначеного видається правильним дослідити зміст термінів «правова допомога», «юридична допомога», «професійна правнича допомога», провести порівняльний аналіз між ними, що дасть змогу виробити єдину позицію у цьому напрямі та визначитися щодо доцільності таких змін.

У наукових колах приділяють досить велику увагу проблемі інституту правової допомоги. У цьому сенсі серед останніх слід виділити роботи А.М. Бірюкової, Л.М. Белкіна, Т.Б. Вільчик, І.В. Головань, С.В. Гончаренка, О.М. Каплі, Н.О. Фешик, В.І. Форманюк та інших. Достатньо дослідженою і розробленою є й термінологічна сторона питання, пов'язана з цим (О.А. Бранчук, М.В. Громовчук, М.С. Демкова, В.В. Заборовський, В.М. Ісакова, В.С. Личко, О.І. Коровайко, Н.В. Хмелевська, О.Г. Юшкевич). Проте поява дещо нового для правової галузі терміна «професійна правнича допомога» змушує звернути на нього увагу та розкрити його зміст.

Мета статті – з'ясувати сутність понять «правова допомога», «юридична допомога», «професійна правнича допомога», виявити спільні та відмінні риси між ними задля усунення суперечностей під час використання в законотворчій діяльності.

Ключовим у наведеному переліку слід вважати термін «правова допомога». У такому словосполученні він найшов своє закріплення в редакції Конституції України 1996 року й уособлює один із найбільш затребуваних суспільством напрямів роботи в межах правової галузі. У Законі України «Про безоплатну правову допомогу» (далі – Закон) цей термін уживається у такому значенні, як «надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, відновлення у разі порушення» [17]. Довідково-енциклопедична література пропонує таке визначення правової допомоги:

– представництво та захист у судах та інших державних органах України, надання консультацій та роз'яснень із правових питань, усних і письмових довідок щодо законодавства; складання заяв, скарг та інших документів правового характеру тощо [25].

– сформована в міжнародних відносинах система нормативних та організаційно-правових засобів, що використовуються у співробітництві держав у галузі взаємного надання допомоги у цивільних, сімейних і кримінальних справах, які вимагають здійснення процесуальних дій на території більш ніж однієї країни [2, с. 417].

Не досить однозначний підхід до питання визначення поняття правової допомоги є і в наукових колах. На думку А.М. Бірюкової, С.В. Гончаренко, правова допомога – це будь-який вид правової допомоги, окрім захисту особи від звинувачення у кримінальних справах, який є однопорядковим із правовою допомогою поняттям і не вміщується до останнього [1, с. 21]. О.А. Бранчук та М.С. Демкова в правовій допомозі вбачають будь-які дії, які мають правовий зміст, учиняються визначеними в законі суб'єктами, що мають визначений рівень освіти, спрямовані на реалізацію і захист прав, свобод та законних інтересів особи, яка звертається за допомогою, та мають відповідати визначеним принципам надання [3, с. 9]. На переконання М. Громовчук, І. Рогач, правова допомога – це закріплена в Основному Законі держави та деталізована в поточному галузевому законодавстві сукупність видів юридичної допомоги, що надається адвокатами, нотаріусами, юрисконсультами громадських об'єднань та іншими уповноваженими на це суб'єктами та функціонує

з метою забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина, захисту цих прав, а також відновлення їх у разі порушення [6]. Для В.М. Ісакової правова допомога – невід’ємна частина правосуддя, зокрема на його досудовому етапі [8, с. 408]. У її розумінні інститут правової допомоги – один з інструментів доступу до системи правосуддя [8, с. 408]. О.Г. Юшкевич розглядає поняття «правова допомога» в широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні правова допомога – це діяльність, спрямована на реалізацію та захист прав, свобод та законних інтересів заінтересованих суб’єктів, яка здійснюється уповноваженими на те особами чи органами в порядку та у видах, не заборонених законодавством, пов’язана із застосуванням правових норм; у вузькому розумінні – це правові заходи, що здійснюються уповноваженими суб’єктами, спрямовані на конкретну особу, яка перебуває у складних життєвих обставинах та потребує сторонньої допомоги з метою правильної орієнтації в чинному законодавстві, виховання звички свідомого виконання правових норм, що сприяє поліпшенню її життєдіяльності та соціальної адаптації [29, с. 131]. Щодо такої точки зору О.І. Коровайко зауважив, що діяльність втілюється в певних заходах, а заходи реалізуються завдяки певній діяльності. Тому він вважає, що підстави для такого виділення розумінь правової допомоги відсутні. Так, слід вести мову про різні поняття, наприклад, власне «правову допомогу» та заходи правового характеру (форми її реалізації), у яких вона може бути реалізована [11, с. 106].

До недавнього часу в законодавчих актах на противагу словам «правова допомога» активно використовувалися такі слова, як «юридична допомога». Своє закріплення вони отримали на рівні Конституції УРСР 1978 р. (ст. 159), в Кримінально-процесуальному кодексі України від 28.12.1960 р., Законі України «Про адвокатуру» від 19.12.1992 р., які втратили чинність.

У юридичних словниках зустрічаємо такі визначення терміна «юридична допомога»:

– сукупність заходів щодо надання правових послуг юридичним та фізичним особам. Має на меті правильну юридичну орієнтацію у різноманітних правових ситуаціях [23, с. 355].

– система заходів, спрямованих на забезпечення і захист прав та законних інтересів громадян і юридичних осіб, що реалізуються спеціально створеними для цього органами (адвокатурою, нотаріатом, юридичними фірмами і ін.) [19];

– сукупність заходів щодо надання юридичної допомоги громадянам, службовим особам, організаціям, підприємствам, установам тощо для правильної орієнтації в чинному законодавстві, виховання звички свідомого виконання правових норм, зміцнення законності [28, с. 865].

Задля виявлення схожості або ж відмінності між двома термінами доречно з’ясувати те, в чому виражається така допомога. Із такої ж позиції виходить і В.В. Заборовський, зазначивши у своїх дослідженнях, що ключовим моментом у сприйнятті та розумінні понять «правова допомога» та «юридична допомога», а також «правнична допомога» має бути не термін «правовий», «юридичний» чи «правничий», а поняття «допомога» [7, с. 143].

Зміст допомоги становлять конкретні дії, перелік яких зумовлений її особливостями. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» правову допомогу уособлює з правовими послугами наданням правової інформації, консультацій і роз’яснень із правових питань, складенням заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, здійсненням представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, забезпеченням захисту особи від обвинувачення; наданням особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації [17]. Зазначені положення найшли своє відтворення в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [16] від 05.07.2012 р. № 5076-VI у визначеннях таких термінів, як «адвокатська діяльність», «захист», «представництво», «інші види правової допомоги» (ст. 1). У своєму рішенні від 30.09.2009 р. № 23-рп/2009 Конституційний Суд України зазначив, що правова допомога є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом та формами і може містити консультації, роз’яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо [21]. Закон України «Про адвокатуру» [15] пов’язував можливість надання адвокатами юридичної допомоги з такими видами діяльності: наданням консультацій та роз’яснень із юридичних питань, складанням заяв, скарг та інших документів правового характеру, здійсненням представництва в суді, інших державних органах, виконанням обов’язків відповідно до кримінального процесуального законодавства у процесі досудового розслідування та інше (ст. 5). Отож, проведений порівняльний аналіз наданої допомоги, перелік якої визначається законодавчими актами, що діють у різних часових проміжках, засвідчує відсутність будь-яких підстав для розмежування термінів «правова допомога», «юридична допомога» і «професійна правнична допомога». Для них характерний один і той же зміст, основою якого є певна правова (юридична) послуга. Не розмежовує між собою правові та юридичні послуги, позначивши їх як юридичні (правові) послуги, у рішенні від 16.11.2000 р. № 13-рп/2000 і Конституційний Суд України [22]. Як синоніми або ж тотожні за змістом за-

значені терміни сприймаються і в наукових колах [29, с. 130; 13, с. 8], хоча є і протилежні щодо цього погляди. Про необхідність розмежування понять «правова допомога» та «юридична допомога» висловлюється Н.В. Хмелевська [27, с. 145]. На її переконання, правова допомога (за лінгвістикою слова «право») є ширшим поняттям від поняття «юридична допомога», оскільки знаходиться в системі загальнообов'язкових, формально-визначених правил поведінки, які встановлюються, охороняються і гарантуються державою з метою врегулювання найважливіших суспільних відносин [27, с. 146]. Тобто правова допомога конкретизується як вид чи сукупність видів юридичної допомоги, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод певної людини, громадянина, особи, захисту цих прав і свобод, відновлення у разі порушення [27, с. 147]. Юридичну допомогу Н.В. Хмелевська визначає як аргументовану законодавством, правовими нормами та/чи практичним застосуванням, конкретизовану правознавчим змістом допомоги, спрямовану на забезпечення реалізації, захисту або відновлення конкретного права чи свободи людини, громадянина, особи [27, с. 145]. Вона вважає, що юридичною є не будь-яка допомога, а лише та, що має нормативний характер, тобто для надання якої існує ідентифікована надавачем законодавча підстава [27, с. 145]. Таким чином, співвідношення правової та юридичної допомоги Н.В. Хмелевська визначає як ціле та частину [27, с. 148]. На жаль не можемо погодитися з такою точкою зору, враховуючи наведені вище аргументи.

Заміна ж терміна «правова допомога» на «правничу допомогу», як про це зазначено в Пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» (далі – Пояснювальна записка) від 25.11.2015 р. № 3524, зумовлена стандартами української мови, які визначають, що прикметник, застосований для позначення відповідного виду допомоги, походить від іменника, що позначає саму професію особи, яка надає таку допомогу. Іменником для позначення особи, яка надає послуги у сфері права (юридичній), є слово «правник». Отже, саме особи, що належать до правничої професії, надають професійну правничу допомогу [14, с. 13]. У Пояснювальній записці наголошується, що можливість особи отримати високоякісні правничі послуги може забезпечити лише професійний адвокат, який пройшов спеціальну підготовку, а не будь-яка інша особа. При цьому запропонована формула не заперечує права на правничу допомогу загалом, зокрема безоплатну, яку можуть надавати, крім професійних адвокатів, інші фахівці-правники [14, с. 13]. Із наведеного тексту випливає, що термін «правник» є узагальнювальним і об'єднує всіх людей, які сто-

суються професії. Тому не бачимо підстав пов'язувати його суто з діяльністю адвоката. У звичному для нас розумінні йдеться про тих самих юристів. Зауважимо, що саме під такою назвою (код 2421.2) зазначена професія в Класифікаторі професій України ДК 003:2010, затвердженому наказом Держспоживстандарту України від 28.07.2010 р. № 327 [9]. І саме День юриста, згідно з указом Президента України від 16.09.1997 р. № 1022/97, як професійне свято щорічно відзначається в державі 8 жовтня.

У сучасній правовій енциклопедії за загальною редакцією О.В. Зайчука юриста позначено як фахівця, який має професійні, тобто фундаментальні, правові знання, що використовуються для потреб того чи іншого виду юридичної діяльності [23, с. 360], а в іншому виданні – як людину з юридичною освітою, правознавця, практичного діяча у галузі права [12, с. 1084]. Великий тлумачний словник сучасної української мови дає визначення таким термінам, як «юрист», «правовик», «правник». Юрист – фахівець із правознавства, юридичних наук; практичний діяч у галузі права [4, с. 1420]. Правовик – фахівець у галузі права [4, с. 917]. Правник – юрист, фахівець із правознавства [4, с. 917]. Тобто всі вони мають однакове значення. Це визнається і фахівцями. На те, що терміни правовий – правничий – правний – юридичний є родо-видовими синонімами, у своїй публікації вказує Н.О. Фецик [26]. Щодо терміна «правничий», то, на її переконання, тут взагалі не має виникати жодних питань [26], навівши як аргумент витяг із тексту вже згадуваної Пояснювальної записки. Досить критично щодо такої її позиції висловився І.В. Головань, «...якщо це синоніми, навіщо взагалі один синонім міняти на інший, перевертаючи догори дригом колосальний масив вітчизняного законодавства?» [5]. Між тим Конституційний Суд України у справі № 1-15/2016 за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України, у частині запропонованих змін до ст. 59 Конституції України щодо заміни слова «правову» словами «професійну правничу», чітко дав зрозуміти, що «пропоновані Законопроектом зміни до статті 59 Конституції України не передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина» [20]. З одного боку, з таким висновком можна погодитися, адже заміна слів дійсно жодним чином не скасовує і не обмежує прав і свобод людини і громадянина. Питання полягає в тому, наскільки вона є доцільною й обґрунтованою з позиції термінологічної практики, яка склалася в Україні. На це питання відповіді отримано не було.

У цьому сенсі вважається правильним дослідити саму етимологію терміна «юрист». У наукових джерелах зазначається, що він походить від німецького «jurist», який є похідним від латинського «jus (juris)» – право [24, с. 6]. Будь-яких суттєвих відмінностей між термінами «юридичний» і «правовий», як уважають О.Ф. Скакун, М.К. Подберезький, немає, вони можуть уживатися як взаємозамінні. Різниця лише в тому, що термін «юридичний» – суворий, офіційний, а «правовий» несе більш глибоке етичне, моральне навантаження [24, с. 6]. Без уваги залишився й такий термін, як «юриспруденція», який також має іншомовне походження (лат. «Jurisprudentia» – знання про право) і вживається у значеннях: а) науки про право; б) професійної практичної діяльності юриста [24, с. 6].

Викладене дає можливість дійти висновку, що слова «юридична допомога», «правова допомога», «професійна правнича допомога» є різними за написанням, однак мають близьке лексичне значення, що дає підстави розглядати їх як синоніми. Різні за написанням, однак тотожні за змістом, є слова «правник» та «юрист». Проте останнє є більш давнім і поширеним у позначенні знавців права. Незважаючи на те, що це слово є запозиченим, воно не сприймається серед фахівців як чужорідне та не потребує пояснень щодо свого значення. Отож, якщо за базовий брати саме термін «юрист», то цілком виправданим буде, зважаючи на похідну, в противагу словам «правова допомога», «правнича допомога», використовувати в нормативних актах слова «юридична допомога». Адже такими ж принципом під час заміни терміна «правова допомога» на «правнича допомога» керувалися розробники проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». Українська філологія не заперечує можливості вживання українських слів як синонімів до запозичених, однак чи виправдано це тоді, коли заміна одного слова на інше спричиняє таку невизначеність, пов'язану з цим у законодавстві України. Уважаємо, що це питання потребує окремого більш детального дослідження науковцями-філологами, зважаючи на ті ж стандарти української мови.

Література

1. Бірюкова А.М., Гончаренко С.В. Щодо проекту закону України «Про правову допомогу», розробленого Міністерством юстиції України: зауваження і пропозиції. *Адвокат*. 2004. № 2. С. 17–20.
2. Большой юридический словарь. Москва: Инфра-М, 2009. 864 с.
3. Бранчук О.А., Демкова М.С. Правова допомога. Зарубіжний досвід та пропозиції для України. Київ: Факт, 2004. 356 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.

5. Головань І.В. Правова-правнича або Венеціанська комісія і конституційна філологія. URL: blogs.pravda.com.ua/authors/golovan/56b4e7e4ef53.

6. Громовчук М., Рогач І. Концепція правової допомоги: питання теорії. URL: http://vjhr.sk/archive/2016_5/part_1/26.pdf.

7. Заборовський В.В. Професійна діяльність адвоката – це правова, юридична чи професійна правнича допомога? *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: серія: Право / гол. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2016. Т. 2, Вип. 38. С. 140–145.

8. Ісакова В.М. Право на правову допомогу як елемент принципу доступності правосуддя. *Форум права*. 2012. № 4. С. 404–410.

9. Класифікатор професій України ДК 003:2010. Затверджено наказом Держспоживстандарту України від 28.07.2010 р. № 327. URL: http://hrliga.com/index.php?module=norm_base&op=view&id=433.

10. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

11. Коровайко О.І. Щодо змісту понять «правова допомога» та «право на правову допомогу» в кримінальному процесі України в контексті міжнародних стандартів прав людини. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. / редкол.: В.В. Завальнюк (голов. ред.) [та ін.]; відп. за вип. М.В. Афанасьєва. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2016. Вип. 77. С. 102–109.

12. Краткий юридический словарь: 5200 терминов / А. Н. Азрилиян [и др.]; под ред. А. Н. Азрилияна. 2-е изд., доп. Москва: Ин-т новой экономики, 2007. 1088 с.

13. Личко В.С. Поняття та види правової допомоги в Україні: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2013. 24 с.

14. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 25 листопада 2015 року № 3524. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209.

15. Про адвокатуру: Закон України від 19.12.1992 р. № 2887-ХІІ (втратив чинність). *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 9. Ст. 62.

16. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.

17. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 28. Ст. 532.

18. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 28. Ст. 532.

19. Радько Т. Н. Теория государства и права в схемах и определениях: учебное пособие. Москва: Проспект, 2011. 176 с. URL: <https://constitutional-law.academic.ru/1323>.

20. Рішення Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроектів про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 20.01.2016 р. № 1-в/2016. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v001v710-16>.

21. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа

про право на правову допомогу) від 30.09.2009 р. № 23-рп/2009. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09/paran54#n54>.

22. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) від 16.11.2000 р. № 13-рп/2000. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-0>.

23. Сучасна правова енциклопедія / О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко [та ін.]: за заг. ред. О.В. Зайчука; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 84 с.

24. Скакун О.Ф., Подберезський М.К. Теорія держави і права: Експериментальний підручник. Харків, 1996. 326 с.

25. Український юридичний термінологічний словник. URL: <http://www.marazm.org.ua/document/termin/>.

26. Фецик Н.О. Адвокатська монополія на представництво в судах України – якісно позитивні зміни чи спосіб затягування клієнтів? URL: unba.org.ua/publications/1070-advokats-kamopoliya-na-predstavnictvo-v-sudah-ukraini-yakisno-pozitivni-zmini-chi-sposib-zatyaguvannya-klientiv.html.

27. Хмелевська Н.В. Розмежування понять «правова допомога» та «юридична допомога» як основа цілісної системи правової допомоги. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 3 (25). С. 145–148.

28. Юридичний словник / [за ред. Б.М. Бабія, Ф.Г. Бурчака, В.М. Корецького, В.В. Цветкова]. Київ: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії, 1983. 872 с.

29. Юшкевич О.Г. Надання правової допомоги як вид соціальних послуг. *Право і Безпека*. 2009. № 1. С. 129–135.

Анотація

Пришляк М. І. Про співвідношення понять «правова допомога», «юридична допомога», «професійна правнича допомога». – Стаття.

У статті піддаються аналізу терміни «правова допомога», «юридична допомога», «професійна правнича

допомога». Досліджено різні наукові погляди щодо з'ясування сутності. Викладено власне бачення щодо створеної штучно «конкуренції» між словами «правова допомога» та «професійна правнича допомога» в законодавстві України. Обґрунтовується можливість використання в чинному законодавстві терміна «юридична допомога».

Ключові слова: правова допомога, юридична допомога, професійна правнича допомога, юрист, правник.

Аннотация

Пришляк М. И. О соотношении понятий «правовая помощь», «юридическая помощь», «профессиональная правоведческая помощь». – Статья.

В статье подвергаются анализу термины «правовая помощь», «юридическая помощь», «профессиональная правоведческая помощь». Исследованы различные научные взгляды по выяснению их сущности. Изложено свое видение относительно искусственно созданной «конкуренции» между словами «правовая помощь» и «профессиональная правоведческая помощь» в законодательстве Украины. Обосновывается возможность использования в действующем законодательстве термина «юридическая помощь».

Ключевые слова: правовая помощь, юридическая помощь, профессиональная правоведческая помощь, юрист, правовед.

Summary

Pryshliak M. I. About the relationship between the concepts of “law aid”, “juristic aid”, “professional legal aid”. – Article.

The article analyzes the terms “law aid”, “juristic aid”, “professional legal aid”. Various scientific views were discovered to clarify their essence. It was outlined own vision regarding the artificially created “competition” between the words “legal law aid” and “professional legal assistance” in the legislation of Ukraine. The possibility of using the term “juristic aid” in current legislation is substantiated.

Key words: law aid, juristic aid, professional legal aid, lawyer, legist.

УДК 342.34/57

Н. А. Сердюк
кандидат юридичних наук, доцент,
заступник декана факультету економіки і права
Київського національного лінгвістичного університету,
Голова Київської міської організації
«Асоціація українських правників»

РІВЕНЬ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ПОКАЗНИК ПРАВОВОЇ, СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Суспільство як форма існування багатогранних відтінків індивідуальної свідомості є специфічним феноменом оточуючого середовища, за допомогою якого середовище отримує змогу пізнавати само себе, тобто свою сутність. Суспільством можна назвати сукупність людей, яка є носієм знань, генератором нових узагальнених уявлень про спільний рух соціуму і його частин на шляху до майбутнього. Крім того, це поняття має інтегруючий зміст усіх цих об'єднань і за своїм змістом має вищу сутність, а тому до світової спільноти у різних випадках апелюють як до нації, народу, так і до держави.

Суспільство як сукупність особистостей володіє більшими знаннями, ніж будь-яка частина, воно не обмежено географічними кордонами як держава, керується загальноприйнятими цінностями, недотримання яких може призвести до військових конфліктів як між державами, так і між групами усередині держави. Оскільки суспільство у своїй свідомості має всю сукупність знань про добро і зло, принципи створення і руйнування, то воно обирає відповідний напрям для своїх дій, а не реалізує їх одночасно. Крім того, воно структурує свою діяльність, обмежуючи її рамками конкретної території і визначених людських ресурсів, що знаходить свій прояв у тих чи інших організаційних формах соціуму від кількох осіб чи первісної общини до сучасних державних утворень, що перевтілюються нині у форму планетарної держави чи планетарного суспільства завдяки процесам глобалізації.

Об'єднання членів суспільства вимагає від них зміни формату особистої діяльності і зміни формату діяльності суспільства загалом потребує створення такої форми суспільства, функціональність якого забезпечить ефективне задоволення потреб максимальної кількості членів суспільства [1]. Таким чином, суспільство у формі держави використовує частину своїх ресурсів на виконання задач, продиктованих ззовні, ворогом, а особа в державі свідомо жертвує частину своєї свободи на спільні цілі задля збереження свого життя і забезпечення комфорту, беручи, таким чином, участь у спорудженні фортеці, захисті міста чи сплаті податків. Зазвичай така діяльність спрямована на забез-

печення військової безпеки або усунення загроз життю великої кількості людей чи вирішення проблем щодо погіршення його якості, як-то природні та екологічні катаклізми. На пожертвувані блага суспільство створює і утримує структуру суспільного використання – державний апарат, що включає матеріальні і людські складники, має апарат примусу, є захисником природного порядку і закону, зумовлених народом, суспільством. Це дає змогу суспільству мати спеціалізовану структуру придушення чужинських соціальних структур (армія ворога, власні злочинні угруповання), що несуть негативний потенціал духовності щодо цього суспільства, спрямований на його руйнування.

З часом або за певних умов державна структура, точніше духовна складова частина на вищому ієрархічному рівні управління, маючи функцію примусу, надає їй першочергового значення і забезпечує своє існування не коштом благ, наданих громадянами, а шляхом насильного вилучення у представників суспільних об'єднань, тобто сама починає виконувати роль ворога щодо своїх громадян, що її створили. Держава починає паразитувати на суспільстві, що створило її. Крім того, і представники народу, побачивши, що структура примусу справляється з проблемами самостійно, також перестають брати участь у процесі взаємодії і паразитують. Зазвичай, це або наближені до керівництва особи, або частина населення з егоїстичною свідомістю, в яких тактичне мислення переважає над стратегічним мисленням і духовністю. Тому суспільство не має допускати відхилення від встановленої взаємодії та нанесення збитків суспільним інтересам, які спрямовані на зміцнення оборонної структури держави та інших її структур. Чим далі, тим більше ми спостерігаємо таке ставлення до держави та до своїх обов'язків перед суспільством із боку значної кількості підприємців і громадян. Це проявляється у спробах приховування податків, відмові від участі у суспільно корисній праці тощо, хоча і держава не квапиться виконувати свої конституційні зобов'язання з забезпечення громадян роботою, житлом, соціальними гарантіями, регулювання використання новостворених благ.

Особи, не сплачуючи податки, не виконують свої зобов'язання суспільного договору, оскільки не бачать у цьому необхідності, особливо у разі відсутності зовнішньої військової загрози, або ж у самій структурі управління відбувається демонтаж її позитивного призначення і народ сприймає її як ворога. У цьому разі у структурі системи державного управління відбувається втрата розуміння сенсу її призначення щодо захисту й охорони соціуму і з'являється розуміння виключності її ролі у суспільстві. Вона узурпує функцію права управління ресурсами суспільства до рівня виключного права управління і розпорядження ними тільки особами, що займають верхній щабель влади цієї структури. Керівник владної структури, наділений правом одноосібного прийняття рішень у момент, що потребує швидкої реакції на ситуацію, особливо в бою, починає застосовувати це право і у мирний час, порушуючи демократичні принципи народовладдя. Це стає можливим завдяки тому, що основна маса населення проживає і розпорошена на великій території, зайнята своїми повсякденними справами і їй неможливо швидко зібрати, як це було у містах-полісах.

Народ, що делегує владу таким особам із компактним енергетичним військовим потенціалом, стає не первинним, а вторинним елементом державної системи і перетворюється на раба силової структури, що представляє владу. Як показує історія, минає багато часу, протягом якого народ і суспільство подолають багато випробувань у боротьбі зі структурою влади, перш ніж вони знайдуть прийнятний збалансований паритет у питанні співвідношення використання створеного національного продукту. У розвинених країнах народ отримує більш жирний шматок від суспільного пирога, оскільки загалом розвинені держави грабують більш слабкі, завдяки чому отримують процвітаюче життя. Натомість у слаборозвинених країнах народ не отримує такої підтримки від ієрархів і тому залишається обездоленим, на відміну від мешканців розвинених країн. Україна займає місце у списку країн третього світу, і осмислення суспільних відносин поки що не закінчено. Громадяни все ще вірять у добру, турботливу державу, яку бачили при соціалізмі.

Держава, розвиваючись історично, поступово додавала функції до свого первісного призначення захисту, множинність яких ми можемо спостерігати нині. Більшість функцій почали з'являтися під тиском народу, з одного боку, держава йшла на поступки, щоб не втратити владу, з іншого – за спільною згодою, суспільним договором, як у разі її створення. Структурні частини державної конструкції виконують велику кількість різноманітних функцій, які задовольняють суспільство. Але й суспільство розвивалося у цей час, його розвиток проходив трохи в іншому форматі, ніж розви-

ток держави. Держава вдосконалювалася структурно, об'єктно, функціонально, а суспільство розвивалося інтелектуально на основі зростання інтелекту окремо взятих індивідумів. Вони з розвитком забували одні знання або відмовлялися від них, натомість набували інші, нові, держава була більш інертною, що приводило до суттєвих протиріч держави і індивідів. Розвиток держави і суспільства – процеси, вбудовані один в одного, але разом із тим розділені до певної межі.

В умовах розвинених суспільних відносин у суспільстві і зупиненні військових конфліктів роль держави у виконанні своєї первісної функції щодо захисту від зовнішніх посягань на майно і свободу громадян втрачає своє значення. Але сучасні події у світі загалом та Україні зокрема показали, наскільки слабка духовна основа в людині і міцні егоїзм, жадібність, гордість, що проявляють себе повною мірою, коли не працюють важелі протидії, які має створити суспільство. Ці якості притаманні кожній людині, і особа, що обіймає високу посаду в державі, не є виключенням. Яскравим прикладом є події, спричинені діями можновладців, які мають місце у процесі становлення незалежної України і призвели до сучасного протистояння з Росією.

Держава як стійка форма територіальної організації суспільства у структуру, здатну протистояти посяганням ззовні з метою захисту своєї цілісності, згодом бере на себе додаткові функції, що дають змогу ефективно зберегти цю цілісність шляхом усунення не тільки зовнішніх, а й внутрішніх проблем, що виникають у державі. Тому органи влади зазнають змін, часом шляхом кровавих протистоянь між суспільними групами з різними політичними поглядами та ідеологією.

Нині у світі існує майже дві тисячі конфліктних, «гарячих точок», в яких аргументом правоти виступає зброя. Розвиток державної конструкції ускладнив механізм її функціонування, оскільки необхідно було узгодити і скоординувати взаємодію багатьох структур (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист, пенсійний фонд, використання природних ресурсів, екологія, сільське господарство, промисловість, економіка, зовнішні відносини, фінанси, транспорт, адміністративні одиниці та ін.). Але в основі цієї ієрархічної системи правління держави знаходиться людина, і тому від рішення, прийнятого цією людиною, залежить кінцевий результат. Щоб приймати «правильні» рішення, що сприяють розвитку суспільства, людина у системі державного управління має бути духовно вихованою і професійно грамотною. Професійну освіту особа може отримати, а духовним вихованням держава не займається і не знає як, крім кількох біблійних заповідей.

Духовність людини необхідно формувати у школах, де вона отримує знання для майбутньо-

го розвитку і про наслідки у разі прийняття бездуховних рішень і дій. У нас вже накопичений досвід про негативні наслідки, його необхідно обґрунтувати, узагальнити і навчити наших посадовців. Бездуховні вчинки блокують розвиток майбутнього не тільки конкретної особи, а й її родичів і близьких цієї людини. А якщо такі діяння відбуваються масово, то розвиток всієї країни знаходиться у загальмованому стані, що, наприклад, ми спостерігаємо в Україні за часів незалежності, або призводить до деградації суспільства. Однією з основних характеристик суспільства є обсяг накопичених знань, що відтворюють рівень його розвитку, матеріалізуються в реальному діапазоні державними структурами та відображають форму правління держави – демократичну, аристократичну, диктаторську, охлократичну чи будь-яку іншу.

Через систему встановлених чи відомих дій та приписів людина-управлінець у державній системі є ключовим елементом першого базисного рівня, що регулює направленість цих дій із достатнім ступенем точності. У його роботі зі взаємодії суспільних процесів, людей і подій, що охоплює загальнонародний масштаб, не мають відбуватися гальмування, неполадки, втрати, витоки, внаслідок яких суспільство отримує нульовий або негативний результат. Тому нині в системі влади мають діяти не принципи одноосібного прийняття рішення, яке породжує корупцію, а колегіального чи паралельного прийняття рішення зі складних питань, що буде виключати спокусу деяких осіб скористатися суспільними ресурсами. Саме такі корупційні питання необхідно розглядати і вирішувати громадськими організаціями, які беруть участь в управлінні державою. Не варто боятися збільшення чисельності апарату управління, науково-технічний прогрес дасть змогу звільнити дедалі більшу кількість людей із виробничого процесу без скорочення вироблених благ, давати їм нові знання, а це відкриває можливості для вдосконалення сфери державного управління, посилення його аналітичної функції, притаманної тільки людині.

Якщо державу і владу представляти народу як інструмент насилля, то, природно, народ буде вимагати скорочення і обмеження, а влада буде кричати про скорочення свого апарату [2; 3]. Інша справа, що особи, які увійшли у систему управління державою, не можуть організувати належним чином використання ресурсів, потокають безнадійній їхній крадіжці та самі причетні до цього чи застосовують схеми несправедливого розподілу отриманих благ. Скорочення зазвичай торкається дрібних чиновників і не вирішує проблеми протиріч між владою і народом, оскільки необхідно змінювати не кількість державних службовців, а системне мислення влади, яке закладається її вищим керівництвом. У разі скорочення службовців

у державному управлінні мислення самої системи не змінюється і народ змін не відчуває.

Крім того, владі належить не тільки функція насилля, а й першорядна функція управління, яка має забезпечити скоординованість дій громадян, давати їм інформацію про прогнози і сучасний стан справ. Цю функцію сучасна влада відкинула на другий план. Замість того, щоб розвивати систему статистики, держава скоротила кількість звітних показників, які у процесі використання інформаційних технологій можуть сформуватися автоматично. Нині не можна отримати не тільки справжніх відомостей від чиновника по статистиці, щоб мати уяву про стан тієї чи іншої сфери діяльності, але й інформацію про використання фінансових ресурсів. Задля полегшення життя громадян, спрощення доступу до фахівців, економії їх часу необхідно збільшити кількість державних службовців – юристів, консультантів, архітекторів, робітників комунальних служб, медичних працівників, педагогів, вихователів, спортивних тренерів та інших. Науково-технічний прогрес дає змогу отримати будь-які блага, використовуючи сили природи.

У такому суспільстві, що постійно розвивається, дедалі більша частина населення буде переходити у сфери розумової праці, у тому числі і управлінської. Зростання процесів взаємодії суспільства із середовищем і між собою потребує забезпечення більш глибокої координації всієї множинності процесів, що безперервно, лавиноподібно з'являються у суспільстві у дедалі більших масштабах. Суспільство це відчуває інтуїтивно, що демонструє ріст кількості політичних партій в Україні, оскільки державні структури неспроможні привести життєдіяльність суспільства до прийняттого для народу формату.

Народ прагне надати допомогу владі, об'єднується у партії, які формують своє бачення діяльності та хочуть змінити ситуацію. Водночас більшість партій говорить про те, що немає єдиного розуміння цілей і задач у суспільстві, іде їх пошук. Відсутність духовних орієнтирів або неприйняття духовних цінностей не дає суспільству консолідуватися задля визначення мети і шляхів її досягнення.

Як вже зазначалося, людина, яка знаходиться в основі ієрархічної системи управління держави, є тільки ключовою ланкою у прийнятті найважливіших, «правильних» рішень щодо питань розвитку суспільства. Оскільки у системі управління задіяна велика кількість людей, можлива кількість помилкових і небажаних рішень також може бути велика у разі непрофесійності і бездуховності цих людей. Тому необхідна система відбору і підготовки професіоналів та їх просування по службі.

Суспільство зі своїми світськими метушливими проблемами з давніх часів примушувало

людей шукати відповіді, які б дали змогу йти по життю праведним шляхом. Деякими особами у давні часи проблеми спілкування з суспільством і державою вирішувалися через інститут монастирів, який був найкращим засобом вирішення цих проблем. Ховаючись таким чином від вирішення світських проблем, які виникали з калейдоскопічною швидкістю, у монастирях вони отримували все необхідне для забезпечення функціонування тіла. Вони виробляли їжу, предмети побуту, знаходили заняття для душі, на відміну від інших громадян, які, виживаючи, задовольняли бездуховні примхи олігархів, прийняті суспільством. У конструкції суспільних інтересів України нині можна виділити п'ять основних груп: президент, депутати, виконавча влада (вони утворюють одну групу власників-олігархів, об'єднаних своїми інтересами), дрібні підприємці і народ, чиї інтереси майже не враховуються. Група олігархів виникає опосередковано, через інтереси власників, які підсвідомо розуміють, що без народу бізнес зникне, але навіть за таких умов вони сприймають народ як допоміжний, а не основний елемент держави. Першим елементом держави, на їх переконання, є вони. Тому їхні інтереси, ілюзії бажань, які вони матеріалізують будь-якою ціною коштом народу, націлені на збагачення, що схвалюється і дає змогу належати за соціальною градацією до «еліти», хоча були часи, коли суспільна ідеологія вважала стяжательство гріхом.

В наявній ідеологічній системі інтереси народу як основного системоутворюючого елементу держави, який є не від'ємною складовою частиною держави, опиняються у справах еліти, пов'язаної із законотворчістю, на останньому місці і задовольняються залишковим принципом. У рішеннях, прийнятих «елітою», переважає її особиста зацікавленість – прибуток, який необхідно отримати за будь-якої умови. Хоча «еліта» говорить про користь конкуренції, сама намагається уникнути її будь-яким чином.

Економічна війна значно відрізняється від воєнних дій. У цій війні атакуюча сторона активно розвивається, використовуючи іншу сторону як біомасу, з території якої висмоктуються як природні, так й інтелектуальні ресурси [4]. До того ж ні наш народ, ні окремо взята особа здебільшого не знають своїх обов'язків. Людині постійно розповідають про права, і вона хоче отримати їх плоди, але на тому, що плоди є результатом виконання своїх обов'язків народом і кожної людини особисто [5], а не депутатами, мало хто загрожує увагу [6]. Необхідно, зрештою, відійти від усталеної у радянський період політики «наказу зверху» й усвідомити, що народ сам має творити блага, а депутати зобов'язані цьому тільки спри-

яти. З цією метою необхідно доповнити ст. 57 Конституції України, яка кожному гарантує право знати свої права і обов'язки, оскільки зазначене у цій статті доведення до відома населення не має у дійсності необхідного «доведення до відома населення».

Тому треба на законодавчому рівні вирішити питання правової освіти та формування правової свідомості населення і розпочати це з правової освіти молоді у школах. Крім того, необхідно проводити різноманітні правові тренінги і школи для дорослого населення з різних напрямів із метою попередження та подолання проблем, які виникають у них у суспільному житті та різних видах діяльності. Особливо такі школи необхідні для посадовців та державних службовців, які безпосередньо на державно-правовому рівні регулюють інформаційний простір та за допомогою інформаційних технологій мають не допускати інші країни у формування правової свідомості, духовного і культурного розвитку громадян.

Література

1. Бабарикіна Н. А. Громадянське суспільство як засіб гармонізації відносин між державою і громадянами. *Політологія*. 2014. № 11 (115). С. 71–76.
2. Тигипко С. Л. Україна: Проект розвитку. Київ : ФОП Гудименко С.В., 2009. 184 с.
3. Богословська І., Дідковський І., Чалий О. План розвитку країни. Київ : Вид-во «Пенсія», 2006. 212 с.
4. Сердюк Н. А. Збереження інтелектуальних ресурсів – стратегія розвитку країни і нації. *World Science. Multidisciplinary Scientific Edition*. Scientific Educational Center. Warsaw, Poland. 2017. № 12(28). Vol. 2, S. 59–64.
5. Сердюк Н. А. Проблеми адаптації молоді у сучасних умовах. *Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування* : матер. наук. семінару, м. Дніпро 8 грудня 2017 р. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 104–107.
6. Конституція України: Закон від 28.0.1996 р. № 254к/96-ВР / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

Анотація

Сердюк Н. А. Рівень розвитку громадянського суспільства як показник правової, соціальної держави. – Стаття.

У своїй статті автор визначає поняття «суспільство» як сукупність людей, яка є носієм знань, генератором нових узагальнених уявлень про спільний рух соціуму і його частин на шляху до майбутнього. Зростання процесів взаємодії суспільства із середовищем і між собою потребує забезпечення більш глибокої координації всієї множинності процесів, що безперервно, лавиноподібно з'являються у суспільстві у дедалі більших масштабах.

Ключові слова: громадянське суспільство, соціальна держава, правова держава, права і обов'язки громадян, соціальна свідомість.

Аннотация

Сердюк Н. А. Уровень развития гражданского общества как показатель правового, социального государства. – Статья.

В своей статье автор определяет понятие «общество» как совокупность людей, которая является носителем знаний, генератором новых обобщенных представлений об общем движении социума и его частей на пути к будущему. Рост процессов взаимодействия общества со средой и между собой требует обеспечения более глубокой координации всей множественности процессов, которые непрерывно, лавинообразно появляются в обществе во все больших масштабах.

Ключевые слова: гражданское общество, социальное государство, правовое государство, права и обязанности граждан, социальное сознание.

Summary

Serdiuk N. A. Level of development of civil society as an indicator of the legal, social state. – Article.

In his article, the author defines the concept of “society” as a collection of people who is the bearer of knowledge, the generator of new generalizations of the common movement of society and its parts on the path to the future. Growth processes of interaction with environment and among themselves needs to ensure a deeper coordination of the whole multiplicity of processes, continuously, avalanche appear in public more and more scale.

Key words: civil society, social state, rule of law, rights and duties of citizens, public consciousness.

УДК 342.52

С. Р. Станік

аспірант кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЇХНЬОГО КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ

Наявність відповідальності певного суб'єкта у зв'язку з його відносинами з іншими суб'єктами призводить до розвитку цього суб'єкта в цих певних відносинах. Відсутність відповідальності, як і тривалий період зворотного зв'язку (коли між негативним діянням суб'єкта та, відповідно, негативними наслідками для цього суб'єкта спливає значний проміжок часу), призводить як до деградації суб'єкта, на якому лежить обов'язок у відповідних відносинах, так і до деградації цих відносин.

Незважаючи на це, в українській юридичній літературі поки що недостатньо уваги звертається на питання юридичної відповідальності членів Парламенту – народних депутатів України. Для того, щоб рухатися в напрямі розвитку цієї теми, необхідно оцінити наявні розробки українських авторів.

У статті аналізується творчий доробок авторів монографічних досліджень конституційно-правового статусу народних депутатів щодо юридичної відповідальності цих суб'єктів. Наразі існує три дослідження, до яких належать такі роботи:

1) Григоруk Н.Г. «Конституційно-правовий статус народного депутата України» (м. Київ, 2003 р.);

2) Радченко О.І. «Статус народного депутата України: проблеми теорії і правового регулювання» (м. Київ, 2005 р.);

3) Чепель О.Д. «Проблеми статусу та професіоналізації діяльності депутатів парламенту на сучасному етапі (порівняльно-правове дослідження)» (м. Харків, 2009 р.)

Метою статті є проаналізувати основні дослідження українських вчених – фахівців із конституційного права з питання юридичної відповідальності народних депутатів України як елементу їх конституційно-правового статусу.

Конституційно-правова відповідальність народних депутатів України є важливою для розуміння їхнього конституційно-правового статусу. Однак це питання поки що залишається малодослідженим у юридичній науці.

Доволі часто до проблем юридичної відповідальності членів парламенту звертаються ті автори, які досліджують конституційно-правовий статус народних депутатів України.

Варто зауважити, що в конституційному праві існують різні підходи до визначення елементів конституційно-правового статусу особи, поса-

дової особи, так само як і в теорії права – до визначення елементів правового статусу в цілому. Найбільш переконливою є думка, відповідно до якої ця конструкція складається з прав, свобод, обов'язків та юридичної відповідальності. Таку позицію, наприклад, обстоює Н.М. Крестовська [1, с. 33]. Варто підкреслити, що автори всіх зазначених вище монографічних праць про конституційно-правовий статус народних депутатів України вважають юридичну відповідальність елементом цього статусу.

Найбільше уваги юридичній відповідальності як елементу конституційно-правового статусу народного депутата України приділено в дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Н.Г. Григоруk на тему «Конституційно-правовий статус народного депутата України», яка була успішно захищена в м. Київ у 2003 р.

Автор зазначає, що «здійснений науковий аналіз структури конституційно-правового статусу народного депутата України дозволяє виділити певні його елементи, зокрема:

- політико-правова природа депутатського мандату;
- підстави виникнення і припинення дії депутатського мандату;
- права і обов'язки народного депутата України;
- форми роботи народного депутата;
- гарантії здійснення депутатських повноважень;
- відповідальність народного депутата України» [2, с. 8].

Такий підхід до визначення елементного складу конституційно-правового статусу посадових осіб не є типовим, але важливо те, що Н.Г. Григоруk відносить конституційно-правову відповідальність до елементів конституційно-правового статусу народного депутата України.

Матеріал із досліджуваного питання структуровано у два розділи, і в кожному з них чільне місце відводиться юридичній відповідальності народних депутатів України.

Перший розділ має назву «Загальна характеристика конституційно-правового статусу народного депутата», і конституційно-правова відповідальність народних депутатів України привернула увагу автора як під час аналізу поняття та конституційно-правових основ статусу

народного депутата України, так і під час оцінки конституційної моделі депутатського мандату.

Найбільшу цікавість у Розділі 1 із точки зору нашої теми представляє те, як Н.Г. Григорук розмірковує, оцінюючи існуючий в Україні диспозитивний мандат членів парламенту: «Народ делегує владні повноваження щодо реалізації своєї влади своїм представникам. Джерелом суверенітету та носієм влади залишається народ, а представникам належить реалізовувати цей суверенітет, надаються повноваження для його здійснення. На перший погляд, така конструкція абсолютно несумісна із заборонаю інструкцій (наказів) виборців та звільненням від певних видів відповідальності перед виборцями. Насправді, в момент обрання народом своїх представників та надання їм повноважень для реалізації певних функцій державної влади мандат парламентарія набуває представницького характеру. Саме таким чином здійснюється не звичайна участь в акті обрання, а досягнення через посередництво обраного впливу на хід державних справ. Зв'язок між народом і виборним органом, зумовлений уповноваженням, дорученням представництва чи будь-якою іншою юридичною категорією, трансформується в момент легітимізації (визнання) від правовідношення «виборець – обраний» до правовідношення «народ – орган державної влади» та призводить до формального (але не сутнісного) отождошення волі представницького органу з волею народу» [2, с. 7]. Саме цей підхід відповідає сучасним європейським стандартам та унеможливує впровадження імперативного мандату в Україні (а отже, обраний підхід істотним чином впливає на підстави юридичної відповідальності членів парламенту).

Другий розділ дисертаційного дослідження Н.Г. Григорук називається «Структура конституційно-правового статусу народного депутата України» та побудован із чотирьох підрозділів, «в яких досліджуються основні елементи конституційно-правового статусу народного депутата України:

- повноваження народного депутата України;
- форми роботи народного депутата України;
- гарантії діяльності народного депутата України;
- відповідальність народного депутата України» [2, с. 11].

Отже, в одному з підрозділів Розділу 2 йдеться безпосередньо про юридичну відповідальність членів українського парламенту. В цьому підрозділі представляють найбільший інтерес такі висновки та узагальнення автора:

- пропозиція «розглядати відповідальність народного депутата України у двох аспектах: об'єктивному, до якого слід віднести юридичну відповідальність як один із видів соціальної відповідальності; суб'єктивному, який полягає

в усвідомленому здійсненні обов'язків народного депутата України перед суспільством та державою за велінням совісті, у відповідальному ставленні народного депутата України до покладених на нього обов'язків, належному їх виконанні, адекватній поведінці, що відповідає статусу представника Українського народу і безпосередньо залежить від волі народного депутата України» [2, с. 10];

- пропозиція щодо «надання Конституційному Суду України як єдиному органу конституційної юрисдикції України, за умови створення у його складі другої палати, повноважень із застосування заходів конституційної відповідальності щодо народних депутатів України і, зокрема, з дачі дозволу на притягнення до кримінальної відповідальності» [2, с. 11].

Певним недоліком дисертаційного дослідження Н.Г. Григорук у частині аналізу відповідальності парламентарів є те, що вона зосередила увагу лише на юридичній відповідальності, майже не звертаючи її на відповідальність політичну. У такому випадку більш коректним було б вести мову не про «відповідальність», а про «юридичну відповідальність» як елемент конституційно-правового статусу народного депутата України.

Доволі ретельно питання юридичної відповідальності членів Парламенту України опрацьовані О.І. Радченком у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Статус народного депутата України: проблеми теорії і правового регулювання», яку було успішно захищено в м. Київ у 2005 р.

О.І. Радченко відносить до структурних елементів конституційно-правового статусу народного депутата України:

- «повноваження (права й обов'язки) парламентарія;
- гарантії реалізації цих повноважень;
- відповідальність народного обранця» [3, с. 8].

Напрацювання О.І. Радченко стосовно відповідальності народного депутата України вміщено в Розділі 2 «Елементи статусу народного депутата України та їх правове регулювання» в підрозділі 2.3 «Види та межі відповідальності народного депутата України». Узагальнюючи зміст цього підрозділу в авторефераті, автор пише, що ним «досліджуються види юридичної відповідальності, яким підлягає народний депутат у межах чинного законодавства» [3, с. 8]. Таким чином, як і в попередньому дослідженні, автор припускає підміну понять, хоча в цьому випадку робить це свідомо, адже зазначає про це в тексті автореферату своєї дисертації.

Якщо аналізувати пропозиції О.І. Радченка щодо відповідальності за сутністю, то найбільший інтерес представляють такі: «Автор наголошує на фактичній відсутності дієвого механізму притягнення українських парламентаріїв до конститу-

ційної відповідальності; в залежності від об'єкта конституційна відповідальність поділяється на індивідуальну конституційну відповідальність окремого парламентарія й солідарну конституційну відповідальність усього депутатського корпусу» [3, с. 9].

Щодо останнього абзацу, то навряд чи можна погодитись із тим, що існує «солідарна конституційна відповідальність усього депутатського корпусу». Варто зауважити, що більш коректним було б вести мову про «конституційну відповідальність окремого парламентарія» та конституційну відповідальність парламенту.

На відміну від автора попереднього дослідження, О.І. Радченко підкреслює, що «відмінною рисою відповідальності парламентарія є те, що поряд із юридичною відповідальністю перед державою він несе ще й політичну відповідальність перед виборцями за результати своєї діяльності» [3, с. 6]. Звернення уваги не тільки на юридичну, але й на політичну відповідальність слід усіляко вітати.

Ще одне дисертаційне дослідження, в якому автор аналізує статус членів парламенту та приділяє увагу відповідальності як післястатусному елементу, належить авторству О.Д. Чепель. Свою дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Проблеми статусу та професіоналізації діяльності депутатів парламенту на сучасному етапі (порівняльно-правове дослідження)» вона успішно захистила в м. Харків у 2009 р.

О.Д. Чепель прямо не відносить відповідальність парламентарія до числа післястатусних елементів. Такого висновку можна дійти, аналізуючи її працю. Так, вона зауважила, що «в юридичній конструкції конституційно-правового статусу парламентарія доцільно розмежувати такі компоненти, що передбачають передстатусні, статусні та післястатусні складові частини:

- 1) юридична природа депутатського мандата;
- 2) підстави виникнення і припинення дії депутатського мандата;
- 3) права й обов'язки парламентарія;
- 4) гарантії діяльності парламентарія;
- 5) відповідальність депутата як члена представницького і законодавчого органу державної влади» [4, с. 5].

Водночас О.Д. Чепель розмірковує: «Щодо правового статусу депутата, то під цим терміном розуміються його права й обов'язки, закріплені нормами права і забезпечені відповідними гарантіями» [4, с. 16].

Логіка розміщення елементів у наведеному вище переліку, де відповідальність депутата розміщена останньою, та сутнісне навантаження по-

няття «відповідальність», насамперед його тісний зв'язок з обов'язками, надають підстави вважати, що О.Д. Чепель відносить відповідальність до післястатусних складових частин правового статусу парламентарія.

Автор аналізує відповідальність парламентаріів у підрозділі 2.5. «Відповідальність депутата як члена представницького й законодавчого органу».

В авторефераті О.Д. Чепель описує зміст цього підрозділу таким чином: «У підрозділі 2.5. «Відповідальність депутата як члена представницького і законодавчого органу» наголошується на тому, що вихідною засадою у визначенні відповідальності депутата як члена парламенту є *принцип невідповідальності за дії, вчинені парламентарієм під час виконання своїх повноважень*. Цей принцип у тій чи іншій формі закріплений у конституціях та законодавстві багатьох демократичних держав» [4, с. 11]. Навряд чи доцільно починати підрозділ про відповідальність із того, що існує принцип невідповідальності.

Так само викликає певні зауваження те, що О.Д. Чепель веде мову про «парламентську відповідальність», не пояснюючи це поняття. Вона стверджує, що «парламентська відповідальність спрямована на здійснення контролю і корекцію депутатської поведінки за формалізованими підставами і набуває дисциплінарного характеру. Вона настає, по-перше, за порушення правил, що регулюють їхню роботу як членів парламенту; по-друге, в разі порушення правил, що регулюють порядок ведення засідань парламенту, полягає в застосуванні до суб'єктів конституційно-правового правопорушення (парламентаріів) конституційно-правових санкцій, передбачених законом» [4, с. 11].

Навряд чи коректно стверджувати, що за дисциплінарну відповідальність до її суб'єкта застосовуються конституційно-правові санкції, не надаючи ґрунтовних роз'яснень своєї позиції.

У статті проаналізовано монографічні дослідження, автори яких під час вивчення конституційно-правового статусу народних депутатів України звертали увагу на їхню юридичну відповідальність або як на елемент цього статусу (Н.Г. Григорук, О.І. Радченко), або як на післястатусний елемент (О.Д. Чепель). Критично оцінено найбільш цікаві висновки і пропозиції цих дослідників щодо юридичної відповідальності членів парламенту в цілому та їхньої конституційно-правової відповідальності зокрема. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі полягають в аналізі напрацьованих тих авторів, які присвятили свої монографічні дослідження виключно конституційно-правовій відповідальності народних депутатів України.

Література

1. Крестовська Н.М. Конституційно-правовий статус дитини в Україні. Правовий вимір конституційної, адміністративної та фінансової юрисдикції в умовах європейської парадигми України : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 17 листопада 2016 р., м. Одеса. Одеса : МГУ, 2016. С. 31–34.
2. Григорук Н.Д. Конституційно-правовий статус народного депутата України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 22 с.
3. Радченко О.І. Статус народного депутата України: проблеми теорії і правового регулювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 20 с.
4. Чепель О.Д. Проблеми статусу та професіоналізації діяльності депутатів парламенту на сучасному етапі (порівняльно-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2009. 20 с.

Анотація

Станік С. Р. Юридична відповідальність народних депутатів України як елемент їхнього конституційно-правового статусу. – Стаття.

У статті проаналізовано монографічні дослідження, автори яких під час вивчення конституційно-правового статусу народних депутатів України звертали увагу на їхню юридичну відповідальність або як на елемент цього статусу (Н.Г. Григорук, О.І. Радченко), або як на післястатусний елемент (О.Д. Чепель). Критично оцінено найбільш цікаві висновки і пропозиції цих дослідників щодо юридичної відповідальності членів парламенту в цілому та їхньої конституційно-правової відповідальності зокрема.

Ключові слова: юридична відповідальність парламентаріїв, конституційно-правова відповідальність парламентаріїв, конституційно-правовий статус парламентаріїв, парламентарії, народні депутати України, парламент, Верховна Рада України.

Аннотация

Станік С. Р. Юридическая ответственность народных депутатов Украины как элемент их конституционно-правового статуса. – Статья.

В статье проанализированы монографические исследования, авторы которых при изучении конституционно-правового статуса народных депутатов Украины обращали внимание на их юридическую ответственность либо как на элемент этого статуса (Н.Г. Григорук, А.И. Радченко), либо как на пост-статусный элемент (О.Д. Чепель). Критически оценены наиболее интересные выводы и предложения этих исследователей о юридической ответственности членов парламента в целом и их конституционно-правовой ответственности в частности.

Ключевые слова: юридическая ответственность парламентариев, конституционно-правовая ответственность парламентариев, конституционно-правовой статус парламентариев, парламентарии, народные депутаты Украины, парламент, Верховная Рада Украины.

Summary

Stanik S. R. Legal responsibility of people's deputies of Ukraine as an element of their constitutional status. – Article.

The article analyzes the monographic researches on the MP's legal responsibility, if the authors see it as an element of the MP's status (N.G. Grigoruk, O.I. Radchenko), or as a post-status element (O.D. Chepel). In the article the most interesting conclusions and proposals of these researchers regarding the legal responsibility of the MPs in general and their constitutional responsibility in particular are critically evaluated.

Key words: legal responsibility of parliamentarians, constitutional responsibility of parliamentarians, constitutional status of parliamentarians, parliamentarians, people's deputies of Ukraine, parliament, Verkhovna Rada of Ukraine.

УДК 342.25:341.232:061.1ЄС

Ю. І. Фетько*асистент кафедри міжнародного права
юридичного факультету**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ГЕНЕЗА ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Нині не виникає сумнівів, що міжнародне співробітництво місцевих органів публічної влади успішно впливає на сталий розвиток регіонів, сприяє вирішенню соціально-економічних, наукових, технологічних, екологічних, культурних та інших проблем регіонів, а також сприяє міжнародній інтеграції на рівні держави.

Однак невід'ємною складовою частиною дослідження будь-якого явища є вивчення його генези, тобто виникнення, становлення та розвитку, а також чинників, що визначають цей процес.

Це є особливо актуальним, оскільки дає змогу простежити процес формування механізму міжнародно-правового регулювання досліджуваної сфери правовідносин, визначити основні тенденції та особливості розвитку зазначених відносин на різних етапах історичного розвитку.

Безумовно, що становлення та формування міжнародно-правових норм у цій сфері впливає на формування внутрішнього законодавства держави у відповідній галузі.

Важливим є те, що генеза правової регламентації міжнародного співробітництва місцевих органів публічної влади практично не вивчалася юридичною наукою. Поодинокі праці таких вчених-юристів у цій сфері, зокрема як Є. О. Васильєв, Ю. О. Волошин, О. К. Вишняков, І. А. Галіахметов, О. В. Задорожній, І. С. Демченко, І. В. Жилінкова, В. В. Колодязна, О. Б. Цикларі, Ю. В. Чистякова, по суті, зводяться до розгляду окремих питань правового регулювання відносин за внутрішнім законодавством держави, що виникають у відповідній галузі. Однак, попри незначні теоретичні напрацювання, безсумнівно необхідним є дослідження генези правової регламентації міжнародного співробітництва місцевих органів публічної влади, зокрема транскордонного та міжтериторіального співробітництва.

Відповідно, **метою статті** є дослідження генези правової регламентації міжнародного співробітництва місцевих органів публічної влади, зокрема транскордонного та міжтериторіального співробітництва.

Транскордонне співробітництво почало розвиватись приблизно в 50-х рр. ХХ ст. у Західній Європі між муніципалітетами на германо-голландському кордоні, внаслідок чого в 1958 р. Німеччиною та Нідерландами було створено першу

організаційну структуру з метою підтримки такого співробітництва – це єврорегіон «Euregio» [1].

Тривалий час механізм міжнародного співробітництва місцевих органів публічної влади різних країн був незадовільним, оскільки в такому співробітництві суб'єкти були не тільки різні за своїм складом, але і належали до різних правових систем.

Безумовно, відсутність правової основи створювала певні перешкоди для їх спільної співпраці через кордон. Тому було важливо, хоча й досить складно, сформувати загальний правовий простір для підтримки міжнародного співробітництва місцевих органів публічної влади.

Рада Європи, одна з регіональних міжнародних організацій загальноєвропейського масштабу, усвідомлювала наявність великої мережі функціонування співробітництва між місцевими органами публічної влади через кордони, а також визнавала виняткову важливість та актуальність проблем міжнародного співробітництва місцевих органів публічної влади, що спостерігалися в умовах практично повної відсутності правового інструментарію вирішення таких проблем, важливість норм, які легітимують такі ініціативи місцевих органів публічної влади (особливо щодо інституційних форм взаємодії). Саме ці обставини наштовхнули її на надання всебічної підтримки міжнародному співробітництву місцевих органів публічної влади.

Отже, Рада Європи першою підняла питання щодо розроблення загальноєвропейського правового акта – Конвенції про співробітництво між місцевими владами, внаслідок чого протягом 1972 р. і 1975 р. відбулися «Європейські симпозиуми прикордонних регіонів». Результати роботи цих симпозиумів були використані в розробці проекту Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами [2].

11 жовтня 1979 р. відбулась 31-а чергова сесія Консультативної асамблеї Ради Європи. На другій частині своєї сесії Консультативна асамблея Ради Європи прийняла Висновок № 96 (1979) «Про проект Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями», яким схвалила проект Конвенції.

Відповідно до Висновку № 96 (1979) Консультативної асамблеї Ради Європи Комітет міністрів Ради Європи відкрив Європейську рамкову конвенцію про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами для підписання з нагоди четвертої Конференції європейських міністрів, відповідальних за місцеве самоврядування. Конвенція була підписана 21 травня 1980 р. у м. Мадрид [3].

Отже, Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами є основним міжнародно-правовим документом, який спрямований на сприяння і розвиток співробітництва між місцевими органами публічної влади через кордон.

У Конвенції тлумачиться зміст понять, котрі використовуються у ній. Конвенцією охоплені два основних терміни: «транскордонне співробітництво» – це один із видів міжнародного співробітництва місцевих органів публічної влади та «територіальні общини або власті» – суб'єкти співробітництва, тобто місцеві органи публічної влади. У ст. ст. 3–7 Конвенції наведені загальні принципи співробітництва між місцевими органами публічної влади. Нею затверджені формально-правові рамки і форми участі місцевих органів публічної влади в здійсненні такого співробітництва [4].

Однак Висновок № 96 (1979) Консультативної асамблеї Ради Європи супроводжувався і проханням до Комітету Міністрів Ради Європи. Зокрема, щодо прийняття впродовж трьох років Протоколу, що чітко визначає право територіальних общин або властей на участь у співробітництві через кордони [5].

Зрештою було розроблено Європейську хартію місцевого самоврядування. Європейська хартія місцевого самоврядування була відкрита для підписання як Конвенція для держав-членів Ради Європи 15 жовтня 1985 р.

Отже, Європейська хартія місцевого самоврядування, прийнята Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи, визначила базові принципи функціонування органів місцевого самоврядування, які гарантують їхню політичну, адміністративну та фінансову незалежність.

Відповідно у ч. 3 ст. 10 Хартії закріплено, що органи місцевого самоврядування мають право на умовах, які можуть бути передбачені законом, співпрацювати з органами місцевого самоврядування інших держав [6]. Отже, Хартія закріпила право територіальних общин або влад на міжнародне співробітництво.

Зрештою, прийнята та підписана Конвенція на деякий час заповнила прогалини у правовому регулюванні співробітництва між місцевими органами публічної влади через кордон.

Однак дослідження, проведене Секретаріатом Ради Європи протягом 1990–1991 рр., показа-

ло, що є серйозні перешкоди правового характеру щодо належного впровадження Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво [7].

Отже, основними проблемами правового характеру, котрі були перешкодою для її належного впровадження, є такі: у ній не було визначено право територіальних общин або влади на укладення угод про транскордонне співробітництво; не визначено правовий статус органу транскордонного співробітництва, який створюється відповідно до укладеної угоди про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами; також неповною мірою визначені положення щодо національного законодавства Договірних Сторін у разі виникнення проблем у процесі співробітництва територіальних общин або влад через кордон.

Внаслідок цього Спеціальний комітет експертів із транскордонного співробітництва запропонував Комітету міністрів Ради Європи розробити Додатковий протокол до Конвенції для зміцнення транскордонного співробітництва шляхом усунення вищенаведених правових перешкод [8].

Зрештою 9 листопада 1995 р. був відкритий для підписання Додатковий протокол до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами.

Основним завданням Додаткового протоколу до Конвенції було розширення положень Конвенції з метою зміцнення співробітництва між територіальними общинами або владами через кордон.

Отже, Додатковий протокол до Конвенції закріпив право територіальних общин або влад укладати угоди про транскордонне співробітництво, закріпив правовий статус органу транскордонного співробітництва, який створюється відповідно до укладеної угоди про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами, а також визначив положення щодо національного законодавства Договірних Сторін у разі виникнення проблем у процесі співробітництва територіальних общин або влад через кордон [9].

Однак, незважаючи на розроблену Конвенцію, а згодом і Додатковий протокол до неї, відносини між територіальними общинами або владами були настільки динамічними через кордони, що між несуміжними територіальними общинами або владами почали укладатися угоди про співробітництво.

Виникло питання, чи слід співробітництву між несуміжними територіальними общинами або властями залишатись без правової бази на міжнародному рівні, чи з самого початку поставити в доobre відомі і перевірені правові рамки?

Зрештою, Комітет експертів із транскордонного співробітництва, розглянувши питання, скласти Конвенцію чи Протокол до Конвенції,

висловився за Протокол, обґрунтовуючи це тим, що питання щодо міжтериторіального співробітництва може розглядатись із посиланням на Європейську рамкову конвенцію про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами та її Додатковий протокол з огляду на те, що транскордонне співробітництво та міжтериторіальне співробітництво викликають такі проблеми, оскільки на той момент ще багато держав-членів Ради Європи не підписали та не ратифікували Конвенцію та Додатковий протокол до неї.

Отже, методика, обрана для підготовки Протоколу № 2 до Конвенції, полягала у вирішенні питання щодо міжтериторіального співробітництва з посиланням на два наявних правових документи про транскордонне співробітництво – Конвенцію та її Додатковий протокол.

Відповідно, спираючись на роботу Комітету експертів із транскордонного співробітництва та пропозиції, представлені Комітету міністрів Ради Європи, Комітет Міністрів Ради Європи прийняв Протокол № 2 до Конвенції [10].

5 травня 1998 р. був відкритий для підписання Протокол № 2 про міжтериторіальне співробітництво до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами.

Протокол № 2 до Конвенції визначив міжнародно-правові рамки міжтериторіального співробітництва. У цьому протоколі визначено поняття «міжтериторіальне співробітництво» – це другий із видів міжнародного співробітництва місцевих органів публічної влади.

Важливим положенням Протоколу 2 є його ст. 3, в якій зазначено, що Сторони цього Протоколу застосовують Конвенцію до міжтериторіального співробітництва *mutatis mutandis*. Цей латинський вислів означає «з заміною того, що підлягає заміні; з урахуванням відповідних відмінностей; зі змінами, що впливають з обставин; з необхідними змінами» [11].

Через це Конвенція стала основоположним міжнародно-правовим документом щодо міжтериторіального співробітництва територіальних общин або влад. Конвенція розширила свою суб'єктну дію, бо вийшла за межі транскордонного співробітництва, учасниками співробітництва можуть стати будь-які територіальні общини або влада [12].

Однак згодом, як показав досвід європейських країн, Конвенція з двома Додатковими протоколами до неї ще неповною мірою задовольнили потреби в єдиному правовому інструменті з метою співробітництва між територіальними общинами або владами через кордон.

Це пояснювалось тим, що упродовж останніх років в Європі було засновано багато єврорегіонів та подібних структур із метою співробітництва між місцевими органами публічної влади через

кордон, а правовий статус цих організаційних форм співробітництва сильно варіювався в різних державах, бо був не чітко закріплений у міжнародно-правовому документі, тобто у Додатковому протоколі до Конвенції.

Виникла необхідність розробити більш чітку та ефективну правову базу для інституційного співробітництва між територіальними общинами або владами через кордон.

Однак хочеться зазначити, що Рада Європи не є єдиною інституцією, котра підтримує співробітництво між місцевими органами публічної влади через кордони. Ще однією такою інституцією є Європейський Союз, внаслідок чого політика Ради Європи та Європейського Союзу – двох найважливіших інтеграційних утворень в Європі – щодо співробітництва між місцевими органами публічної влади через кордони розвивається якби паралельно, нерідко переплітаючись і доповнюючи одна одну.

Отже, Рада Європи та Європейський Союз майже одночасно приступили до розробки нових правових інструментів у сфері регіональних об'єднань, покликаних створити єдині правові норми щодо їх утворення та діяльності.

Зрештою, першим зробив це Європейський Союз. 5 липня 2006 р. Європейський Парламент і Рада (ЄС) схвалили Регламент 1082/2006 Про європейські об'єднання територіального співробітництва, яким передбачається створення європейського об'єднання територіального співробітництва, який є юридичною особою і має найширшу правоздатність, що надається юридичним особам відповідно до національного законодавства держави-члена ЄС. Відповідно, його метою є підтримка транскордонного, міжрегіонального або транснаціонального співробітництва. Однак європейське об'єднання територіального співробітництва створюються виключно в межах ЄС і за умови суворого дотримання законодавства зацікавлених країн [13].

Тим часом Рада Європи не зупиняла роботу з розробки свого нового правового інструменту для співробітництва між територіальними общинами або владами. Комітет міністрів Ради Європи 9 вересня 2009 р. прийняв текст Протоколу № 3 Про об'єднання єврорегіонального співробітництва і відкрив його задля підписання та ратифікації з нагоди 16-ї сесії Ради Європи на Конференції міністрів, відповідальних за місцеве та регіональне врядування, яка відбулася 16–17 листопада 2009 р. у м. Утрехт (Нідерланди).

Отже, Протокол № 3 до Конвенції передбачає, що територіальні общини або влада та інші органи можуть заснувати орган співробітництва у формі об'єднання єврорегіонального співробітництва на території держав-членів Ради Європи, учасників Протоколу, який є юридичною особою корпоратив-

ного типу, має власний бюджет та відповідні повноваження тощо. Метою об'єднання єврорегіонального співробітництва є заохочення, підтримка та розвиток в інтересах населення транскордонного та міжтериторіального співробітництва між його членами у сферах спільної компетенції та відповідно до повноважень, установлених згідно з національним законодавством відповідних держав [14].

Отже, Рада Європи створила загальноєвропейську правову базу з метою співробітництва між місцевими органами публічної влади через кордони, а також протягом понад 30 років розробляла його інструментарій. Однак ще однією такою інституцією є Європейський Союз.

Нині Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами є основним документом, який спрямований на сприяння і розвиток співробітництва між місцевими органами публічної влади через кордони. Вона закріпила два основні терміни: «транскордонне співробітництво» – один із видів міжнародного співробітництва місцевих органів публічної влади та «територіальні общини або власті» – суб'єкти співробітництва, тобто місцеві органи публічної влади. У Конвенції також наведені загальні принципи співробітництва між місцевими органами публічної влади. Нею затверджені формально-правові рамки і форми участі місцевих органів публічної влади у здійсненні такого співробітництва.

Додатковий протокол до Конвенції закріпив право територіальних общин або влади укладати угоди про транскордонне або міжтериторіальне співробітництво, а також закріпив правовий статус органу транскордонного або міжтериторіального співробітництва, який створюється відповідно до укладеної угоди про транскордонне або міжтериторіальне співробітництво між територіальними общинами або владами. А Протокол № 3 до Конвенції згодом дещо удосконалив правовий статус органу співробітництва.

Іншим не менш важливим європейським правовим актом є Європейська хартія місцевого самоврядування, яка закріпила право територіальних общин або влад на міжнародне співробітництво.

Протокол № 2 до Конвенції визначив міжнародно-правові рамки міжтериторіального співробітництва. У протоколі визначено поняття «міжтериторіальне співробітництво» – це другий вид міжнародного співробітництва місцевих органів публічної влади.

У Протоколі № 2 пояснюється, що у Конвенції та Додатковому протоколі вираз «транскордонне співробітництво» читається як «міжтериторіальне співробітництво». Тобто, використовуючи Протокол 2, статті Конвенції і Додаткового протоколу можуть бути застосовані не тільки до транскордонного, а й до міжтериторіального співробітництва.

У розробленому Радою Європи Протоколі № 3 до Конвенції отримав свій відбиток такий інструмент регіонального співробітництва, як об'єднання єврорегіонального співробітництва.

Протокол № 3 до Конвенції містить норми, котрі удосконалюють правовий статус, процедуру створення і правила функціонування органу співробітництва – об'єднання єврорегіонального співробітництва.

Отже, вищенаведені документи є основоположними міжнародно-правовими актами в галузі регулювання міжнародного співробітництва місцевих органів публічної влади, хоча сфера їх дії обмежена рамками конкретної міжнародної організації – Ради Європи (при цьому всі п'ять документів є автономними, тобто приєднання до них виступає як окрема процедура).

Також хочеться звернути увагу на те, що перше об'єднання для підтримки співробітництва через кордон було створено в 1958 р., а перший документ, який врегулював діяльність подібних структур, був розроблений Радою Європи у 1998 р. – це Додатковий протокол до Конвенції, згодом у 2009 р. прийнятий Протокол № 3 до Конвенції дещо удосконалив правовий статус цих структур. У 2006 р. в ЄС був прийнятий Регламент 1082/2006 Європейського Парламенту і Ради (ЄС) Про європейські об'єднання територіального співробітництва, який регулює діяльність таких структур у межах ЄС.

Відповідно, місцеві органи публічної влади можуть обирати для співробітництва одну з двох форм, яка є більш придатною для них. Це стосується переважно місцевих органів публічної влади держав-членів ЄС, адже вони є одночасно учасниками Ради Європи.

На місцеві органи публічної влади третіх країн поширюються положення Конвенції та Додаткових протоколів до неї.

Література

1. Іванов Д. В. Проблеми розвитку єврорегіонів в Україні. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdu_2012_208_196_10.
2. Explanatory Report to the European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800ca433>.
3. Opinion 96 (1979) Draft European Outline Convention on Transfrontier Cooperation between Territorial Communities or Authorities. URL: <http://semantic-pace.net/tools/pdf.aspx?doc=aHR0cDovL2Fzc2VtYmx5LmNvZS5pbmQvbnVveG1sL1hSZWYvWDJlLURXLWV-4dHIuYXNwP2ZpbGVpZD0xMzgzNSZsYW5nPUVO&xsl=aHR0cDovL3NlbWFudGljcGFjZS5uZXQvWHNsdC9QZG9vWFJlZi1XRClBVC1YUWwYUERGlnhzbA==&xsltparams=ZmlsZWlkPTEZODM1>.
4. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами

ми або владами. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_106.

5. Opinion 96 (1979) Draft European Outline Convention on Transfrontier Cooperation between Territorial Communities or Authorities. URL: <http://semantic-pace.net/tools/pdf.aspx?doc=aHR0cDovL2Fzc2VtYmx5LmNvZS5pbnQvbnVncveG1sL1hSZWYvWDJILURXLWV4dHIuYXNwP2ZpbGVpZD0xMzgzNSZsYW5nPUVO&xsl=aHR0cDovL3NlbWFudGljcGFjZS5uZXQvWHNsdC9QZGYvWFJlZi1XRClBVC1YTUwyUERGLnhzbA==&xsltparams=ZmlsZWlkPTEzODM1>.

6. Explanatory Report to the European Charter of Local Self-Government. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800ca437>.

7. Explanatory Report to the Additional Protocol to the European Outline Convention on Transfrontier Cooperation between Territorial Communities or Authorities. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800cb5ed>.

8. Explanatory Report to the Additional Protocol to the European Outline Convention on Transfrontier Cooperation between Territorial Communities or Authorities. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800cb5ed>.

9. Додатковий протокол до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_099.

10. Explanatory Report to Protocol No. 2 to the European Outline Convention on Transfrontier Cooperation between Territorial Communities or Authorities concerning interterritorial co-operation. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800cce40>.

11. Европейский суд по правам человека. URL: <http://european-court.ru/slovarik/mutatis-mutandis/>.

12. Протокол № 2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, який стосується міжтериторіального співробітництва. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_520.

13. REGULATION (EC) No 1082/2006 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 5 July 2006 on a European grouping of territorial cooperation (EGTC). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006R1082&from=EN>.

14. Протокол № 3 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами стосовно об'єднань єврорегіонального співробітництва (ОЕС). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_947.

Анотація

Фетко Ю. І. Генеза правової регламентації міжнародного співробітництва місцевих органів публічної влади. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню генези правової регламентації міжнародного співробітництва місцевих органів публічної влади. Розглянуто особливості міжнародно-правового регулювання співробітництва місцевих органів публічної влади, зокрема транскордонного та міжтериторіального співробітництва у різний історичний період.

Ключові слова: Рада Європи, Європейський Союз, місцеві органи публічної влади, транскордонне співробітництво, міжтериторіальне співробітництво, територіальні общини або влади, єврорегіон, європейське об'єднання територіального співробітництва, об'єднання єврорегіонального співробітництва.

Аннотация

Фетко Ю. И. Генезис правовой регламентации международного сотрудничества местных органов публичной власти. – Статья.

Статья посвящена исследованию генезиса правовой регламентации международного сотрудничества местных органов публичной власти. Рассмотрены особенности международно-правового регулирования сотрудничества местных органов публичной власти, в частности трансграничного и межтерриториального сотрудничества в разный исторический период.

Ключевые слова: Совет Европы, Европейский Союз, местные органы публичной власти, трансграничное сотрудничество, межтерриториальное сотрудничество, территориальные сообщества и власти, еврорегион, европейские объединения территориального сотрудничества, объединения еврорегионального сотрудничества.

Summary

Fetko Yu. I. Genesis of legal regulation of international cooperation of local authorities of public power. – Article.

The article is devoted to the study of the genesis of legal regulation of international cooperation of local authorities of public power. Features of international legal regulation of cooperation of local authorities of public power, in particular transfrontier cooperation and interterritorial cooperation in different historical period, are considered.

Key words: Council of Europe, European Union, local authorities of public power, transfrontier cooperation, interterritorial cooperation, territorial communities or authorities, Euroregion, European grouping of territorial cooperation, Euroregional Co-operation Groupings.

УДК 342.7

О. С. Шморгун
кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри приватного та публічного права
факультету підприємництва та права
Київського національного університету технологій та дизайну

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ОСОБИ НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ (ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ)

Проблема дослідження конституційного права людини і громадянина на соціальний захист, його поняття, зміст та забезпечення реалізації постійно знаходиться у полі зору науковців, що досліджують назване право в системі соціальних прав і свобод. З урахуванням сучасних реалій правового статусу особи дослідження конституційного права на соціальний захист як самостійного конституційного права має важливе теоретичне і практичне значення для юридичної науки.

З публікаціями щодо поняття і змісту названого конституційного права можна познайомитися в працях таких авторів: Ж. Богословської, Н. Болотіної, А. Олійника, П. Пилипенка, В. Погорілка, Ж. Пустовіт, О. Совгирі, В. Рудик, Ю. Тодики, В. Федоренка, Н. Шукліної та ін. Конституційне право особи на соціальний захист досліджувалося в Україні разом з іншими конституційними правами. Водночас конституційне право на соціальний захист в Україні – одне з найбільш проблемних у процесі реалізації і потребує подальшого дослідження.

Метою дослідження є поняття і зміст конституційного права особи на соціальний захист, що закріплене в Конституції України (ст. 46) та деталізується у поточному законодавстві, і його реалізація в Україні.

Відповідно до мети задачами цього дослідження є: а) аналіз праць авторів щодо конституційного права особи на соціальний захист; б) формулювання поняття та змісту конституційного права особи на соціальний захист; в) реалізація конституційного права особи на соціальний захист в Україні; г) пропозиція висновків і рекомендацій.

В умовах побудови Україною правової держави та громадянського суспільства важливе місце в цьому процесі відводиться реалізації соціальної функції держави. Саме соціальний захист усіх громадян України, осіб без громадянства, іноземців, інших осіб, що на законних підставах перебувають в Україні, є важливим напрямом діяльності української держави з реалізації соціальної функції. Конституція України закріплює: «Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках,

передбачених законом» [1]. Звідси зрозуміло, що соціального захисту потребують не лише безробітні, пенсіонери, діти, хворі чи інваліди, а усі люди, які працюють, займаються підприємницькою діяльністю, здійснюють державну службу чи службу в органах місцевого самоврядування, в інших сферах соціального буття. Пропонуємо термін «громадяни» замінити терміном «кожен».

Розуміння соціального захисту потребує його чіткого визначення та формулювання змісту. Право на соціальний захист може досліджуватися в об'єктивному і суб'єктивному розумінні. Предметом нашого дослідження є суб'єктивне розуміння конституційного права на соціальний захист, його поняття та зміст. В об'єктивному розумінні право на соціальний захист включає в себе систему правових норм, які закріплюють, регулюють та охороняють правовідносини соціального захисту особи. Н. Болотіна досліджує право соціального захисту в його об'єктивному розумінні. На її думку, право соціального захисту – нова галузь національного права, яка перебуває на етапі становлення. Юридичною основою для визнання цієї галузі права є конституційні положення щодо прав громадян у сфері соціального захисту, а також нове законодавство України, яке регулює відносини у сфері соціального захисту [2]. П. Пилипенко соціальний захист розглядає як явище досить широке за змістом, на відміну від іншого поняття, що властиве для системи відносин, які існують у сфері такого захисту, і має на увазі соціальне забезпечення. Названий термін він вважає більш поширеним та відомим, ніж попереднє поняття «соціальний захист». Він вважає, що соціальне забезпечення і соціальний захист співвідносяться як частина і ціле. Соціальне забезпечення є лише елементом, складовою частиною соціального захисту і окремим видом суспільних соціально-захисних відносин, які мають назву «соціально-забезпечувальні відносини» і виступають об'єктом правового регулювання [3, с. 3–5]. І. Ярошенко визначає соціальний захист як діяльність держави, яка спрямована на запобігання ситуаціям соціального ризику в нормальному житті особи, що забезпечує підтримання оптимальних умов життя й закріплена у системі правових норм щодо регулювання суспільних відносин, які складаються при задоволенні потреб особи в належному матері-

альному забезпеченні із спеціальних фондів через індивідуальну форму розподілу, замість оплати праці чи як доповнення до неї, у випадках, передбачених законодавством, у розмірі не нижчому від гарантованого державою мінімального рівня [4].

Ж. Богословська досліджує суб'єктивне конституційне право на соціальний захист і визначає його як закріплені нормами Конституції та законів України можливості громадян України на пенсійне забезпечення, страхові та інші соціальні допомоги, соціальні пільги та соціальне обслуговування, що гарантуються загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, недержавним пенсійним страхуванням, створенням мережі державних, комунальних та приватних закладів із догляду за непрацездатними особами та виплатами, не менше від прожиткового мінімуму, встановленого законом, пенсій і інших видів соціальних виплат та допомог, якщо вони є основним джерелом для існування. Ознаками конституційного права на соціальний захист, на думку автора, є: а) можливості громадян України отримувати пенсію та інші виплати і допомоги; б) їх закріплення в Конституції та законах України; в) гарантування з боку держави і її органів та посадових осіб [4]. Вона ж досліджує зміст конституційного права на соціальний захист. Узагальнено Конституція України містить такі положення стосовно соціального захисту: Україна є соціальною і правовою державою (ст. 1); людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3); права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); права і свободи є невідчужуваними та непорушними (ст. 21), конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; під час прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод (ст. 22). Конституція визнала право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також старості та в інших випадках, передбачених законом, пенсії, інші види соціальних виплат та допомог, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом (ст. 46); громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне стра-

хування (ст. 49); сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою (ст. 51); право дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на державне утримання та виховання (ст. 52); право на доступну і безоплатну освіту у державних та комунальних навчальних закладах (ст. 53); право на соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних силах України та інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей (ст. 17); виключно законами України визначаються основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці та зайнятості, шлюбу і сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства, виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічна безпека (п. 6, ст. 85) [5]. А. Олійник також розглядає суб'єктивне розуміння соціального захисту як зможу особи отримувати соціальне забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від особи обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законами України [6, с. 194]. В. Погорілко і В. Федоренко переконані, що суб'єктивне право на соціальний захист (ст. 46) є важливим соціальним правом і передбачає можливість отримання пенсій, соціальних виплат і допомоги, які є основним джерелом існування і забезпечують прожитковий мінімум на випадок повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від людини обставин, старості та в інших випадках, передбачених чинним законодавством. На їх думку, окремі категорії державних службовців, військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів та ін., а також члени їхніх сімей мають право на соціальний захист, що визначається окремими законами України [7, с. 228–229]. Ж. Пустовіт, досліджуючи право на соціальний захист, пропонує розглядати його окремі види як право соціального забезпечення кожної особистості. Так, на її думку, право на соціальне забезпечення адресоване всьому населенню, воно супроводжує кожну людину від народження і до кінця життя, оскільки в основу правових відносин у сфері соціального забезпечення покладено такі події, як народження людини, її смерть, безробіття, старість, необхідність соціальної підтримки, коли особа з обставин, не залежних від неї, їх потребує. Пенсія є основним та наймасовішим видом соціального забезпечення. Вона надається у вигляді регулярних виплат по старості, інвалідності, у разі втрати годувальника у розмірі, який, як правило, нараховується стосовно розміру заробітної плати, яку отримував працівник до виходу на пенсію. Допомога – це система грошових виплат, яка являє собою допомогу громадянам у випадках, встановлених законом. Допомога може надаватися у разі

тимчасової непрацездатності, вагітності та поло- гів, безробіття, багатодітним матерям, у разі на- родження дитини, на поховання тощо. Послуги та різні види утримання є спеціальною формою соці- ального забезпечення [8, с. 264–265]. О. Совгира та Н. Шукліна право громадян на соціальний за- хист зараховують до соціальних прав і свобод, що, на їх думку, дає змогу звертатися до суду з метою його захисту безпосередньо на підставі Конститу- ції України (ст. 8) [9, с. 178].

Отже, відповідно до ст. 55 Конституції Украї- ни кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів дер- жавної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб із питань соціального захисту. Кожен має право звертатися за захистом своїх соціальних прав до Уповноваженого Вер- ховної Ради України з прав людини. Кожному гарантується право звернутись із конституцій- ною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом. Кожен має пра- во після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом свого права на соціальний захист до відповідних міжна- родних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [1].

В. Рудик визначає зміст права на соціальний захист як сукупність правомочностей, закріпле- них у соціально-захисному законодавстві Украї- ни, що забезпечують можливість задоволення по- треб людини в разі настання соціального ризику. Обсяг права на соціальний захист, як кількісна його сторона, визначається за допомогою певних одиниць виміру (кількість благ, розмір пенсій, допомог, кількість пілг тощо). Обґрунтовано, що здійснення права на соціальний захист зале- жить від достатності обсягу цього права. Встанов- лено два способи визначення достатності обсягу права на соціальний захист: перший пов'язаний із категорією «соціальні потреби»; другий спосіб пов'язаний із заробітком, доходом людини. Межі здійснення права на соціальний захист визначе- но у двох значеннях – власне правові (юридичні) межі та соціально-економічні межі здійснення права людини на соціальний захист. Юридичні межі права людини на соціальний захист поляга- ють у чіткому закріпленні прав і обов'язків пра- вомочної особи, кількості матеріальних благ, що мають бути надані державою, підстав та умов їх надання. Економічні межі здійснення права лю- дини на соціальний захист прямо залежать від економічної забезпеченості держави, фінансових можливостей її та інших суб'єктів фінансуван- ня соціальної сфери [10]. Ю. Тодики пише, що право на соціальний захист закріплене в ст. 46 Конституції України і включає в себе право на за-

безпечення громадян в разі повної, часткової або тимчасової втрати годувальника, безробіття з не- залежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Право на забезпечення є одним із найважливіших соці- ально-економічних прав громадян. Воно визна- чається Міжнародним пактом про економічні, соці- альні і культурні права (ст. 9). Детально це право регламентується в поточному законодав- стві України. Конституція (частина друга ст. 46) встановлює гарантії цього права: а) функціону- вання загальнообов'язкового державного соці- ального страхування коштом страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; б) створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Встановлюється, що пенсії, інші види соціальних витрат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечу- вати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом [11, с. 154]. Г. Яковлева під конституційним правом людини на соціальний захист розуміє закріплені в Кон- ституції України та міжнародних правових до- кументах, а також поширені в інших норматив- но-правових актах України беззаперечні права людини на отримання від держави того чи ін- шого виду безповоротної матеріальної допомоги (або допомоги, що не має матеріального характе- ру), що спрямована на забезпечення гідного рів- ня життя особи, яка за тих чи інших життєвих обставин потребує такої допомоги. Констатуємо, що забезпечення права на соціальний захист є невід'ємною складовою частиною діяльності су- часної соціальної держави, адже його існування та реалізація сприяють підвищенню довіри лю- дини до держави, а також її впевненості «в зав- трашньому дні». Адже тільки коли особа відчуває себе захищеною, вона може повністю реалізувати свій потенціал як в особистому, так і в професіо- нальному житті [12, с. 103].

Підсумовуючи аналіз праць авторів щодо кон- ституційного права на соціальний захист, варто зауважити: а) назване конституційне право може бути досліджене в об'єктивному і суб'єктивному значеннях; б) у суб'єктивному значенні досліджу- ються можливості фізичної особи мати соціаль- ний захист шляхом отримання пенсій, інших ви- дів соціальних виплат та допомог, що є основним джерелом існування людини; в) система таких можливостей і становить зміст названого консти- туційного права.

Поняття конституційного права на соціальний захист включає в себе такі ознаки: 1) вид і міра по- ведінки уповноваженого суб'єкта щодо отриман- ня: а) пенсії; б) соціальних виплат; в) соціальної допомоги; 2) конституційне закріплення названої

поведінки; 3) рівень захисту не може бути нижчим за прожитковий мінімум, встановлений законом.

Отже, конституційне право на соціальний захист – це закріплена Конституцією України відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, змога фізичної особи мати соціальне забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом у вигляді пенсії, інших видів соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, не нижчим за прожитковий мінімум, установлений законом.

Зміст конституційного права особи на соціальний захист – це система можливостей, реалізація яких уповноваженою фізичною особою дає їй змогу задовольняти свої потреби і інтереси й отримувати соціальні блага, що закріплені конституційною нормою. У зміст названого конституційного права включаються такі можливості: а) діяти відповідно до закону у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом із метою отримати пенсію, інші види соціальних виплат, інші допомоги, що є основним джерелом існування для забезпечення рівня життя, не нижчого від прожиткового мінімуму, встановленого законом; б) вимагати від зобов'язаних органів, посадових і службових осіб виконувати свої обов'язки відповідно до закону; в) постійно користуватися соціальним захистом; г) за необхідності звертатися до компетентних органів та посадових осіб із вимогою забезпечити реалізацію їх конституційного права.

Реалізація конституційного права особи на соціальний захист в Україні здійснюється у формі додержання, використання, виконання і правозастосування. Уповноваженим суб'єктом є фізична особа, зобов'язаними суб'єктами є держава, її органи, органи і посадові особи місцевого самоврядування, інші суб'єкти громадянського суспільства, від яких залежить забезпечення названого права.

Підбиваючи підсумки, можна сформулювати висновки і рекомендації.

1. Конституційне право на соціальний захист – це закріплена Конституцією України відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, змога фізичної особи мати соціальне забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом у вигляді пенсії, інших видів соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування,

не нижчим за прожитковий мінімум, установлений законом.

2. Зміст названого конституційного права включає можливості: а) діяти відповідно до закону у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, із метою отримати пенсію, інші види соціальних виплат, інші допомоги, що є основним джерелом існування для забезпечення рівня життя, не нижчого від прожиткового мінімуму, встановленого законом; б) вимагати від зобов'язаних органів, посадових і службових осіб виконувати свої обов'язки щодо соціального захисту відповідно до закону; в) постійно користуватися благами соціального захисту; г) за необхідності звертатися до компетентних органів та посадових осіб із вимогою забезпечити реалізацію їх конституційного права.

3. Пропоную доповнити ч. 1 ст. 46 Конституції України таким чином: замість терміна «громадяни мають право» застосувати термін «кожен має право» і далі по тексту.

Література

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. Поточна редакція від 30.09.2016 р.
2. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту : Монографія. Київ : Знання, 2005. 382 с.
3. Право соціального забезпечення України : Навчальний посібник / За ред. П. Д. Пилипенка. Київ : Істина, 2007. 224 с.
4. Ярошенко І. С. Організаційно-правові форми соціального захисту людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ : Київський національний ун-т імені Вадима Гетьмана, 2006. 19 с.
5. Богословська Ж. М. Поняття конституційного права громадян України на соціальний захист. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 1 (42). С. 46–54.
6. Богословська Ж. М. Зміст конституційного права людини і громадянина України на соціальний захист. *Держава і право* : Збірник наукових праць ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України». Київ, 2009. № 46. С. 181–188.
7. Олійник А. Ю., Кагадій М. І. Конституційне право України та зарубіжних країн : Підручник / За заг. ред. проф. А. Ю. Олійника. Київ : КНУТД, 2017. 441 с.
8. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : Підручник / За заг. ред. проф. В. Л. Федоренка ; передмова проф. В. В. Коваленка. 3-вид., перероб. і доопр. Київ : КНТ, Видавництво Ліра-К, 2011. 532 с.
9. Актуальні проблеми конституційного права України : Підручник / За заг. ред. професора А. Ю. Олійника. Київ : Видавничий дім «Скіф», 2012. 552 с.
10. Рудик В. В. Юридичні гарантії права людини на соціальний захист в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2007. 20 с.

11. Яковлева Г. Зміст поняття конституційного права людини на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 100–104.

Анотація

Шморгун О. С. Конституційне право особи на соціальний захист (поняття і зміст). – Стаття.

У статті досліджуються поняття і зміст конституційного права особи на соціальний захист. Аналізуються різні позиції авторів щодо названого конституційного права. Дається авторське визначення і зміст конституційного права особи на соціальний захист. Предметом дослідження є суб'єктивне розуміння конституційного права на соціальний захист, його поняття та зміст. Аналізується конституційна гарантія права громадян на соціальний захист. Пропонуються висновки і рекомендації.

Ключові слова: конституційні соціальні права, конституційне право особи на соціальний захист, зміст конституційного права особи на соціальний захист, реалізація конституційного права особи на соціальний захист.

Анотация

Шморгун О. С. Конституционное право личности на социальную защиту (понятие и содержание). – Статья.

В статье исследуются понятие и содержание конституционного права личности на социальную защиту.

Анализируются разные позиции авторов относительно названного конституционного права. Дается авторское определение и содержание конституционного права личности на социальную защиту. Предлагаются выводы и рекомендации.

Ключевые слова: конституционные социальные права, конституционное право личности на социальную защиту, содержание конституционного права личности на социальную защиту, реализация конституционного права личности на социальную защиту.

Summary

Shmorgun O. S. A constitutional right of personality is of social defence (concept and maintenance). – Article.

In the article a concept and maintenance of constitutional right for personality are investigated on social defence. Different positions of authors are analysed in relation to the adopted constitutional right. Authorial determination and maintenance of constitutional right for personality are given on social defence. Conclusions and recommendations are offered.

Key words: constitutional social rights, constitutional right of personality of social defence, maintenance of constitutional right for personality on social defence, realization of constitutional right for personality on social defence.

УДК 342.9:314.742

О. І. Ярошенко*здобувач кафедри боротьби з корупцією та оргзлочинністю
Національної академії Служби безпеки України***ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
І ПРОТИДІЇ НЕЛЕГАЛЬНІЙ МІГРАЦІЇ**

Для багатьох людей нелегальна міграція стає єдиним шляхом уникнути переслідувань, злиднів і безробіття, і потенційні мігранти мають користуватися послугами злочинних організацій, сплачуючи за це часто довгостроковою залежністю, волею або навіть життям. Розбіжності в законодавстві в деяких регіонах світу роблять нелегальну міграцію відносно спокійним бізнесом, якщо порівнювати його, скажімо, з торгівлею наркотиками, яка привертає до себе набагато більше уваги суспільства та правоохоронних органів. Глобалізація відчинила двері для злочинних організацій, які отримали легкий доступ в інші країни, створили міжнародні маршрути, розробили й використали багато способів нелегального транспортування. Злочинні організації намагаються максимізувати свої прибутки так само, як це роблять легальні організації.

Метою статті є розгляд окремих аспектів правового регулювання міграційних процесів, можливості використання правового інструментарію для протидії нелегальній міграції в розрізі цієї проблематики.

На думку більшості науковців і практиків, особливостями правового регулювання міграційних процесів є такі:

по-перше, цей вид регулювання є прийнятним тільки для вольових суспільних відносин у сфері міграції, учасники яких спроможні свідомо обирати й реалізовувати певні варіанти власної поведінки;

по-друге, специфіка цього виду регулювання не дає змоги застосовувати його до тих сторін міграційного буття, що не піддаються зовнішньому контролю, тобто право не здатне спеціально визначати думки людини, її внутрішню позицію з міграційних питань;

по-третє, оскільки регулювання базується здебільшого на нормативній основі, воно є найбільш ефективним для досить сталих, повторювальних, типових суспільних відносин у сфері міграції, ознаки яких у загальному вигляді можуть бути зафіксовані у правових приписах;

по-четверте, має застосовуватися лише до тих соціальних відносин у сфері міграції, що мають певну суспільну значущість і не можуть без цього нормально розвиватися та функціонувати;

по-п'яте, цей вид регулювання не придатний для визначення характеру особистих стосунків людей у сфері міграції.

Розглянуті чинники мають об'єктивну природу. Однак існують і деякі суб'єктивні фактори, що впливають на обсяг відносин у сфері міграції, які регулює право. Найзначнішими є стан загальної й правової міграційної культури населення, ефективність юридичної практики.

Серед універсальних міжнародних норм із проблеми нелегальної міграції, які діють у сучасний період, можна виділити такі:

а) універсальні норми міжнародного права загального характеру, які опосередковано стосуються міграції та нелегальної зокрема. Найчастіше це міжнародні норми, що стосуються прав людини й мають універсальний характер. Так, наприклад, право на сімейне життя надане кожному, проте це право має особливе значення для мігрантів. Це ж можна сказати й стосовно норм, які забороняють нелюдське поводження або дискримінацію;

б) універсальні норми міжнародного права спеціального характеру, що безпосередньо стосуються нелегальної міграції. До цієї категорії, на нашу думку, варто зарахувати:

- міжнародні норми стосовно боротьби з транснаціональною організованою злочинністю, яка перетворила переправлення нелегальних мігрантів в один із найстабільніших видів тіньового «бізнесу»;

- міжнародні норми стосовно протидії (запобіжні, превентивні заходи) нелегальному перетинанню кордону.

Як базисні напрями міжнародних норм щодо міграції можна виділити такі:

- захист прав людини – нелегального мігранта (цей напрям останнім часом набуває все більш детального розроблення як у нормотворчій діяльності держав, так і в доктрині міжнародного права);

- боротьба з транснаціональною організованою злочинністю у сфері нелегальної міграції;

- протидія незаконному перетинанню кордонів.

Зараз загальним принципом міжнародного права є глибока повага прав і свобод людини. Уперше на універсальному рівні ці питання зафіксовані в Загальній декларації прав людини 1948 р., а також двох Пактах 1966 р. – Міжнародному пакті про громадянські та політичні права й Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права. У вищезазначених документах варто виділити такі норми, що можуть так чи інакше захищати права нелегальних мігрантів:

а) Загальна декларація прав людини:

- ст. 1: «Всі люди народжуються вільними й рівними своїй гідності та правах»;

- ст. 2: «Кожна людина повинна мати всі права і свободи ... незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, переконань, походження, майнового, станового або іншого становища»;

- ст. 6: «Кожна людина має право на визнання її правосуб'єктності»;

- ст. 9: «Ніхто не може зазнати ... вигнання»;

- ст. 13: «Кожна людина має право вільно пересуватися й обирати собі місце проживання в межах кожної держави. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи власну, і повернутися до неї»;

- ст. 14: «Кожна людина має право шукати притулок від переслідувань в інших країнах і користуватися ним»;

б) Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права також закріплює, що права, проголошені в ньому, здійснюються без будь-якої дискримінації;

в) Міжнародний пакт про громадянські та політичні права:

- ст. 8: «Нікого не можуть тримати в підневільному стані, нікого не можуть приневолити до примусової чи обов'язкової праці»;

- ст. 12: «Ніхто не може бути позбавлений права на в'їзд у власну країну» [1; 2].

Нелегальна міграція є одним із головних джерел прибутків транснаціональної організованої злочинності й кримінальним бізнесом, що постійно зростає.

Серед стратегічних напрямів реалізації державної міграційної політики можна виділити вдосконалення законодавства щодо внутрішньої та зовнішньої трудової міграції громадян України, в'їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну, виїзду їх з України і транзитного проїзду через її територію, а також у сфері боротьби з нелегальною міграцією; запровадження на законодавчому рівні механізму додаткового й тимчасового захисту іноземців та осіб без громадянства; створення для громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах проживають або тимчасово перебувають на території України, умов для свободи пересування, вільного вибору місця проживання, а також вільного залишення території України (за винятком обмежень, що встановлюються законом); посилення взаємодії й координації діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування та громадських організацій у сфері реалізації державної міграційної політики: протидія торгівлі людьми, забезпечення захисту громадян України за кордоном, а також іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України, що постраждали від торгівлі людьми; провадження науково-до-

слідної діяльності у сфері міграції й використання її результатів для реалізації державної політики.

Загалом зазначити, що нелегальна імміграція створює реальні та потенційні загрози фактично будь-якому аспекту безпеки приймаючої сторони. Вона спотворює соціальну, демографічну, територіальну структуру, загострює конкуренцію на місцевих ринках праці й житла, створює цілі сектори зайнятості, які не мають законодавчого регулювання, викликає соціальну напругу, зростання ксенофобії та екстремізму.

Нелегальна міграція все частіше розглядається як один із можливих шляхів розповсюдження міжнародного тероризму. Крім того, трагічні події останніх років призвели до необхідності вибору між свободою особистості й безпекою. Важливо зазначити, що повсякденна свідомість у європейських країнах так глибоко засвоїла традицію свободи та безпеки, що саме безпека стала однією з найголовніших культурних цінностей Європи. І якщо в 90-х рр. XX ст. свобода посідала перше місце, то тепер європейці все частіше надають перевагу безпеці. Іншими словами, нелегальна імміграція тісно переплітається зі сферою як національної, так й особистої безпеки [3].

Конституція України створює основи для регулювання різноманітних внутрішніх і зовнішніх міграційних процесів. Конституційні положення щодо міграційних процесів є демократичними, відповідають рекомендаціям Організації з безпеки та співробітництва в Європі, інших міжнародних організацій. Чимало положень щодо питань свободи пересування на конституційному рівні в Україні сформульовано вперше. Після прийняття нової Конституції України проблеми зовнішньої міграції набули конституційного статусу. У статті 33 Конституції України зазначено: «Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом».

Ці права доповнюються правами й обов'язками, що викладені в ст. 26: «Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть ті самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом».

У цій статті передусім гарантується свобода пересування й вибору місця проживання в межах України, її положення дуже демократичні.

Стаття 33 Основного Закону також уміщує принципові положення про права особи вільно залишати Україну, а для громадян України також

вільно повертатися в Україну. Отже, тут сформульовані права громадян України на вільний в'їзд і виїзд з країни. Але про іноземців ця стаття прямо нічого не говорить. Вони не мають на увазі, коли йдеться про пересування в межах країни, про вибір місця проживання та про виїзд із країни. Щодо в'їзду іноземців до країни, то він формулюється так: «на законних підставах перебуває на території України». Цей аспект міграції, тобто імміграційний аспект, виписаний у Конституції України досить неповно й абстрактно. Термін «імміграція» в Конституції не використовується взагалі.

Навіть ст. 26, яку присвячено перебуванню іноземців в Україні, по суті, нічого не додає до з'ясування порядку в'їзду іноземців в Україну випадків щодо незаконного перетину кордону та перебування в Україні. У ній використовується таке саме формулювання: «... перебувають в Україні на законних підставах».

Домінуючим законом під час вирішення питань щодо протидії нелегальній міграції сьогодні є Закон України «Про правовий статус іноземців». Цей Закон розвиває й доповнює національне законодавство щодо проблеми нелегальної міграції, його статті спрямовані на протидію цьому явищу.

Розглянувши концептуальні засади законодавчого регулювання в міграційній сфері, можна зробити висновок, що в Україні створений механізм правового регулювання міграційних процесів, однак він не має поки що ознак системи. Наприклад, очевидно, що «іммігрант» і «біженець» – це різновиди правового статусу іноземців та осіб без громадянства, але Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» не розкриває особливостей цих статусів, а відсилає до окремих Законів України «Про імміграцію» та «Про біженців». Недосконалість і неузгодженість нормативно-правових актів ніби провокують можливі правопорушення. Так, згідно зі ст. 92 Конституції України, виключно законами України визначаються права й свободи людини та громадянина, гарантії цих прав і свобод. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне розробити єдиний, інтегрований Закон України «Про міграцію», в якому б регулювались усі стадії міграції людини, її правовий статус і гарантії дотримання її прав і свобод.

Література

1. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
3. Проблема нелегальної міграції в Україні і світі. URL: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/mign-economika/4516-problema-nelegalnoji-migratsiji-v-ukrajini-ta-v-sviti.html>.

Анотація

Ярошенко О. І. Окремі аспекти правового регулювання міграційних процесів і протидії нелегальній міграції. – Стаття.

У статті автором розглянуті окремі аспекти (передусім міжнародні та конституційні) правового регулювання міграційних процесів і протидії нелегальній міграції в Україні. Автор зазначає, що нелегальна міграція створює реальні та потенційні загрози фактично в усіх сферах державного управління. Автор погоджується з думкою науковців, що вона зачіпає соціальну, демографічну, територіальну структуру, загострює конкуренцію на місцевих ринках праці й житла, створює цілі сектори зайнятості, які не мають законодавчого регулювання, викликає соціальне напруження, зростання ксенофобії та екстремізму. Автор доходить висновку, що в Україні створений механізм правового регулювання міграційних процесів, однак він не має поки що ознак системи. Указано на те, що терміни «іммігрант» і «біженець» – це різновиди правового статусу іноземців та осіб без громадянства, але Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» не розкриває особливостей цих статусів, а відсилає до окремих Законів України «Про імміграцію» та «Про біженців».

Ключові слова: іммігрант, особа без громадянства, біженець, правове регулювання.

Аннотация

Ярошенко О. И. Отдельные аспекты правового регулирования миграционных процессов и противодействия нелегальной миграции. – Статья.

В статье автором рассмотрены отдельные аспекты (прежде всего международные и конституционные) правового регулирования миграционных процессов и противодействия нелегальной миграции в Украине. Автор отмечает, что нелегальная миграция создает реальные и потенциальные угрозы фактически во всех сферах государственного управления. Автор соглашается с позицией, что она затрагивает социальную, демографическую, территориальную структуру, обостряет конкуренцию на местных рынках труда и жилья, создает целые сектора занятости, не имеющие законодательного регулирования, вызывает социальную напряженность, рост ксенофобии и экстремизма. Автор приходит к выводу, что в Украине создан механизм правового регулирования миграционных процессов, однако он не имеет пока признаков системы. Указано на то, что термины «иммигрант» и «беженец» – это разновидности правового статуса иностранцев и лиц без гражданства, но Закон Украины «О правовом статусе иностранцев и лиц без гражданства» не раскрывает особенностей этих статусов, а отсылает к отдельным Законам Украины «Об иммиграции» и «О беженцах».

Ключевые слова: иммигрант, лицо без гражданства, беженец, правовое регулирование.

Summary

Yaroshenko O. I. Some aspects of legal regulation of migration processes and counteraction to illegal migration. – Article.

In the article the author considers separate aspects (first of all international and constitutional) of legal regulation of migration processes and counteraction to illegal

migration in Ukraine. The author notes that illegal migration creates real and potential threats in virtually all areas of public administration. It affects the social, demographic, territorial structure, exacerbates competition in local labor and housing markets, creates entire sectors of employment that do not have legislative regulation, cause social tension, increase xenophobia and extremism. The author concludes that Ukraine has established a mechanism for legal regulation of migration processes, but it

does not have any signs of the system. It is indicated that the terms “immigrant” and “refugee” are varieties of legal status of foreigners and stateless persons, but the Law of Ukraine “On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons” does not disclose the peculiarities of these statuses, but refers to certain Laws “Immigration Act” and “Refugees Act”.

Key words: immigrant, stateless person, refugee, legal regulation.

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 347.1

О. В. Басай*доктор юридичних наук,
доцент, професор кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ

Постановка проблеми. Правова держава має забезпечувати стабільність і визначеність цивільних правовідносин, захист прав кожного з їхніх учасників. Без забезпечення належного захисту прав громадян неможливим є існування цивілізованого суспільства. Тому в сучасних умовах особливого значення набуває проблема правового регулювання захисту порушених та оспорюваних цивільних прав та інтересів.

Реалізація судового захисту як загальної засади цивільного законодавства пов'язана із застосуванням у судовій діяльності принципів і засад, більшість з яких визначена у ст. 129 Конституції України. Вони є такими: законність; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальність сторін і свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їхньої переконливості; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом; обов'язковість рішень суду [2, с. 78].

Отже, реалізація принципу судового захисту цивільних прав та інтересів забезпечується за допомогою встановлення організаційних і функціональних гарантій здійснення правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам захисту цивільних прав та інтересів загалом і судового захисту прав та інтересів зокрема були присвячені дослідження численних дослідників, таких як Т.Є. Абова, О.І. Антонюк, Ю.В. Білоусов, С.В. Васильєв, В.П. Грібанов, М.С. Гурвіч, І.О. Дзера, П.Ф. Єлісейкін, О.С. Іоффе, Л.Г. Лічман, Ж.Н. Машутіна, М.В. Сидоренко, Г.П. Тимченко, Р.О. Халфіна, Ж.Л. Чорна, М.Й. Штефан та інші. Проте багато аспектів цього багатогранного явища залишаються дискусійними, що зумовлює необхідність продовжувати проведення досліджень із цього питання.

Метою статті є встановлення організаційних і функціональних гарантій здійснення правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Основною організаційною гарантією здійснення правосуддя,

на думку дослідників, є незалежність і неупередженість суду. Як зазначає Г.П. Тимченко, вимога безсторонності (неупередженості) суду децю переплітається з принципом незалежності, зокрема, від сторін у справі. У конституційному праві європейських країн безсторонність у цьому сенсі означає не фактичну відсутність упередженості суду чи окремих його членів, а так звану видиму неупередженість, тобто те, чи сприймається суд як неупереджений стороннім спостерігачем. Європейський суд установив подвійний критерій визначення безсторонності суду за двома елементами: 1) суб'єктивним, тобто чи були члени судової установи особисто безсторонніми, та 2) об'єктивним, тобто чи сприймався суд з об'єктивного погляду досить неупередженим і чи були гарантії безсторонності достатніми за цієї конкретної ситуації для виключення будь-якого обґрунтованого сумніву щодо цього [2, с. 80].

Організаційною гарантією справедливого судового розгляду є гласність (публічність) цивільного процесу. Європейська правова доктрина визначила чотири принципи відкритого правосуддя, що лежать в основі принципу гласності (публічності), а саме: 1) такий розгляд утримує суддів від неналежної поведінки; 2) він підтримує впевненість громадськості у здійсненні правосуддя й дає можливість знати, що правосуддя здійснюється справедливо; 3) він може мати результатом виявлення нових доказів; 4) унеможливорює неточні та неправильні коментарі щодо судового процесу [2, с. 81].

Гласність і відкритість судового розгляду закріплено у ст. ст. 7 та 8 ЦПК України, відповідно до яких розгляд справи в усіх судах проводиться усно й відкрито, ніхто не може бути позбавлений права на інформацію про час і місце розгляду своєї справи. Закритий судовий розгляд допускається в разі, якщо відкритий розгляд може призвести до розголошення державної або іншої таємниці, яка охороняється законом, а також за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті

сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомостей, що принижують їхню честь і гідність.

Принцип гласності означає, що розгляд у цивільних судах є відкритим, що забезпечує присутність на слуханні справи будь-якій особі, тобто передбачається можливість вільного доступу в зал судового засідання не тільки особам, що беруть участь у справі, але й всім іншим особам, що виявили бажання бути присутнім під час вирішення спору. Із метою висвітлення ходу процесу і його результатів у залі можуть бути присутніми представники засобів масової інформації. Відкритий розгляд справ дає можливість особам безпосередньо ознайомитися з роботою суду, а це підвищує його відповідальність за законне і правильне вирішення справ, сприяє зниженню суб'єктивізму суддів і дає змогу всім охочим переконатися в дотриманні встановлених процесуальним законом правових процедур розгляду справи [3, с. 109].

До змісту принципу гласності судового процесу пропонується зараховувати такі: відкритість усіх матеріалів справи для осіб, які беруть участь у процесі, їхнє право знайомитися з матеріалами справи; обов'язкове інформування учасників справи про час і місце судового засідання; обов'язкове інформування учасників справи про результати розгляду відповідної справи і про виконання певних процесуальних дій; право публікувати звіти і повідомлення про судові процеси у пресі, інформувати по радіо, телебаченню, в кіно та з використанням інших засобів масової інформації [4, с. 24].

Крім того, принцип гласності реалізується у наданому законодавцем праві кожній особі ознайомитися в установленому законодавством порядку із судовими рішеннями, які набрали законної сили, в будь-якій розглянутій у відкритому судовому засіданні справі [3, с. 109].

Як уважає А.О. Маляренко, гласність цивільного судочинства – це принцип цивільного процесуального права, який покликаний забезпечувати видимість і контрольованість ходу судового процесу у всіх інстанціях шляхом:

– надання широкій громадськості права бути присутніми на відкритих судових засіданнях; робити письмові записи, а також використовувати портативні аудіотехнічні пристрої; права з дозволу суду та осіб, які беруть участь у справі, проводити в залі судового засідання фото- і кінозйомки, відео-, звукозапис із застосуванням стаціонарної апаратури, а також транслявання судового засідання по радіо і телебаченню; права здійснювати публікації та обговорення; а також накладення обов'язку дотримуватися порядку під час судового засідання та виконувати розпорядження головуєчого.

– надання особам, які беруть участь у справі, крім прав, перелічених для публіки, права знати час і місце розгляду своєї справи, бути присутнім під час судового розгляду (зокрема, під час закри-

того судового розгляду справи, в якій вони беруть участь), права бути поінформованими про весь хід судового розгляду та його результати, права знайомитися з усіма матеріалами справи.

– накладення на суд кореспондуючого обов'язку забезпечити можливість реалізації вищеперелічених прав через розміщення публікації про час і місце відповідного судового засідання; через здійснення розгляду справи усно із забезпеченням можливості всіх охочих бути присутніми в судовому засіданні; через надання можливості особам, які беруть участь у справі, ознайомитися з матеріалами справи; через публічне проголошення прийнятих рішень та оприлюднення їх на офіційному веб-сайті; через право вимагати дотримання порядку в судовому засіданні та виконувати розпорядження головуєчого та право попереджати або видаляти із зали судового засідання винних у порушеннях [5, с. 5].

Також у юридичній літературі пропонується виділяти три аспекти гласності: 1) обов'язок суду забезпечити гласність судового розгляду справи, який реалізується шляхом розміщення оголошення про час, день і місце судового засідання, надання можливості сторонам процесу ознайомитися з матеріалами справи тощо; 2) право сторін на гласний розгляд справи, яке полягає у їхньому праві на гласне судочинство, поінформованість про зміст вимог і заперечень сторін, ознайомлення з матеріалами судової справи, бути вислуханими у судовому засіданні тощо; 3) право охочих бути присутніми на відкритих судових засіданнях, зокрема право представників засобів масової інформації поширювати та отримувати інформацію про діяльність суду [6, с. 44].

Н.Ю. Голубева також підкреслює, що фактичні та юридичні передумови для реального забезпечення гласності судового процесу в суді створюються таким положенням: присутні в залі засідання мають право робити письмові замітки, вести стенограму й звукозапис. Кіно- і фотозйомка, відео-запис, а також трансляція судового засідання по радіо й телебаченню допускаються з дозволу суду, що розглядає справу. Проведення в залі судового засідання фото- і кінозйомки, відео-, звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також транслявання судового засідання по радіо і телебаченню, фіксування за допомогою власних записів і портативних аудіотехнічних засобів та поширення у майбутньому відповідної інформації у ЗМІ є засобом, за допомогою якого не тільки присутні на судовому засіданні особи мають змогу ознайомитися з ходом засідання, тобто принцип гласності передбачає дві форми отримання інформації з зали суду:

а) безпосереднє сприйняття інформації в залі суду і право фіксувати її різними засобами;

б) сприйняття інформації про судовий процес за допомогою ЗМІ [3, с. 110].

Публікація судових актів в Інтернеті – це розвиток принципу гласності правосуддя. Нові технічні можливості істотно розширюють публічність, тому право бути ознайомленим із результатами судового розгляду перестає бути абстрактним.

Важливою організаційною гарантією здійснення правосуддя, завдяки якій забезпечується реалізація принципу судового захисту цивільних прав та інтересів, є рівність усіх перед законом і судом (ст. 6 ЦПК України).

Відповідно до цього принципу правосуддя здійснюється на засадах рівності всіх учасників цивільного процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак, що, відповідно, забезпечує всім рівні можливості для захисту своїх прав та інтересів у судовому порядку.

Відповідно до ст. 8 Загальної декларації прав і свобод людини, п. 1 ст. 14 Міжнародного пакту про цивільні і політичні права та п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод, судовий захист розуміється як ефективне відновлення у правах незалежним судом на основі справедливого судового розгляду, що припускає забезпечення змагальності та рівноправності сторін, зокрема надання ним достатньої процесуальної правомочності для захисту своїх інтересів під час здійснення всіх процесуальних дій [7, с. 11].

В юридичній літературі звертається увага на те, що рівність громадян перед законом і рівність їх перед судом – положення, органічно пов'язані один з одним, але це не позбавляє кожне з них самостійного змісту. Під рівністю громадян перед судом треба розуміти те, що всі вони несуть відповідальність перед судами, що входять в єдину судову систему, не маючи при цьому жодних переваг і не піддаючись жодним обмеженням. Передаючи основний зміст принципу рівності громадян перед законом і рівності їх перед судом, сказане дає змогу проаналізувати співвідношення цих двох положень, хоча не розкриває повністю змісту кожного з них. При цьому треба, перш за все, зазначити, що рівність громадян перед законом – поняття ширше, ніж рівність їх перед судом, бо перше характеризує правове положення громадян у всіх сферах життя суспільства, а друге стосується лише сфери здійснення правосуддя. Рівність громадян перед судом зумовлюється їхньою рівністю перед законом, оскільки суд зобов'язаний діяти на основі законодавства, яке не створює переваг або обмежень залежно від соціального, майнового і службового становища, раси, національності і віросповідання. Без рівності перед законом неможлива рівність перед судом [8, с. 14].

Проявом принципу рівності громадян перед законом і судом є принцип процесуальної рівно-

правності. Елементами змісту принципу процесуальної рівноправності є такі: 1) рівність сторін під час звернення до суду: позивач подає позов, а відповідач має право пред'явити заперечення проти позову; позивач порушує справу, а копія позовної заяви надається відповідачеві тощо; 2) рівність можливостей захисту прав у суді: позивач може відмовитися від позову, а відповідач – від заперечення проти позову та зустрічного позову. Відповідач може визнати позов, сторони можуть укласти мирову угоду. У сторін є рівні права по апеляційному й касаційному оскарженню. Суд повинен рівною мірою прагнути забезпечити участь у процесі обох сторін; 3) рівні можливості участі сторін у доказовій діяльності [7, с. 11].

За своєю правовою природою принцип процесуальної рівноправності є законодавчо закріпленою гарантією справедливого судового розгляду. Крім того, він є одним із виявів загальноправового принципу верховенства права: сторони в цивільному процесі знають, якими процесуальними правами наділені як вони, так і їхні процесуальні супротивники [3, с. 110].

Функціональними гарантіями належного здійснення правосуддя, які забезпечують реалізацію принципу судового захисту прав та інтересів, є змагальність, диспозитивність і винесення судового рішення в розумний термін.

Принцип змагальності цивільного процесу є основоположним принципом і має абсолютний характер як європейський стандарт судочинства. Європейський суд вважає, що кожна сторона справи повинна мати можливість викласти своє бачення, тобто має право бути заслуханою до винесення судового рішення [2, с. 81].

Принцип змагальності означає таку побудову судової процедури, яка забезпечує в судовому засіданні під час розгляду цивільних справ розмежування процесуальних функцій сторін, що користуються рівними процесуальними правами для відстоювання своїх законних інтересів. Суд, зберігаючи незалежність, об'єктивність і безсторонність, здійснює керівництво процесом, роз'яснює особам, що беруть участь у справі, їхні права і обов'язки, попереджає про наслідки здійснення або нездійснення процесуальних дій, сприяє особам, що беруть участь у справі, в реалізації їхніх прав, створює умови для всебічного і повного дослідження доказів, встановлення фактичних обставин і правильного застосування законодавства під час розгляду та вирішення цивільних справ.

Отже, прояв цього принципу перш за все виражається в розділенні основних процесуальних функцій між різними учасниками (суб'єктами, сторонами) процесу.

Змагальність і рівноправність сторін припускає їхні рівні процесуально-правові можливості у відстоюванні і доведенні своєї позиції зі справи.

Для забезпечення процесуальної рівноправності сторін велике значення має послідовна реалізація на практиці прав учасників процесу. У судовому розгляді сторони беруть участь у всіх процесуальних діях, які проводяться судом. За умов усності, гласності і безпосередності сторони мають найширші можливості для захисту своїх позицій і переконань. Саме в цій стадії процесу суб'єкти судочинства дістають рівні можливості заявляти клопотання, представляти докази, брати участь у дослідженні доказів, заявлених іншими учасниками процесу [8, с. 17].

На думку М.К. Треушнікова, принцип рівноправності сторін у цивільному процесі є таким нормативно-керівним началом, яке забезпечує сторонам рівне процесуальне становище перед судом під час здійснення правосуддя [9, с. 121]. Цей принцип закріплює рівні можливості реалізації та захисту прав сторін у цивільному процесі, які виключають будь-які переваги щодо цього однієї сторони перед іншою, одних учасників у справі перед іншими [10, с. 119].

На думку О.Г. Величка, принцип процесуальної рівноправності сторін становить обов'язкову основу під час розгляду будь-якого цивільного спору в суді, зокрема спору про факт в особливому провадженні, позаяк цей принцип органічно притаманний цивільному процесуальному праву і є складником його методу. Тому, наприклад, незважаючи на нерівність правового положення учасників адміністративних правовідносин (відносин владного підпорядкування), у цивільному процесі такі владні засади регулювання правовідносин нівелюються. Названі особи наділяються рівними можливостями обстоювати правомірність своєї позиції [10, с. 120]. Останнє зауваження набуває особливої значущості в контексті забезпечення належної реалізації права на захист цивільних прав та інтересів.

ЦПК України приділяє змагальності значну увагу. Зокрема, ст. 12 ЦПК встановлює, що цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності. Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, мають рівні права щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їхньої переконливості. Згідно зі ст. 43 ЦПК, особи, які беруть участь у справі, мають право знайомитися з її матеріалами, робити з них витяги, знімати копії з документів, приєднаних до справи, одержувати копії рішень, ухвал, брати участь у судових засіданнях, подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, ставити запитання іншим особам, які беруть участь у справі, а також свідкам, експертам, спеціалістам, заявляти клопотання та відводи, давати усні й письмові пояснення судові, подавати свої доводи та міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, й заперечення проти клопотань, доводів

і міркувань інших осіб, користуватися правовою допомогою, знайомитися з журналом судового засідання, знімати з нього копії й подавати письмові зауваження з приводу його неправильності чи неповноти, прослуховувати запис фіксування судового засідання технічними засобами, робити з нього копії, подавати письмові зауваження з приводу його неправильності чи неповноти, оскаржувати рішення й ухвали суду, користуватися іншими процесуальними правами, наданими їм законом.

Через дію принципу змагальності сторони інші особи, що беруть участь у справі, якщо вони прагнуть найсприятливішого рішення для себе чи осіб, на захист прав яких пред'явлений позов, зобов'язані повідомити всі істотні для справи юридичні факти, пред'явити докази, здійснити інші процесуальні дії, що мають переконати суд у правоті цієї сторони. Цей принцип передбачає реальне покладення обов'язку з доказування обставин, що мають значення для справи. А у разі невиконання цього обов'язку чи неактивності у процесі сторона може зазнати негативних наслідків у вигляді несприятливого для неї рішення [11, с. 35].

Варто мати на увазі, що суд через принцип змагальності не повинен збирати докази самостійно, але він має піклуватися про належне з'ясування обставин справи. Дія принципу змагальності припускає покладання тягаря доведення на сторін і зняття за загальним правилом із суду обов'язку зі збору доказів. Реалізація принципу змагальності передбачає суттєву зміну ролі суду в процесі доказування в цивільній справі. Суд, зберігаючи незалежність, об'єктивність і неупередженість, здійснює керівництво процесом, роз'яснює особам, що беруть участь у справі, їхні права та обов'язки, попереджує про наслідки вчинення чи не вчинення процесуальних дій, надає допомогу особам, що беруть участь у справі, в реалізації їхніх прав, створює умови для всебічного та повного дослідження доказів, встановлення фактичних обставин і правильного застосування законодавства [11, с. 36].

Принцип диспозитивності надає учасникам процесу можливість розпоряджатися процесуальними засобами захисту.

Право громадян на звернення до суду за захистом і на судовий захист закріплене в ст. ст. 35, 55, 56 Конституції України. Цей вагомий принцип судового процесу не лише знайшов відображення в Конституції України (п. 4 ч. 3 ст. 129), але й з часом зайняв належне місце в положеннях нових процесуальних законів.

Сторони та інші особи, що беруть участь у справі, можуть вільно розпоряджатися своїми матеріальними і процесуальними правами. Суд сприяє їм у реалізації цих прав і здійснює контроль за законністю їхніх дій для надання допомоги сторонам й іншим особам, що беруть участь у справі, оскільки їхня юридична некомпетентність може

ускладнити здійснення захисту ними своїх прав і законних інтересів. Свобода учасників процесу, виражена в можливості розпоряджатися наданими матеріальними правами і процесуальними засобами їхнього захисту, обумовлена свободою прав особи, гарантованих Конституцією України [8, с. 17].

На думку послідовників «широкого» розуміння принципу диспозитивності, порушення справи самими зацікавленими особами – це загальне правило, тоді як порушення справи за ініціативою інших осіб варто розглядати як виняток із «чистої» диспозитивності або як її доповнення [12, с. 30].

Зміст диспозитивності відображає ступінь свободи людини у суспільстві та характеризує такі ознаки, як вибірковість (вибір варіанту поведінки), активність, можливість автономних юридичних дій. Диспозитивність цивільного процесу є немовби продовженням диспозитивних основ у матеріальному праві. В основі матеріального права лежить ідея автономії особи, ідея свободи – це ключова ідея у розумінні суті принципу диспозитивності, фундаментальна ідея права. Якщо володар суб'єктивного матеріального права має право розпоряджатися ним на свій розсуд, то цей ступінь свободи повинен зберегтися за ним у тому разі, коли його право підлягає судовому розгляду. Характер автономії матеріальних прав зумовлює характер цивільного процесу. Принцип диспозитивності не може виходити за межі приватноправової автономії. Доти, доки дії особи торкаються тільки особисто її, свобода дій повинна вважатися необмеженою [13, с. 36].

Для забезпечення належного захисту цивільних прав та інтересів осіб, розгляд справ належить здійснювати в розумний термін. Європейський Суд як критерій цього стандарту обрав насамперед суб'єктивні чинники. Судом були встановлені три основні чинники для визначення того, було судове рішення винесене в розумний термін чи ні, а саме: складність цивільної справи, поведінка позивача й поведінка державних органів (насамперед те, як судові влади розглядали цю справу). Окрім того, як додатковий чинник треба враховувати характер позову [2, с. 82].

Варто зазначити, що положення ЦПК України відповідають встановленим вимогам. Відповідно до ст. 210 ЦПК України суд має розпочати розгляд справи по суті не пізніше ніж через шістьдесят днів із дня відкриття провадження у справі, а у разі продовження строку підготовчого провадження – не пізніше наступного дня з дня закінчення такого строку. Суд розглядає справу по суті протягом тридцяти днів із дня початку розгляду справи по суті.

Результатом судової діяльності під час реалізації права на судовий захист цивільних прав та інтересів є прийняття судового рішення.

Із метою забезпечення належного захисту цивільних прав та інтересів, встановлено правило, згідно з яким судові рішення, що вступило в законну силу, стосовно предмета судового розгляду є обов'язковим і незмінним. Проте це не означає, що таке рішення є остаточним, воно може бути оскаржене в апеляційному та касаційному порядку (ст. 17 ЦПК України), що також є важливою процесуальною гарантією реалізації принципу судового захисту цивільних прав та інтересів.

Висновки. Отже, сутність принципу судового захисту цивільних прав та інтересів полягає в забезпеченні на конституційному і галузевому рівнях особам, чий права порушені, не визнаються чи оспорується, можливості звернутись до суду за захистом і вимагати застосування заходів правоохоронного характеру з метою припинення порушення права чи відновлення порушеного права. Захист цивільних прав та інтересів охоплює комплекс норм як матеріального, так і процесуального характеру, спрямованих на забезпечення належної реалізації права на захист, що є важливим складником будь-якого суб'єктивного права.

Реалізація принципу судового захисту цивільних прав та інтересів забезпечується за допомогою встановлення організаційних і функціональних гарантій здійснення правосуддя. Організаційними гарантіями здійснення правосуддя є незалежність і неупередженість суду, гласність і відкритість судового розгляду, рівність усіх перед законом і судом. Функціональними гарантіями належного здійснення правосуддя, які забезпечують реалізацію принципу судового захисту прав та інтересів є змагальність, диспозитивність і винесення судового рішення в розумний термін.

Література

1. Сидоренко М.В. Судовий захист цивільного права та інтересу як загальна засада цивільного законодавства України: дис. канд. юрид. наук. Одеса, 2012. 232 с.
2. Тимченко Г.П. Принцип справедливого судового процесу та його закріплення в новому ЦПК України. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 1. С. 75–79.
3. Голубева Н.Ю. Поняття та система принципів цивільного процесуального права. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. Вип. 53. Одеса: «Юридична література», 2010. С. 103–114.
4. Штефан М.Й. Цивільно-процесуальне право України: академ. курс. К.: «Ін Юре», 2005. 624 с.
5. Маляренко А.О. Поняття та зміст принципу гласності судового судочинства. *Часопис Академії адвокатури України*. 2009. № 4. С. 1–8.
6. Лисак В.Д. Судочинство: гласність чи права людини. *Віче*. 2006. № 7–8. С. 40–45.
7. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України / За заг. ред. Є.О. Харитонов, О.І. Харитонові, Н.Ю. Голубевої. К.: «Правова єдність», 2010. 548 с.
8. Францифоров А.Ю. Принципы гражданского процессуального права. *Арбитражный и гражданский процесс*. 2003. № 4. С. 13–18.

9. Букина В.С. Основные принципы гражданского процесса. М.: «ИНФРА-М», 2000. 168 с.

10. Величко О.Г. Правова природа принципів рівності та рівноправності в цивільному процесі. *Юридичний журнал*. 2004. № 3 (21). С. 118–123.

11. Цивільний процес України: підручник / За ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонові, Н.Ю. Голубевої. К.: «Истина», 2011. 536 с.

12. Ванеева Л.А. Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права. *Вопросы развития и защиты прав граждан*. Калинин, 1977. С. 105–110.

13. Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. Новосибирск: «Наука», 1997. 392 с.

Анотація

Басай О. В. Реалізація принципу судового захисту цивільних прав та інтересів. – Стаття.

Статтю присвячено дослідженню реалізації судового захисту цивільних прав та інтересів як загальної засади цивільного законодавства. Встановлено, що реалізація принципу судового захисту цивільних прав та інтересів забезпечується за допомогою організаційних і функціональних гарантій здійснення правосуддя. Проводиться аналіз цих гарантій, і досліджуються запропоновані в юридичній літературі погляди на їхню правову природу.

Ключові слова: судовий захист, принцип, організаційні гарантії, функціональні гарантії, цивільне право, інтерес.

Аннотация

Басай О. В. Реализация принципа судебной защиты гражданских прав и интересов. – Статья.

Статья посвящена исследованию реализации судебной защиты гражданских прав и интересов как общей основы гражданского законодательства. Установлено, что реализация принципа судебной защиты гражданских прав и интересов обеспечивается с помощью организационных и функциональных гарантий осуществления правосудия. Проводится анализ этих гарантий, и исследуются предложенные в юридической литературе взгляды на их правовую природу.

Ключевые слова: судебная защита, принцип, организационные гарантии, функциональные гарантии, гражданское право, интерес.

Summary

Basai O. V. Realization of the principle of judicial protection of civil rights and interests. – Article.

The article is devoted to the study of the implementation of judicial protection of civil rights and interests as a general basis of civil law. It was established that the implementation of the principle of judicial protection of civil rights and interests is ensured through organizational and functional guarantees of the administration of justice. An analysis of these safeguards is being carried out and the legal literature suggests the views of their legal nature.

Keywords: judicial protection, principle, organizational guarantees, functional guarantees, civil law, interest.

УДК 347.1

*О. М. Бондаренко**здобувач наукового ступеня доктора юридичних наук
Науково-дослідного інституту публічного права***ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ГАРАНТІЙ ВИРІШЕННЯ ПОДАТКОВОГО СПОРУ**

Постановка проблеми. Згідно з Конституцією Україна є правовою державою, тобто державою, діяльність якої заснована на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини, верховенстві права і взаємній відповідальності особистості та держави [1, с. 152]. Ю.А. Ведерніков та А.В. Папірна щодо правової держави зазначають, що вона являє собою суверенну політико-територіальну організацію влади, яка існує і функціонує в громадянському демократичному суспільстві на підставі соціально-справедливого права і в якій на його основі законів реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей та громадянського суспільства загалом, де держава й людина несуть взаємну відповідальність. Інакше кажучи, це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорона та захист основних прав і свобод людини [2, с. 76]. Аналіз наукових підходів до розуміння сутності правової держави свідчить про те, що вона являє собою досить складне, багатоаспектне явище, що зумовлює цілу низку позицій щодо визначення поняття «правова держава» та кола її основних ознак. А втім, можна абсолютно впевнено стверджувати, що однією з головних властивостей правової держави є те, що функціонування її основних інститутів здійснюється виключно на правових засадах. Правові засади вирішення податкового спору треба розуміти як найбільш важливі (визначальні), закріплені в чинному законодавстві правові аспекти (властивості) інституту вирішення зазначеного спору, які є необхідними для його належного функціонування. До таких аспектів варто зарахувати гарантії вирішення податкового спору, правовий статус сторін цього спору, а також суб'єкта уповноваженого на його вирішення, принципи та порядок (процедуре), форми та способи розв'язання спору. На жаль, рамки наукової праці не дають нам змоги приділити увагу кожній із окреслених засад, а тому ми розглянемо саме гарантії вирішення податкового спору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі гарантії вирішення податкового спору у своїх наукових дослідженнях розглядали такі вчені: М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова, Ю.А. Ведерніков, А.В. Папірна, В.М. Кириченко, О.М. Куракін, О.Ф. Скакун, Т.М. Заворотченко та багато інших. Однак при цьому єдиного комплексного дослідження, присвяченого окресленій проблематиці, так проведено і не було.

Мета статті – визначити та розкрити зміст основних гарантій вирішення податкового спору

Виклад основного матеріалу. Термін «гарантія» у тлумачних словниках української мови визначається так: порука у чомусь, забезпечення чого-небудь; передбачене законом чи певною угодою зобов'язання; умови що забезпечують успіх чого-небудь; відповідальність за що-небудь, забезпечення чого-небудь; законодавчо закріплені засоби охорони прав і свобод громадян, способи їх реалізації, а також засоби охорони правопорядку, інтересів суспільства і держави [3, с. 222].

На сторінках юридичної літератури дослідниками наводиться цілий ряд визначень поняття «гарантії» залежно від сфери правового регулювання і юридичного контексту застосування цього терміна. Наприклад, С.Л. Лисенков та А.П. Таранов розуміють гарантії прав і свобод громадян як умови, засоби, способи, які забезпечують здійснення в повному обсязі та всебічну охорону прав і свобод людини. Поняття «гарантії» охоплює всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав і свобод, на усунення можливих перешкод їх повному або можливому здійсненню [4]. В.Ф. Погорілко тлумачить правові гарантії як встановлені законом засоби забезпечення використання, дотримання, виконання і застосування норм права [4]. М.І. Матузов у своїх працях пише, що мало проголосити законність та її принципи, мало придумати і видати хороші закони – необхідно, щоб існували певні гарантії цих цінностей, їхньої реальності, доступності, ефективності. Під гарантіями в цьому випадку розуміються об'єктивні і суб'єктивні чинники, умови, передумови, що забезпечують або принаймні сприяють зміцненню законності та правопорядку. Сюди ж входять спеціально встановлені засоби, спрямовані на досягнення зазначених цілей. Ідеться про цілу систему заходів, зусиль, механізмів, покликаних стимулювати і гарантувати дотримання законів і підтримання належного правопорядку в суспільстві, бо автоматично, само собою все це не відбувається. «Зрозуміло, – підкреслює правник, – першорядну роль тут відіграє соціальна сутність, природа цієї держави, її економіка, політика, культура, рівень розвитку, інші обставини» [5, с. 204]. За С.М. Болдиревим, гарантії прав людини і громадянина – це фактори та засоби, які роблять ці права і свободи реальними, дієвими, тобто забезпечують реальність їх існування [6, с. 17]. В.М. Кириченко,

О.М. Куракін вважають, що гарантії прав і свобод людини й громадянина – система методів і механізмів забезпечення повного й неухильного здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів у реальній дійсності [7, с. 220]. На думку Л.Д. Воеводіна, призначення гарантій полягає в тому, що вони покликані забезпечити таку найбільш можливу сприятливу обстановку, в атмосфері якої записані в конституціях і законах юридичний статус особи і, особливо, її права і свободи ставали б фактичним становищем кожної окремої людини й громадянина. Тобто гарантії служать тим надійним містком, який забезпечує необхідний в основах правового статусу особистості перехід від загального до окремого, від проголошеної у законі можливості до дійсності. Гарантії необхідні для правового статусу загалом і для кожного його елемента. Проте перш за все їх потребують права, свободи та обов'язки [8, с. 222]. Звідси гарантії – це поняття, яким охоплюється вся сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, що спрямовані на справжню реалізацію прав і свобод громадян, на усунення можливих причин і перешкод їх неповного або неналежного здійснення і захист прав від частих сьогодні порушень. Хоча ці фактори дуже різноманітні, але стосовно процесу реалізації прав і свобод вони виступають як умови, засоби, способи, прийоми і методи правильного його здійснення. Тому під гарантіями треба розуміти умови і засоби, що забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод усіх і кожного [8, с. 228–229]. М.В. Цвік пише, що права і свободи людини й громадянина можуть залишатися декларативними, значною мірою знецінюватися через відсутність певних засобів гарантування їх реалізації в повсякденному житті людини та суспільства. Отже, питання про права людини – це не тільки питання про те, що повинно бути з позицій абстрактних намірів і зобов'язань, але й про те, що реально може бути здійснено індивідом сьогодні в конкретних умовах. Практична реалізація прав і свобод людини й громадянина потребує певних гарантій: достатнього рівня економічного, соціального й культурного розвитку суспільства, надійного юридичного захисту, зокрема можливості звернутися за захистом до міжнародних правових організацій. Особливим видом гарантій реалізації прав і свобод людини є права активності суб'єктів [1, с. 145]. О.Ф. Скакун, розмірковуючи про гарантії правової законності, визначила їх як систему загально-соціальних і спеціально-соціальних (юридичних) умов, засобів, способів, що закріплені в чинному законодавстві та спрямовані на забезпечення режиму законності [9, с. 496]. Т.М. Заворотченко зауважує, що сутністю гарантій є система умов, які забезпечують задоволення інтересів людини. Їхньою основною функцією є виконання зобов'язань

перед державою та іншими суб'єктами у сфері реалізації прав особистості. Об'єктом гарантій виступають суспільні відносини, пов'язані з охороною та захистом прав людини, задоволенням майнових і немайнових інтересів громадян. Необхідно зазначити, що поняття гарантій відбиває досконалість законодавчої техніки, різноманіття форм мови закону [10, с. 25]. Гарантіями прав і свобод особи, на думку науковця, є такі: певні умови, за яких можлива найповніша і всебічна реалізація прав і свобод особи; засоби, які ефективно забезпечують охорону і захист прав і свобод особи у разі їх незаконного порушення. Тобто гарантії прав і свобод людини й громадянина як загальне поняття являють собою основні умови та засоби, за допомогою яких кожна особа має можливість реалізувати свої права [10, с.29].

Дослідники говорять про різні гарантії: законодавчі, економічні, соціальні тощо. Однак у цьому випадку це стосується їхнього змісту, за формою вони всі є правовими, оскільки закріплюються у відповідних правових документах. До кола основних правових гарантій вирішення податкових спорів, пропонуємо зарахувати такі:

– матеріально-правові, тобто норми права, які закріплюють право особи на звернення до компетентного органу за вирішення відповідної спірної ситуації. Ці гарантії містяться у Конституції України: кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом. Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (стаття 55); юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір і будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору (стаття 124) [11]; Міжнародних правових документах, до яких приєдналася Україна. Наприклад, у статті 8 Загальної декларації прав людини передбачено, що кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституці-

єю або законом [12]. Згідно із статтею 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод від 1950 року кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповолітніх або захист приватного життя сторін, або тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя [13]; Податковому кодексі України, згідно із статтею 56 якого рішення, прийняті контролюючим органом, можуть бути оскаржені в адміністративному або судовому порядку [14]; Кодексі адміністративного судочинства, відповідно до статті 5 якого кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси, і просити про їх захист шляхом визнання протиправним і нечинним нормативно-правового акта чи окремих його положень; визнання протиправним і скасування індивідуального акта чи окремих його положень; визнання дій суб'єкта владних повноважень протиправними та зобов'язання утриматися від вчинення певних дій; визнання бездіяльності суб'єкта владних повноважень протиправною та зобов'язання вчинити певні дії; встановлення наявності чи відсутності компетенції (повноважень) суб'єкта владних повноважень. Захист порушених прав, свобод чи інтересів особи, яка звернулася до суду, може здійснюватися судом також в інший спосіб, який не суперечить закону і забезпечує ефективний захист прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень із боку суб'єктів владних повноважень [15]; Законі України «Про звернення громадян», у статті 1 якого прямо закріплено, що громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їхніх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їхньої статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих

прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення. Особи, які не є громадянами України і законно перебувають на її території, мають таке саме право на подання звернення, як і громадяни України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами [16];

– процедурно-процесуальні, які передбачають існування багаторівневої процедури вирішення спірної ситуації, що дає змогу сторонам спору в разі їхньої незгоди із рішенням по справі відповідного компетентного органу, продовжувати домагатися справедливості, звертаючись до іншого органу чи посадової особи, згідно із встановленою процедурою. Ця гарантія підвищує рівень об'єктивності, неупередженості та всебічності розгляду спору і, як результат, обґрунтованість і правосудність рішень у них;

– інституційно-організаційна. Змістом цієї гарантії є створення та належне функціонування в державі системи відповідних компетентних органів, до повноважень яких зараховані питання вирішення податкових спорів. Чинне законодавство передбачає існування двох систем органів держави, що вирішують досліджувані спори, а саме:

– контролюючі органи виконавчої влади, які займаються реалізацією державної політики в податковій сфері. Наприклад, у разі коли платник податків вважає, що контролюючий орган неправильно визначив суму грошового зобов'язання або прийняв будь-яке інше рішення, що суперечить законодавству або виходить за межі повноважень контролюючого органу, встановлених цим Кодексом або іншими законами України, він має право звернутися до контролюючого органу вищого рівня із скаргою про перегляд цього рішення. Скарги на рішення державних податкових інспекцій подаються до контролюючих органів в Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі, областях, міжрегіональних територіальних органів. Скарги на рішення контролюючих органів в Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі, областях, міжрегіональних територіальних органів та митниць подаються до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову і митну політику [14];

– адміністративні суди відповідно до встановлених КАС України правил підсудності.

Висновки. Підсумовуючи викладений у науковому дослідженні матеріал, можемо говорити про те, що сьогодні в Україні закладено основні правові засади вирішення податкових спорів. Якщо ж говорити безпосередньо про гарантії вирішення податкового спору, то вони являють собою сукупність умов і факторів, що у своїй єдності, забезпечують реальну, безперешкодну можливість практичного втілення особою свого права на захист від протиправних дій, рішень, бездіяльності контролюючих органів. Звісно, наведений нами перелік

гарантій не претендує на вичерпність, втім саме їх дотримання, на нашу думку, сприяє справедливо-му та швидкому вирішенню податкового спору.

Література

1. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків: «Право», 2002. 432 с.
2. Ведерніков Ю.А., Папірна А.В. Теорія держави і права: навч. посібник. К.: «Знання», 2008. 333 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: «Українська енциклопедія», 1998. URL: <http://cycolp.com.ua/content/view/1014/58/1/5/#9715>.
5. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учеб. пособие. М: «Юристъ», 2004. 512 с.
6. Юридические гарантии обеспечения прав и свобод личности в деятельности органов внутренних дел (теоретико-правовой аспект): дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Ростов-на-Дону, 2001. 210 с.
7. Кириченко В.М., Куракин О.М. Теорія держави і права: модульний курс: навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2010. 264 с.
8. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России: учеб. пособие. М.: Издательство МГУ, Издательская группа «ИНФРА М-НОРМА», 1997. 304 с.
9. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. 2-е вид. К.: «Алерта»; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.
10. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2002. 222 с.
11. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
12. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
14. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
15. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV (в ред. Закону № 2147-VIII

від 3 жовтня 2017 р. ВВР. 2017. № 48. Ст. 436. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

16. Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.

Анотація

Бондаренко О. М. До характеристики гарантій вирішення податкового спору. – Стаття.

У статті на основі аналізу наукових поглядів учених і норм чинного законодавства України визначено та надано характеристику гарантіям вирішення податкового спору. Встановлено, що вказані гарантії становлять сукупність умов і факторів, що у своїй єдності забезпечують реальну, безперешкодну можливість практичного втілення особою свого права на захист від протиправних дій, рішень, бездіяльності контролюючих органів.

Ключові слова: гарантії, податковий спір, правові засади, процедура, процес, правове регулювання.

Аннотация

Бондаренко А. Н. К характеристике гарантий решения налогового спора. – Статья.

В статье на основе анализа научных взглядов ученых и норм действующего законодательства Украины определены и охарактеризованы гарантии решения налогового спора. Установлено, что указанные гарантии представляют собой совокупность условий и факторов, которые в своем единстве обеспечивают реальную, беспрепятственную возможность практического воплощения лицом своего права на защиту от противоправных действий, решений, бездействия контролирующих органов.

Ключевые слова: гарантии, налоговый спор, правовые основы, процедура, процесс, правовое регулирование.

Summary

Bondarenko O. M. To characterize the guarantees of the resolution of a tax dispute. – Article.

In the article, based on the analysis of scientific views of scientists and the norms of the current legislation of Ukraine, the definition of the guarantees of the resolution of the tax dispute is defined and given. It is established that these guarantees represent a combination of conditions and factors that, in their unity, provide a real, unimpeded opportunity for the practical implementation of a person's right to protection against unlawful actions, decisions, inactivity of the controlling bodies.

Key words: guarantees, tax disputes, legal principles, procedure, process, legal regulation.

УДК 340.2

К. В. Головка*кандидат юридичних наук,
здобувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету*

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ МУНІЦИПАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Законодавство України про місцеве самоврядування не позбавлене недоліків, до яких належать застарілі норми, прогалини, колізії тощо. У юридичній практиці є низка способів усунення цих та інших недоліків, один із яких – систематизація. Незважаючи на бурхливий розвиток муніципального законодавства України, проблема його систематизації найбільш активно поставала тільки у зв'язку з обговоренням Муніципального кодексу України. Проте систематизація законодавства не обмежується його кодифікацією, як і кодифікація законодавства не обмежується прийняттям галузевого кодексу. Для дослідження перспектив систематизації муніципального законодавства України необхідно насамперед визначитися з поняттям «систематизація муніципального законодавства України».

До числа відомих дослідників проблем муніципального права України належать М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, П.М. Любченко, Н.В. Мішина, М.П. Орзіх, О.Ф. Фрицький та інші вчені. Проте вони не займалися детально питанням систематизації муніципального законодавства України, хоча деякі проблеми систематизації законодавства все-таки розглядали [1; 2]. Виявлена прогалина потребує свого заповнення на доктринальному рівні.

Метою статті є розроблення дефініції поняття «систематизація муніципального законодавства України».

Для того щоб надати визначення поняття «систематизація муніципального законодавства України», яке поки що відсутнє в українській юридичній літературі, необхідно почати з напрацювань фахівців із теорії права щодо дефініцій поняття «систематизація законодавства».

Так, В.В. Сухонос вважає, що систематизація законодавства – це «впорядкування законодавства, приведення його до внутрішньо узгодженої системи» [3, с. 396]. Це поняття є досить лаконічним. Однак у ньому згадується дієслово, яке є основним, коли йдеться про визначення поняття «систематизація», – дієслово «впорядкування».

Н.М. Крестовська та Л.М. Матвеева ведуть мову не про «систематизацію законодавства», а про «систематизацію нормативно-правових актів» (тим самим фактично показуючи, що вони віддають перевагу застосуванню поняття «законо-

давство» в широкому розумінні). Вони зазначили: «Систематизація нормативно-правових актів – це діяльність, спрямована на впорядкування нормативно-правових актів, приведення їх у певну узгоджену систему» [4, с. 384].

Перевагу застосуванню іменника «систематизація» не в контексті законодавства, а в контексті нормативно-правових актів віддає також К.С. Луценко, яка зауважує: «У теорії права систематизація законодавства розглядається як діяльність з упорядкування, удосконалення нормативно-правових актів, приведення їх у певну узгоджену систему» [5, с. 13].

Інколи дослідники взагалі не уточнюють, що саме вони аналізують: систематизацію законодавства чи систематизацію нормативно-правових актів. Зокрема, Л.М. Доброгос вважає, що систематизація – це діяльність із впорядкування та вдосконалення нормативно-правових актів, зведення їх у єдину внутрішньо узгоджену систему [6, с. 190].

У юридичній літературі є низка подібних лаконічних визначень, наприклад:

– «систематизація – це впорядкування чинних законів, усіх нормативних актів, приведення юридичних норм у впорядковану, узгоджену систему» [7, с. 103];

– «систематизація нормативно-правових актів – це діяльність зі зведення нормативно-правових актів у впорядковану систему» [8, с. 313];

– «систематизація законодавства – це діяльність із приведення нормативно-правових актів у впорядковану систему» [9, с. 221];

– «систематизація законодавства може бути визначена як комплекс заходів, спрямованих на приведення нормативних правових актів у певну структурну впорядкованість» [10, с. 40–41].

Навіть досить лаконічним визначенням поняття «систематизація законодавства» або схожим часто бракує точності.

Так, О.Ф. Скакун вважає: «Систематизація нормативно-правових актів – офіційна діяльність, спрямована на впорядкування та вдосконалення законодавчих і підзаконних актів, приведення їх до єдиної внутрішньої погодженої системи» [11, с. 384]. Це визначення охоплює такі форми систематизації, як консолідація та кодифікація, проте не повністю охоплює інкорпорацію, яка може бути як офіційною, так і неофіційною.

Навіть коли вчені говорять не про систематизацію законодавства, а про систематизацію права чи норм права, вони не уникають дієслова «впорядкування». Прикладом може слугувати визначення поняття «систематизація права», надане Р.Г. Галюком: «Систематизація – це діяльність із впорядкування й удосконалення правових норм, інститутів права, галузей права, частини галузей права шляхом їх обробки та розміщення за класифікаційними критеріями, що обираються відповідно до тих завдань, які вирішує суб'єкт права» [12, с. 13].

Таким чином, варто погодитися з О.Ю. Рибаківим, який переконаний, що категорії «систематизація законодавства» та «упорядкування законодавства» є синонімами. Ці поняття відображають суть одного явища, вони рівні за обсягом і мають однакове смислове навантаження [13, с. 38].

Варто підкреслити, що всі процитовані вище автори вбачають у систематизації законодавства процес його впорядкування, тоді як Н.М. Кошіль обстоює тезу про те, що це не тільки й не стільки процес (адже він може завершитися безуспішно, як спроби прийняття Муніципального кодексу України), скільки результат відповідних дій. Вона стверджує: «Це результат упорядкування та зведення до єдності положень нормативно-правових актів і міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України та які регламентують однорідні суспільні відносини <...>» [14, с. 158].

Варто, однак, погодитися з тим, що пропонують більшість дослідників, а саме вважати систематизацію законодавства процесом, а систему законодавства – результатом систематизації. У подальшому під час аналізу доктринальних визначень увагу буде звернено на визначення як поняття «систематизація законодавства», так і категорії «систематизація нормативно-правових актів».

Переходячи до більш детальних визначень, підкреслимо, що вчені віддають перевагу включенню до дефініцій тих ознак, які вони, очевидно, вважають найбільш важливими. Найчастіше такою ознакою є мета систематизації. Так, Ч.Г. Олійник стверджує: «Систематизація законодавства – це діяльність із приведення нормативно-правових актів у певний упорядкований стан із метою прийняття зведеного законодавчого акта (кодексу) або об'єднання безлічі нормативних правових актів у єдиний комплекс (збірник), необхідний для потреб правотворчої та правозастосовної практики» [15, с. 9]. Своєю чергою В.В. Ксенофонтов зазначає: «Систематизація законодавства являє собою цілеспрямовану діяльність із приведення в єдину систему чинних нормативно-правових актів на основі знань про систему права та потреби зробити ці приписи більш доступними для всіх громадян» [16, с. 11].

Деякі вчені додають до визначення поняття «систематизація» вказівку на суб'єктів, які її здійснюють. Так, О.І. Осауленко вважає, що під систематизацією нормативно-правових актів розуміється цілеспрямована діяльність державних органів, недержавних організацій, окремих осіб щодо впорядкування й удосконалення нормативно-правового матеріалу, приведення його до певної узгодженої системи [17, с. 168]. Порівняно з наведеними вище визначеннями при цьому йдеться додатково про суб'єктів, які можуть здійснювати систематизацію. Варто підкреслити, що коло суб'єктів є досить широким, адже воно має охоплювати як нормотворчі, так і ненормотворчі форми систематизації. А тому в цьому разі така вказівка лише перевантажує дефініцію. Згадка про суб'єктів систематизаційної діяльності була б доречною під час надання дефініцій окремих форм систематизації законодавства – інкорпорації, консолідації, кодифікації. Адже якщо у випадку з інкорпорацією коло суб'єктів жодним чином не обмежується, то щодо консолідації та кодифікації цього не можна сказати.

Напевно, А.О. Соловійов найбільш ґрунтовно підійшов до визначення поняття «систематизація законодавства», під яким він розуміє формалізоване впорядкування нормативно-правового матеріалу загалом у всьому масиві правового регулювання або в певній сфері суспільних відносин, усунення застарілих і неефективних норм права, вирішення юридичних колізій та ліквідацію прогалин із метою надання нормативно-правовому матеріалу належної системності, підвищення ступеня його організованості й правової визначеності, досягнення оптимальної внутрішньої структурованості та узгодженості, забезпечення стійкості й ефективності правового регулювання, а також ергономіки (доступності та зручності в користуванні) під час реалізації правових норм [18, с. 15]. Єдине наше зауваження до його дефініції полягає в тому, що вона є надзвичайно громіздкою, надто деталізованою, а отже, перевантаженою деталями, які часто є зайвими тому, що мають дуже узагальнений характер.

Не завжди можна погодитися з тим, як дослідники пропонують визначати поняття «систематизація». Наприклад, навряд чи можна підтримати ідею В.І. Давидова щодо виокремлення систематизації в широкому й вузькому сенсі. Він пише: «Під першою варто розуміти правотворчу діяльність щодо впорядкування законодавства, спрямовану на створення зведених хронологічних і тематичних правових збірок або кодифікаційних нормативно-правових актів. Систематизація у вузькому сенсі може розглядатися як технічні прийоми, тобто як підготовча обробка правового матеріалу, що підлягає кодифікації. У такому розумінні систематизація є підготовчою (а отже,

першою) стадією кодифікації, яка ставить перед собою завдання попереднього групування законодавчого матеріалу, усунення таких, що не діють, а також скасованих актів і норм, розташування їх у галузях права в хронологічному й алфавітному порядку» [19, с. 19].

Щодо визначення поняття «систематизація» в широкому сенсі необхідно навести такі зауваження:

– систематизація не завжди передбачає правотворчу діяльність. Так, створення зведених збірок якраз не може розглядатися як правотворчість;

– упорядкування законодавства в хронологічному порядку навряд чи може бути прикладом правотворчої систематизації, імовірно, при цьому мається на увазі інкорпорація;

– хронологічний критерій у край рідко застосовується під час проведення правотворчої систематизації, однак він майже завжди властивий неправотворчій систематизації.

Щодо визначення поняття «систематизація» у вузькому сенсі надамо такі зауваження:

– якщо систематизація у вузькому сенсі передує кодифікації, то важко віднести кодифікацію до форм систематизації (адже автор не пише про «систематизацію в найвужчому сенсі»);

– навряд чи правильно зводити систематизацію, хоча й у вузькому сенсі, до сукупності технічних прийомів, а особливо кодифікацію як вид правотворчої систематизації;

– навряд чи правильно зводити систематизацію, хоча й у вузькому сенсі, до підготовчої обробки правового матеріалу, а особливо кодифікацію як вид правотворчої систематизації;

– розташування норм законодавства в хронологічному та алфавітному порядку майже завжди притаманне інкорпорації і майже ніколи – кодифікації.

На підставі наведених міркувань цілком можна сформулювати дефініцію поняття «систематизація муніципального законодавства України». Для цього варто застосувати як розглянуті теоретичні розробки щодо поняття «систематизація законодавства», так і запропоноване нами раніше поняття «муніципальне законодавство України», яке не має самостійної наукової й практичної цінності, оскільки було сформульоване суто для аналізу питань систематизації муніципального законодавства України.

Зауважимо, що в сучасній юридичній літературі є декілька визначень систематизації не щодо законодавства загалом, а щодо певної галузі, інституту законодавства або сукупності нормативно-правових актів одного виду. Так, О.В. Карнаухова, досліджуючи загальну характеристику та види систематизації локальних нормативно-правових актів, стверджує: «Поняття «систематизація локальних нормативно-правових актів»

визначається як приведення повноважними суб'єктами (у тому числі посадовими особами) організації (установи, підприємства), а також іншими особами локальних нормативно-правових актів і правових норм, що в них містяться, до певної системи з метою забезпечення можливості більш повної реалізації внутрішньоорганізаційних норм права, поліпшення якості локальної правотворчості, що відрізняється динамічністю та певною залежністю від ступеня впорядкованості інших видів нормативно-правових актів» [20, с. 13]. Основне зауваження до цієї дефініції полягає в тому, що О.В. Карнаухова визначає поняття «систематизація» через однокореневий іменник «система». Це навряд чи можна визнати емним і плідним.

Досліджуючи систематизацію інформаційного законодавства України, В.А. Ліпкан та В.А. Залізняк зазначили, що це цілеспрямована діяльність компетентних органів та осіб з упорядкування нормативно-правових актів, які регулюють інформаційні відносини, з метою підвищення ефективності правореалізації в цій сфері [21, с. 104]. Як бачимо, у цьому визначенні є посилання як на мету систематизації, так і на її суб'єктів, проте обидва – досить загальні та формальні. Знов-таки, як і О.В. Карнаухова, В.А. Ліпкан та В.А. Залізняк визначають поняття «систематизація інформаційного законодавства» через однокореневе слово, згадуючи інформаційні відносини. Також не зовсім зрозуміло, яка із частин цього визначення стосується лише України, найімовірно, вони сформулювали дефініцію поняття «систематизація інформаційного законодавства», а не «систематизація інформаційного законодавства України».

Найбільш вдалими варто визнати визначення, надане згаданою вище Н.М. Кошіль. Дослідниця зазначила: «Систематизація конституційного законодавства України – це результат упорядкування та зведення до єдності положень нормативно-правових актів і міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України та які регламентують однорідні суспільні відносини, що складаються щодо основ правового становища особистості, юридичної організації держави в процесі здійснення публічної (державної й публічно-самоврядної) влади та її взаємодії з громадянським суспільством і населенням країни» [14, с. 158]. За винятком вищенаведених зауважень до цієї дефініції, вона заслуговує на підтримку. Більше того, її досить легко адаптувати до потреб визначення систематизації муніципального законодавства України. Підкреслимо також, що серед трьох наведених вище визначень лише Н.М. Кошіль не просто декларує, а справді веде мову про систематизацію в Україні, що варто вітати, адже це робить дефініцію більш точною.

Із числа пропозицій фахівців із теорії права, висловлених під час визначення поняття «систематизація законодавства», варто скористатися уточненням, що систематизація являє собою приведення законодавства до структурної й логічної впорядкованості. Найбільш детально це розкрито у визначенні А.О. Соловйова. Необхідно конкретизувати, що приведення законодавства до структурної впорядкованості полягає в укрупненні нормативно-правових актів, які включені до муніципального законодавства України, а також у розташуванні документів у хронологічній, алфавітній, предметній послідовності тощо. Варто підкреслити, що розташування документів у певній послідовності може бути застосоване також до міжнародних договорів, які запропоновано включити до муніципального законодавства України.

Приведення законодавства до логічної впорядкованості полягає у виключенні з нормативно-правових актів застарілих норм, норм, які Конституційним Судом України визнані такими, що не відповідають Конституції України, а також у заповненні прогалин, вирішенні колізій тощо.

Із числа наданих пропозицій фахівців із галузевих правових дисциплін, висловлених під час визначення поняття «систематизація законодавства», варто скористатися ідеєю Н.М. Кошіль про включення до визначення поняття «систематизація конституційного законодавства України» переліку джерел конституційного законодавства України. Цю пропозицію можна застосувати за аналогією до визначення поняття «систематизація муніципального законодавства України».

Таким чином, *систематизація муніципального законодавства України – це приведення до структурної й логічної впорядкованості положень національних нормативно-правових актів (Конституції України, законів і підзаконних актів) та міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з місцевим самоврядуванням.*

До цього визначення варто додати також інформацію про форми систематизації, які є перспективними для систематизації муніципального законодавства України. Це є важливим ще й тому, що в юридичній літературі поки що немає єдності у виокремленні цих форм. У проведенні відповідних творчих пошуків вбачаються перспективи подальших досліджень у цьому напрямі.

Література

1. Мішина Н.В. Конституційна регламентація місцевого самоврядування в Україні: сучасність та перспективи. *Публічне право*. 2015. № 3. С. 66–71.
2. Мішина Н.В. «Кодекс зебри» як модельна схема інкорпорації європейських стандартів прав людини. *Актуальні проблеми правознавства* : науковий збірник юридичного факультету Тернопільського на-

ціонального економічного університету. Тернопіль : Вектор, 2013. Вип. 3. С. 113–120.

3. Сухонос В.В. Теорія держави і права : навчальний посібник. Суми : ВТД «Університетська книга», 2012. 536 с.
4. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 584 с.
5. Луценко Е.С. Систематизация нормативных правовых актов субъектов Российской Федерации : дисс. ... канд. юрид. наук. Белгород, 2013. 182 с.
6. Добробог Л.М. Закономірності виникнення, розвитку та функціонування комплексної галузі права як елемента системи права : дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2016. 511 с.
7. Алексеев С.С. Государство и право : учебное пособие. Москва : Проспект, 2007. 152 с.
8. Загальна теорія держави і права : підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. Харків : Право, 2010. 584 с.
9. Теорія держави і права : підручник для студентів юрид. вищ. навч. закл. / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін. ; за ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2014. 368 с.
10. Борзунова О.А. Кодификация налогового законодательства России. Теоретико-методологические аспекты. Москва : ЗАО «Юридический Дом «Юстицинформ», 2009. 368 с.
11. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. 3-тє вид. Київ : Алерта, 2012. 524 с.
12. Галюк Р.Г. Систематизація українського права: поняття і види : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 21 с.
13. Рыбаков А.Ю. Теоретические проблемы кодификации в трудовом праве России : дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2008. 186 с.
14. Кошіль Н.М. Систематизація конституційного законодавства України : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 187 с.
15. Олейник Ч.Г. Систематизация российского законодательства в сфере охраны здоровья населения : дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2008. 232 с.
16. Ксенофонтов В.В. Систематизация российского законодательства: принципы и процедуры : дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2003. 167 с.
17. Осауленко О.І. Загальна теорія держави і права : навчальний посібник. Київ : Істина, 2007. 336 с.
18. Соловьев А.А. Систематизация законодательства о спорте: российский и зарубежный опыт : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 2011. 58 с.
19. Давыдов В.И. Проблемы кодификации гражданского законодательства. Кишинев : Штиинца, 1973. 207 с.
20. Карнаухова Е.В. Систематизация локальных нормативных правовых актов в Российской Федерации: общая характеристика и виды : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Тюмень, 2011. 22 с.
21. Ліпкан В.А., Залізняк В.А. Систематизація інформаційного законодавства України : монографія. Київ : ФОП О.С. Ліпкан, 2012. 304 с.

Анотація

Головко К. В. Систематизація муніципального законодавства України: визначення поняття. – Стаття.

У статті обґрунтовується, що систематизація муніципального законодавства України – це приведення до структурної й логічної впорядкованості положень національних нормативно-правових актів (Конституції України, законів і підзаконних актів) та міжнародних

договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України та які регулюють суспільні відносини, пов'язані з місцевим самоврядуванням. Запропоновано додати до цього визначення також інформацію про форми систематизації, які є перспективними для систематизації муніципального законодавства України.

Ключові слова: муніципальне законодавство, система муніципального законодавства, муніципальне право, систематизація, систематизація муніципального законодавства.

Анотація

Головко Е. В. Систематизація муніципального законодавства України: определение понятия. – Стаття.

В статье обосновывается, что систематизация муніципального законодавства України – это приведение к структурной и логической упорядоченности положений национальных нормативно-правовых актов (Конституции Украины, законов и подзаконных актов) и международных договоров, согласие на обязательность которых предоставлено Верховной Радой Украины, регулирующих общественные отношения, связанные с местным самоуправлением. Предложе-

но добавит к этому определению также информацию о формах систематизации, которые являются перспективными для систематизации муніципального законодавства України.

Ключевые слова: муниципальное законодательство, система муниципального законодательства, муниципальное право, систематизация, систематизация муниципального законодательства.

Summary

Holovko K. V. Systematization of the municipal legislation of Ukraine: the definition. – Article.

The article substantiates that the systematization of the municipal legislation of Ukraine is bringing to the structural and logical order the provisions of the national normative legal acts (the Constitution of Ukraine, laws and by-laws) and international treaties, that are binding on Verkhovna Rada of Ukraine consent, which regulate social relations on local self-government. It is proposed to add to this definition also the information on the forms of systematization, which are perspective for systematization of the municipal legislation of Ukraine.

Key words: municipal legislation, municipal legislation system, municipal law, systematization, municipal legislation systematization.

УДК 347.2/3

*П. Д. Гуйван**кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, докторант
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ТЕМПОРАЛЬНИЙ АСПЕКТ СУДОВОГО РОЗСУДУ ЯК МЕХАНІЗМУ СПРАВЕДЛИВОГО СУДОЧИНСТВА

Ефективність діяльності судівництва ґрунтується передовсім на дотриманні міжнародних правових принципів, таких як верховенство права, належна якість і справедливість законодавства, визначеність правозастосування. У темпоральному вимірі ці принципи характеризуються очікуваністю норм, що застосовуються, їхньою стабільністю та незворотністю дії, неможливістю використання судом як мотивації вердиктів правового припису, який не є чинним. Усе це гарантує справляння правосуддя на засадах справедливості та гуманності та є важливим чинником, що забезпечує дієве та ефективне функціонування юридичного інструментарію, задіяного у сфері охорони та захисту прав людини. З огляду на необхідність судового органу в процесі здійснювати оцінювання як конкретних обставин справи на підставі зібраних фактичних даних, так і застосовності правових актів досить важливою визнається належна реалізація судових дискреційних повноважень у межах, встановлених законом.

Сьогодні у правозастосовній практиці та навіть в окремих наукових публікаціях дискреційні повноваження трактуються як будь-які повноваження, коли орган державної влади на свій розсуд приймає те або інше рішення. За такого тлумачення безмежності розсуду йдеться вже не про дискрецію, а часто про винесення рішення, яке не передбачене законом або перебуває в компетенції іншого суб'єкта владних повноважень. Отож судовий розсуд тісно межує з протиправністю діянь, а іноді він переходить цю межу. З цього приводу Європейський суд із прав людини, як інституція, яка покликана в практичній площині реалізувати приписи Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, дає свою оцінку широкому застосуванню дискреційних повноважень національних органів. Він указує, що занадто вільне їхнє тлумачення (на свій розсуд) дає посадовцю можливість діяти за власним «законним», на його думку, переконанням, враховуючи обставини індивідуальної ситуації, але виходячи за межі права, залишаючись при цьому у рамках закону. Тож, оцінюючи правову поведінку держави, треба враховувати такий чинник, як існування невизначеності – чи то внаслідок законодавчих або адміністративних заходів, чи то внаслідок підходів, які органи влади застосовують на практиці [1]. При цьому ЄСПЛ вказує, що навіть законна підстава

для здійснення дискреційних повноважень може створити юридичну невизначеність, яка є несумісною з принципом верховенства права, коли чітко не визначені обставини, за яких компетентні органи здійснюють такі повноваження. Це може навіть спотворити саму суть права. Тож на законодавчому рівні має бути з достатньою чіткістю визначено межі дискреції та порядок її здійснення з урахуванням легітимної мети певного заходу, аби забезпечити особі адекватний захист від довільного втручання в її права.

Приймаючи рішення у певній приватній справі, суд водночас реалізує певний публічний інтерес. При цьому публічний інтерес не можна розуміти тільки як інтерес держави, відокремлений від інтересів громадян, корпорацій і суспільства. Публічний інтерес в оптимальному розумінні є загальносоціальним прагненням, яке відтворює в концентрованій формі весь спектр інтересів у суспільстві [2, с. 76]. Публічний аспект правозастосовної діяльності найбільш показово забезпечує прагнення суспільства до досягнення справедливості та визначеності конкретного результату. І це досягається досить часто шляхом здійснення певного суддівського розсуду під час обрання необхідного, найбільш доцільного та прийняттого за конкретних обставин характеру поведінки владного судового органу. У вказаному процесі визначального рішення набуває персона окремого судді, який, здійснюючи дискрецію, має всебічно використовувати свій світоглядний потенціал як особи, що є незалежною, кваліфікованою та такою, яка здатна протидіяти зовнішнім впливам, спрямованим на суб'єктивність і професійну деформацію. Вчинки, пов'язані із застосуванням суддівського розсуду, повинні мати послідовний, справедливий та обґрунтований характер.

Природа суддівського розсуду полягає в тому, що законодавець, не лише маючи можливості, але і не вбачаючи потреби охопити всю розмаїтість конкретних випадків, свідомо надає суду право на окреслену певними межами закону свободу діяльності, санкціонуючи таким способом здійснення права на розсуд. Це право стає елементом компетенції суду, яке має всі ознаки суб'єктивного процесуального права. З іншого боку, власне, не можна виключати такі ситуації, коли законодавець під час правотворчої діяльності не мав наміру спеціально наділити суд певними дискреці-

йними повноваженнями, але конкретна ситуація чи правова норма з тих чи інших причин набули ознак невизначеності, недостатньої конкретики, і це змушує суд вносити у свою діяльність елементи розсуду. Коли у чинному законодавстві, яке підлягає застосуванню як регулюючий інструмент у певному випадку, відсутня позитивна норма, що опосередковує суспільне відношення, яке має місце, необхідним стає застосування суддівського розсуду. Але навіть у разі, коли законодавство не встигає за надзвичайно динамічним розвитком суспільних відносин, розсуд не замінює собою закон, інакше це було б сваволею. Дискреція обов'язково має означати можливість вибору з кількох варіантів поведінки або рішення, кожен з яких є легітимним. Отже, судовий розсуд спрямований насамперед на захист законних інтересів законними способами. Рішення, прийняте судом на основі розсуду, зумовлює ті самі правові наслідки, як і те, в основу якого покладено конкретне правове розпорядження [3, с. 43].

Питання правової сутності та змісту суддівської дискреції, обсягу та спрямованості відповідних повноважень носіїв подібного права в науці розглядалися такими вченими, як А.Т. Бонер, Ю.В. Грачова, А.С. Александров, М.А. Погорецький, Т.С. Мартянова, А.А. Кухта, М.Б. Рісний, І.Б. Михайловська, О.І. Рарог, О.І. Сеньків, О.М. Ботнарченко, І.А. Тітко, О.С. Лагода та інші. Водночас у доктрині досі не проведено комплексного аналізу наукових підходів до дискреційних повноважень правозастосовного органу та їхніх меж, відсутня підготовка узагальнюючих висновків. Розсуд у правовій науці досліджується виключно в сенсі його обсягу та щодо визначення меж можливого вибору правозастосовним суб'єктом способів належної та легітимної поведінки. Водночас темпоральні прояви дискреційних повноважень суду, які впливають на справедливість судочинства в частині його своєчасності, практично не були предметом дослідження. Отож вивчення цього питання та напрацювання визначених критеріїв поведінки суддів під час реалізації свого розсуду в часовому вимірі є метою статті.

Справедливо вказував суддя Фелікс Франкфуртер: «Прагнення до пошукового аналізу того, що вони роблять, схоже, рідко володіє судьями або тому, що вони не володіють мистецтвом критичного пояснення, або тому, що їм не дають його застосовувати» [4, с. 8–9]. А втім, саме завдяки суддівському розсуду часто досягається достовірність доказового матеріалу, що запобігає появі непереборних сумнівів стосовно змісту отриманої фактичної інформації. Це великою мірою забезпечує справедливі результати розгляду справи.

Законодавчі акти окреслюють межі владних повноважень, пов'язують їхніх суб'єктів правом. Навіть тоді, коли суб'єкт реалізує так звану дис-

креційну владу (дискреційні повноваження), він не повинен виходити за межі свободи, окреслені правом. Закон стоїть на перешкоді свавілля, суб'єктивізму. Вільний розсуд, через який реалізуються дискреційні повноваження, повинен здійснюватися в легальних межах. Орган публічної влади, використовуючи такі повноваження, зобов'язаний передусім правильно оцінювати ситуацію, наявні факти і застосовувати до встановлених фактів чинні правові норми, не допускаючи при цьому зловживання владою [5, с. 103]. Отже, суддівський розсуд, безумовно, повинен мати певні межі застосування. Вони визначаються нормативно, при цьому в основу покладаються загальновизнані засади справедливості, такі як дотримання прав людини, гуманність, зрозумілість рішення, його обґрунтованість і вмотивованість.

Практично вирішальним для забезпечення ефективності судочинства є належність здійснення суддівського розсуду під час вирішення питань про допустимість доказових матеріалів. Суд у процесі постійно зіштовхується з проблемою визначення допустимості фактичних матеріалів, які подаються сторонами доказових, і роль дискреції в цьому процесі досить вагомая. Дуже важливим для правової визначеності в цьому сенсі є темпоральний аспект справедливого судочинства. Аби досягти передбаченого статтею 6 Конвенції розумного строку розгляду справи, суд, використовуючи свої дискреційні повноваження, мусить детально оцінити своєчасність здійснення окремих стадій провадження. Наприклад, він повинен контролювати належність і порядок надання фактичних даних сторонами, не допускати безпідставного затягування ними процесу, вчиняти відкладення та перенесення розгляду справи лише в межах необхідності, визначених законом.

Стосовно надання учасниками розгляду справи доказів, то нові процесуальні кодекси нашої держави досі строго регламентували цей процес. Позивачем докази надаються разом із позовною заявою, відповідачем – разом із відзивом на позов. Подання доказів в інші терміни можливе лише за наявності поважних причин їх неподання своєчасно, інакше вони не приймаються, навіть попри їхню важливість для справи. Для уникнення зловживань судові докази вважаються такими, якщо вони були завчасно надіслані іншим учасникам справи. У разі порушення вказаних правил суд не може використовувати зібрані у протиправний спосіб матеріали і вирішує справу за наявними у ній фактичними даними, здобутими законно. При цьому ця нормативна вимога встановлює не право, а обов'язок для національного суду. Подібний правовий підхід, який відтворює європейські засади судочинства, будучи законодавчо закріплений в українському праві, покликаний дисциплінувати всіх учасників провадження: як сторін

спору, так і уповноваженого державою його вирішувати публічний орган – суд.

На жаль, досі, попри вже понад рік чинність указаних процесуальних змін, продовжує відчуватися суддівська інертність у їхньому правозастосуванні. Судді все ще не можуть усвідомити, як можна розглядати справу, коли, наприклад, відповідач упродовж року не надав відзиву та не долучив можливих доказів? Ось і відбуваються всупереч закону численні пропозиції, вимоги суду щодо повторного надання відзиву, незважаючи, що строк такої дії, визначений законом або первинно встановлений судом, давно минув. Утім, згідно з нормативним приписом, сторона у справі взагалі може не надавати будь-яких фактичних даних у справу, то є її позицією, а суд на свій розсуд не має права збирати чи довільно витребувати докази, за винятком випадків, прямо передбачених законом. Тож реально на практиці, хоча чинне процесуальне законодавство загалом зорієнтоване на скорочення строків розгляду справ і у такий спосіб намагається реалізувати світові та європейські принципи своєчасного судівництва, де-факто періоди проваджень тільки зросли. І то значною мірою пояснюється неправильним розумінням суддями значення та змісту дискреційних повноважень, зокрема, під час збору, оцінки доказів та обґрунтування ними свого вердикту.

Як приклад можемо навести справу № 760/29108/17, що розглядалася у Солом'янському районному суді м. Києва. У ній ухвалу про відкриття провадження відповідач отримав у лютому 2018 року, але навіть попри численні перенесення та відкладення розгляду до кінця листопада цього року не надав жодних заперечень і фактів на їхню підтримку, відповідно, не виконавши приписи закону та ухвали судді щодо строків реагування на позов. Що ж, має право. При цьому у справі були належні та достатні докази, надані позивачем ще у грудні 2017 року, які повністю давали змогу вирішити справу по суті. Втім, суддя, не усвідомлюючи взагалі можливості вирішення спору без аргументів іншої сторони, витребувала певні докази від відповідача та перенесла розгляд справи на шість днів. При цьому на вимогу позивача цієї ухвалою відповідач повинен був завчасно до судового розгляду надати ці документи позивачеві. Насправді відповідач надав виготовлену ним довідку позивачеві за 18 хвилин до початку судового провадження, і, як виявилось, у цьому документі була викладена неправильна інформація, яку не зміг перевірити та спростувати на час винесення рішення позивач і не побажав цього зробити суд. Отож, поклавши цей «доказ» в основу судового розсуду, правозастосовний орган прийняв неправильне по суті рішення.

Адже зміст сучасного процесуального законодавства України полягає в тому, що місцевий суд

під час вирішення спору повинен використовувати лише належні докази. За приписами ст. 78 ЦПКУ, суд не бере до уваги докази, що одержані з порушенням порядку, встановленого законом (вони є недопустимими). Порядок, механізм і строки подання доказів у матеріали справи чітко визначені в цивільному процесуальному законі. Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених Кодексом (ч. 1 ст. 81 ЦПКУ). За правилами ст. 83 ЦПКУ, відповідач повинен подати суду докази разом із поданням відзиву. При цьому копія відзиву та доданих до нього документів іншим учасникам справи повинна бути надіслана (надана) одночасно з надісланням (наданням) відзиву до суду (ч. 4 ст. 178 ЦПКУ). Якщо доказ не може бути поданий у встановлений законом строк з об'єктивних причин, учасник справи повинен про це письмово повідомити суд і вказати таке: доказ, який не може бути подано; причини, з яких доказ не може бути подано в зазначений строк; докази, які підтверджують, що особа здійснила всі залежні від неї дії, спрямовані на отримання вказаного доказу. У разі визнання поважними причин неподання учасником справи доказів у встановлений законом строк суд може встановити додатковий строк для подання вказаних доказів.

Згідно із ст. 83 ЦПКУ докази, не подані у встановлений законом або судом строк, до розгляду судом не приймаються, крім випадку, коли особа, яка їх подає, обґрунтувала неможливість їх подання у вказаний строк із причин, що не залежали від неї. У разі ненадання відповідачем відзиву у встановлений судом строк без поважних причин суд вирішує справу за наявними матеріалами (п. 8 ст. 178 ЦПКУ). Тож, як бачимо, чинний процесуальний закон визначає необхідність розгляду спору без урахування доказів, поданих із порушенням порядку, встановленого Кодексом, не як процесуальне право, а як обов'язок правозастосовного органу.

Отже, відповідач упродовж майже року від отримання позовної заяви та протягом дев'яти місяців після отримання ухвали про порушення провадження не подав відзиву на позов, не надав жодних доказів для спростування заявлених вимог і не заявив клопотання про відновлення пропущеного з поважних причин строку. То була правова позиція відповідача у справі. Повторимо, за загальним правилом, суд під час розгляду спору не має права збирати докази (ч. 7 ст. 81 ЦПКУ). Закон містить лише дві вказівки на обставини, коли суд може витребувати докази від учасників процесу. Перший варіант можливого витребування доказів судом: у разі, коли він має сумніви в добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків

щодо доказів (ч. 7 ст. 81 ЦПКУ). Другий – у разі задоволення клопотання учасника про витребування доказів судом за неможливості самостійно надати докази. Таке клопотання повинно бути подане в строк, зазначений у частинах другій та третій ст. 83 цього Кодексу. Якщо таке клопотання заявлено з пропуском встановленого строку, суд залишає його без задоволення, крім випадку, коли особа, яка його подає, обґрунтує неможливість подання у встановлений строк із причин, що не залежали від неї (ст. 84 ЦПКУ). Жодної з наведених обставин у цій справі не було. Отож місцевий суд зобов'язаний був розглядати справу за наявними у ній доказами. Так велить закон.

Натомість 22 листопада 2018 року суддею у справі № 760/29108/17 було винесено ухвалу про витребування доказів. Така процесуальна судова дія не передбачена Кодексом, тож є незаконною. Фактично застосування національним судом способів судочинства, які він не має права застосовувати, визнається ЄСПЛ порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції, який у відповідній частині передбачає таке: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи <...> незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру...». Європейський суд із прав людини у рішенні від 12 жовтня 1978 року у справі «Лео Цанд проти Австрії» [6, п. 68] вказав, що словосполучення «встановлений законом» поширюється не лише на правову основу самого існування «суду», але й на дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність. Тож відповідно до висновків ЄСПЛ, викладених у справі «Верітас проти України» [7, п. 27] перевищивши свої повноваження, які були чітко викладені в кодексі, суд не може вважатися «судом, встановленим законом» у значенні п. 1 ст. 6 Конвенції.

Отже, навіть якби доказ був витребуваний у законний спосіб, цей документ за обставин, що мали місце під час розгляду справи № 760/29108/17, у будь-якому разі за приписами чинного процесуального закону не може кваліфікуватися як належний доказ, адже витребуваний документ не був завчасно наданий іншій стороні. А втім, згідно з приписом ч. 9 ст. 83 ЦПКУ копії доказів (крім речових доказів), що подаються до суду, здалегідь надсилаються або надаються особою, яка їх подає, іншим учасникам справи. Суд не бере до уваги відповідні докази у разі відсутності підтвердження надсилання (надання) їхніх копій іншим учасникам справи, крім випадку, якщо такі докази є у відповідного учасника справи або обсяг доказів є надмірним, або вони подані до суду в електронній формі, або є публічно доступними. Оскільки відповідач, всупереч вимозі закону та ухвалі суду умисно не дотримався нормативного правила, місцевий суд у жодному разі на мав пра-

ва використовувати певний документ як доказ для обґрунтування рішення у справі № 760/29108/17 від 28 листопада 2018 року. Та, попри те, що позивач у судовому засіданні заперечував проти використання відповідного документа, оскільки він не відповідає ознакам належності та допустимості, документ був прийнятий судом і використаний як підстава обґрунтування вердикту [8].

Такі ж порушення в частині темпоральної визначеності судочинства, пов'язані з неправомірним використанням судового розсуду, спостерігаються під час розгляду окремих трудових спорів. Річ у тім, що Цивільний процесуальний кодекс України для таких категорій справ робить певні винятки на етапі пред'явлення позову. Наприклад, позивач у трудовому спорі – працівник – не зобов'язаний надсилати роботодавцеві копії доданих до позову документів (ч. 2 ст. 177 ЦПКУ). У цьому проявляється процесуальна турбота законодавця про права потерпілого працівника. Мається на увазі, що роботодавець, отримавши позов та ухвалу суду про відкриття провадження, мусить звернутися до суду для ознайомлення з матеріалами, і від часу такого ознайомлення починає спливати строк на надання відповідних заперечень. Усі вказані строки, безумовно, повинні відповідати принципу розумності, сповідуваному міжнародними правовими інституціями. Що ж ми маємо сьогодні у нас? Наприклад, відповідач у справі № 760/718/18 у судовому засіданні за трудовим спором, яке відбулося аж через 10 місяців після відкриття провадження у справі, заявив, що він має бажання ознайомитися з матеріалами справи, і судом таке клопотання було задоволено, а розгляд справи перенесено ще на три місяці [9]. Подібні порушення далєбі не сприяють ефективності українського судівництва в часовому вимірі та означають триваюче неусвідомлення національними суддями ролі та значення суддівського розсуду.

Зовсім інші підходи в досліджуваній царині застосовує Європейський суд із прав людини. Він указує на необхідність перед тим, як здійснювати правосуддя, проаналізувати наявність, межі, спосіб і законність застосування дискреційних повноважень. На підставі такого аналізу та встановлення відповідності меж суддівського розсуду принципу верховенства права повинен здійснюватися розгляд конкретних справ. При цьому в національному законодавстві має бути передбачено засіб правового захисту від довільних втручань органів державної влади в права, що гарантовані Конвенцією. Конкретне нормативне правило мусить містити чіткі правила поведінки, зокрема стосовно рамок і характеру здійснення відповідних дискреційних повноважень, наданих органам влади. Коли ж норма не має достатньої визначеності, повинен спрацювати принцип верховенства права.

З проведеного дослідження можемо зробити певні **висновки**. За наявного стану фактичної неможливості законодавчого регламентування поведінки правозастосовного органу в певних ситуаціях щодо оцінки фактичного матеріалу у процесі та дієвості відповідної правової норми дискреція є необхідним чинником, який у разі належного його застосування дає змогу обрати найбільш правильну альтернативу з кількох опцій вирішення спору і в такий спосіб оптимально наблизитися до об'єктивної істини. Але суддівський розсуд не може бути безмежним; з яких би причин суддівська дискреція не здійснювалася, вона завжди має бути в межах закону. Особливо це стосується вибору поведінки правозастосовним органом у сфері оцінки належності та своєчасності надання доказових фактів у справу, що забезпечує темпоральну визначеність справедливого судівництва. У цій царині ми мусимо більш ретельно вивчити міжнародний досвід і належно використовувати його.

Література

1. Кривецький О. Дискреція – межі дозволеного або свавілля без меж? URL: http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1776:diskretyiya-mezhi-dozvolenogo-abo-svavillya-bez-mezh&catid=8&Itemid=350.
2. Тихомиров Ю. Административное усмотрение и право. *Журнал российского права*. 2000. № 4. С. 70–79.
3. Бибило В. Проблемы юриспруденции: избранные труды. Минск: «Право и экономика», 2010. 470 с.
4. Барак А. Судейское усмотрение / Пер. с англ.; научн. ред. В.А. Кикоть, Б.А. Страшун; вступ. статья М.В. Баглая. М.: «Норма», 1999. 364 с.
5. Ткач Г. Поняття владного повноваження. *Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична»*. 2009. Вип. 49. С. 101–105.
6. Рішення ЄСПЛ від 12 жовтня 1978 року у справі «Лео Цанд проти Австрії» (Leo Zand v. Austria), заява № 7360/76. URL: <https://www.legislationline.org/documents/id/17184>.
7. Рішення ЄСПЛ від 13 листопада 2008 року у справі «Верітас проти України», заява № 39157/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_418.
8. Рішення Соломянського районного суду м. Києва від 28 листопада у справі № 760/29108/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78444900>.
9. Ухвала Соломянського районного суду м. Києва від 28 листопада 2018 року у справі № 760/718/18.

Анотація

Гуйван П. Д. Темпоральний аспект судового розсуду як механізму справедливого судочинства. – Стаття.

Робота присвячена дослідженню судового розсуду, що здійснюється національними правозастосовними органами під час оцінки фактичного матеріалу, зібраного в процесі судівництва. Головна увага приділена судовому аналізу прийнятності та своєчасності надання відповідних доказів. Наведені та критично проаналізовані окремі підходи українських суддів в цій царині. Запропоновано використання практики європейського правозастосування.

Ключові слова: своєчасне судочинство, розумний строк, судовий розсуд.

Аннотация

Гуйван П. Д. Темпоральный аспект судебного усмотрения как механизма справедливого судопроизводства. – Статья.

Работа посвящена исследованию судебного усмотрения, что осуществляется национальными правоприменительными органами при оценке фактического материала, собранного в процессе судопроизводства. Главное внимание уделено судебному анализу приемлемости и своевременности предоставления соответствующих доказательств. Приведены и критически проанализированы отдельные подходы украинских судей в данной области. Предложено использование практики европейского правоприменения.

Ключевые слова: своевременное судопроизводство, разумный срок, судебное усмотрение.

Summary

Guyvan P. D. The temporal aspect of judicial discretion as a mechanism for a fair trial. – Article.

The work is devoted to the study of judicial discretion, which is carried out by national law enforcement agencies in assessing the factual material collected in the judicial process. The focus is on forensic analysis of the admissibility and timeliness of the provision of relevant evidence. Some approaches of Ukrainian judges in this field are given and critically analyzed. It is proposed to use the practice of European law enforcement.

Key words: timely legal proceedings, reasonable time, judicial discretion.

УДК 340.1

Р. В. Зварич*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Університету Короля Данила***РЕГУЛЯТИВНА ФУНКЦІЯ ПРАВА В ТРАДИЦІЙНІЙ ПРАВОВІЙ СІМ'І**

Основою традиційного системи права є закріплені в законодавстві звичаї і традиції, які, формуючи правила поведінки людей, здійснюють вагомий вплив практично на всі сфери суспільного і державного життя, тому в цьому процесі регулятивній функції права належить одна з головних ролей.

Дослідженню окремих аспектів становлення та розвитку правових сімей традиційного права у своїх працях приділяли увагу І. Биля-Сабадаш, Р. Давід, М. Титаренко, В. Єрьомін, Ц. Інако, С. Погребняк, А. Рогожин, І. Сафронова, М. Страхів, Т. Кашаніна, Д. Лук'янов, Б. Страшун, О. Петришин, О. Саїдов, І. Сініцина, М. Супатаєв та інші.

Мета статті – розглянути особливості юридичного закріплення та реалізації регулятивної функції в сім'ї традиційного права.

Правова сім'я традиційного права, яку ще називають традиційною правовою сім'єю, на думку С.П. Погребняка, Д.В. Лукьянова, І.О. Биля-Сабадаша та інших науковців, поділяється на дві групи правових систем:

1) правові системи держав Далекого Сходу (правові системи Китаю, Японії, Монголії, Кореї, Малайзії, Індонезії, М'янми (Бірма));

2) правові системи країн Африки (понад 40 держав, розташованих на африканському континенті, і Мадагаскар) [11, с. 239].

Разом із тим, незважаючи на такий поділ, вони мають спільні риси у сфері закріплення та подальшого здійснення регулятивної функції права, зокрема:

1) домінуюча роль звичаю як провідної форми права та як засобу закріплення регулятивної функції вказаної правової сім'ї [11, с. 239];

2) несприйняття закону як джерела права та як засобу втілення регулятивної функції права [11, с. 239];

3) несприйняття існуючих державних інституцій, які сприяють реалізації регулятивної функції, недовіра до них у процесі правореалізації та правозастосування [11, с. 239];

4) ігнорування в суспільстві потреби формування професійно-юридичної правосвідомості, що зумовило незадовільний розвиток юридичної інфраструктури та правничих професій і, як результат, недостатність професійно-правового підходу до реалізації регулятивної функції права [11, с. 239].

Далі доцільно акцентувати увагу на специфіці втілення регулятивної функції на теренах країн Далекого Сходу. Серед зазначеної групи держав особливе місце належить правовій системі Китаю. Тут доцільно зауважити, що державність і право Китаю сформувались у II тисячолітті до н. е. При цьому, як свідчать наукові джерела, правове регулювання в рамках даної держави та оформлення регулятивної функції сформувались і виразились у вигляді таких філософсько-світоглядних та філософсько-правових течій, як даосизм, конфуціанство та легізм.

Що ж стосується даосизму, то його засновником вважається Лаоцзи (VI ст. до н. е.). У його вченні можна виділити такі ключові моменти:

1) обмежена дія регулятивної функції права на індивідуальному рівні, яка мала полягати у відмові людини і суспільства від зміни та розвитку існуючого державного ладу та правопорядку (по суті – обґрунтування обмеженої дії регулятивної статичної функції зі збереженням правового порядку, який існував у визначений період, без внесення до нього змін). Зокрема, центральною науковою категорією його дослідження стало поняття «дао», яким позначались закони розвитку суспільства, людини і природи. На думку Лаоцзи, людина не повинна прагнути до активності, до зміни навколишнього світу, в тому числі й у державно-правовій сфері, бо це порушує гармонію «дао»;

2) недопущення зростання кількості правових актів, які регулюють суспільні відносини, а також самої сфери правового регулювання. Із цього приводу Лаоцзи вказував: «Коли зростають закони й накази – збільшується кількість злодіїв і розбійників»;

3) забезпечення соціальної рівності людей у процесі реалізації регулятивної функції. На думку Лаоцзи, всі люди рівні перед «дао» незалежно від соціального стану й багатства [1, с. 495].

Вагомий внесок у розвиток правової ідеології Китаю здійснив Конфуцій (551–479 рр. до н. е.). У його працях «Лі цзи» («Книга ритуалів») та «Лунь юй» («Судження й бесіди») викладаються такі ідеологічні засади:

1) утвердження в процесі реалізації регулятивної функції моральних засад суспільства, а також громадського та державного ладу. Ці засади та правила включали постулати, якими від народження і до самої смерті мав керуватися кожен член

суспільства в повсякденному житті. До них належали «жень» (гуманність), «сяо» (синівська шанобливість), повага до старших і підпорядкування їм, чесність і відвертість, постійне прагнення до внутрішнього самовдосконалення. «Благородний муж завжди виходить із почуття справедливості. Це проявляється в тому, що у справах він слідує Правилам (лі), у речах скромний, завершуючи справи, – правдивий...» [3, с. 122];

2) поєднання у процесі втілення регулятивної функції права взаємодії державно-владних та самоврядних засад. Зокрема, у праці Конфуція «Лунь юй» («Судження й бесіди») належні методи управління народом і державою нерозривно пов'язані із сутністю, моральними якостями благородного мужа. Лі було не лише організуючим началом суспільства, а й основою держави, завдяки лі суспільство органічно поєднувалося з державою. При цьому особливе місце мала община (громада, спільнота). Вона вирішувала, хто наділений чеснотами, мала право вирішувати тяжби між членами общини [7, с. 117];

3) пропагування регулятивної функції права в гуманітарній сфері, результатом чого мало стати утвердження ідеї гуманізації суспільства та принципу гуманізму. На переконання Конфуція, гуманність («жень») – це найцінніша якість особи. На основі цього почуття люди повинні будувати свої відносини і дотримуватися правила «лі» [11, с. 241];

4) підтримання ідеї про соціальну нерівність. Конфуцій, на відміну від Лаоцзи, проголошує природним станом соціальну нерівність, тобто поділ суспільства на певні соціальні групи та класи. При цьому кожна соціальна група повинна мати власні правила поведінки. Покарання за злочин, на переконання Конфуція, також повинно залежати від соціального та правового статусу особи [11, с. 241];

5) надання пріоритетності регулятивній функції традиційно-звичаєвих засад у порівнянні з регулятивною функцією права. На глибоке переконання Конфуція, «якщо керувати народом за допомогою законів і підтримувати порядок за допомогою покарань, народ прагнучим ухилитися і не відчуватиме сорому. Якщо ж керувати народом за допомогою чесноти і підтримувати порядок за допомогою ритуалу, народ знатиме сором і він виправиться» [11, с. 241];

6) заперечення юрисдикційних механізмів захисту прав людини та надання пріоритету механізмам самозахисту на основі морально-етичних засад та принципу добropорядності. На думку Конфуція, якщо за етичними уявленнями, навіть якщо якийсь інтерес людини і було порушено, це, однак, не дає їй морального права відразу звертатися до суду. Добropорядний громадянин повинен самостійно спробувати врегулювати конфлікт

шляхом компромісу й часткових поступок. Той, хто звертався до суду або привселюдно обвинувачував іншого, вважався невихованою людиною [11, с. 241].

На противагу конфуціанству у III ст. до н. е. було сформовано таку філософсько-світоглядну та ідеологічно-правову течію, як легізм. Основоположними ідеологічними засадами, які обґрунтували легісти, а особливо – основоположник легістичного вчення Шан Ян (390 – 338 рр. до н. е.) у своїй праці «Шан цзюньшу» («Книга правителя області Шан»), стали:

1) пріоритет правового регулювання над традиційно-звичаєвим, а регулятивної функції права – над аналогічною функцією звичаєвого права. Це проявилось у формулюванні: «Порядок і сила створюються законом» [11, с. 242].

2) метою правового регулювання та його регулятивної функції є рівнозначне застосування закону до всіх суб'єктів незалежно від їх соціального статусу (на відміну від конфуціанців). Закони, на думку легістів, повинні застосовуватися до всіх незалежно від соціального статусу й багатства: «Якщо правити державою на підставі закону, то застосовувати його до всіх. Якщо громадяни не дотримуються законів, до них необхідно вживати жорсткі, але справедливі санкції. Однак погляди легістів були далекими для більшості людей, суперечили психології общинника, який був під впливом члена патронімії із системою підпорядкування старшому поколінню, тому їх вчення й не стало панівним у Китаї [11, с. 242];

3) втілення реформізму у правовому регулюванні та забезпечення за допомогою регулятивної правової функції пріоритету законодавчих санкцій над моральними переконаннями. При цьому, полемізуючи з конфуціанцями, Шан Ян говорить про те, що однієї лише гуманності або справедливості недостатньо для ефективного керівництва державою. Необхідно, щоб правитель спирався на єдині та обов'язкові для всіх закони. Саме за допомогою закону можливе проведення значних економічних і політичних змін. Тому легісти пропагували верховенство закону [12];

4) забезпечення через правове регулювання та регулятивну функцію беззастережного підпорядкування закону самого глави держави. На думку Шан Яна та легістів, правитель, як творець законів, хоча і наділяється необмеженою владою, але й сам має дотримуватися своїх законів [12].

Незважаючи на традиціоналізм та багату філософсько-правову традицію, сучасна правова система Китаю все ж таки зазнала впливу інших правових сімей. В основі таких трансформацій лежала спрямованість вказаної правової системи на упорядкування, модернізацію та розвиток законодавства КНР. Зокрема, внаслідок реформ у Китаї склалася система сучасного права і законодавства,

що поєднує ознаки традиційної правової системи, ознаки соціалістичного права, певні регулятивні механізми, які запозичені з романо-германської правової сім'ї (насамперед, у сфері регулювання економіки та виробництва). Це проявлялось у тому, що в 1978 р. була прийнята Конституція КНР, яка стала основою відновлення правової системи КНР після «культурної революції». У 1979 р. були прийняті Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси, закони про організацію місцевих органів влади й управління, народних судів і народних прокуратур, Закон про спільні підприємства з китайським та іноземним капіталом. Надалі господарське законодавство стало домінуючою галуззю права КНР за кількістю нормативних актів (70% чинних актів). У першу чергу приймалися акти, спрямовані на створення ефективного державного механізму й посилення боротьби зі злочинністю. У 1986 р. були введені в дію Загальні положення цивільного права, що включали загальні інститути й норми цивільного права (щось на зразок Загальної частини Цивільного кодексу). Для регулювання окремих цивільно-правових інститутів ухвалювалися окремі закони, зокрема закони про товарні знаки, патенти, спадкування, авторське право тощо. У 1982 р. як експериментальний був прийнятий Цивільно-процесуальний кодекс КНР, а в 1991 р. він був прийнятий у новій редакції як постійний. У 1989 р. був прийнятий Адміністративно-процесуальний кодекс КНР. У 1994 р. у Трудовому кодексі КНР кодифіковано трудове законодавство. Починаючи з 1979 р. набула чинності значна кількість нормативних актів у сфері охорони довкілля. У 1996 р. вийшла нова редакція Кримінально-процесуального, а у 1997 – Кримінального кодексу КНР. Нові кодекси були розраховані на більш високий рівень правової грамотності населення. У 2000 р. був ухвалений Закон КНР про правотворчість, який регулює порядок прийняття правових актів різними законодавчими й адміністративними органами, а також визначає сфери здійснюваної ними правотворчості [12; 5, с. 23].

Власні неповторні особливості також має правова система Японії з притаманною лише їй специфікою правового регулювання та втілення регулятивної функції. В сучасний період вона також модернізувалась під впливом романо-германської та англо-американської правових сімей. Серед її особливостей можна вивести такі:

1) втілення правотворцями за допомогою регулятивної функції чіткої ієрархії нормативно-правових актів, яка властива романо-германській правовій сім'ї. Це проявляється в тому, що джерелами сучасного японського права визнаються нормативно-правові акти, міжнародні договори тощо. Конституція є головним законом країни, і ніякі інші нормативні акти, що повністю чи ча-

стково суперечать її положенням, не мають законної сили. Міжнародні договори і встановлені норми міжнародного права також визнаються джерелами права. Під час укладення урядом міжнародних договорів залежно від обставин обов'язковим є попереднє або подальше схвалення їх парламентом. Вважається, що встановлені норми міжнародного права мають вищу юридичну силу порівняно із законом. Наступною сходинкою в ієрархії джерел є закони, що приймаються тільки парламентом – вищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом держави. Урядові укази приймаються кабінетом міністрів на виконання положень Конституції і законів і не можуть їм суперечити. Муніципальні збори префектур, міст, селищ і сіл у межах компетенції, визначеної законом, можуть приймати нормативні акти місцевого значення – положення [12; 6, с. 132];

2) забезпечення у випадку допомоги регулятивної функції права часткового сприйняття цінностей англо-американської правової сім'ї. Однак тут слід зауважити, що зазначені засади набували істотного поширення до II світової війни, коли правовий прецедент розглядався як джерело права та відзначався загальною обов'язковістю. Проте, незважаючи на значний вплив загального права на розвиток правової системи Японії після II світової війни, рішення судів із конкретних справ вже не мають обов'язкової сили прецеденту [12; 6, с. 132];

3) гармонійне поєднання традиціоналізму і новаторства через регулятивну функцію та механізм правового регулювання. На думку Ц. Інако, це проявляється й у тому, що звичаї так само визнаються джерелами права. Зокрема, Загальне положення про закони 1898 р. вказує: «Не порушує публічного порядку і добрих традицій звичай у випадках, передбачених законом, або з питань, не врегульованих законом, і має силу, однакову із законом» [12; 6, с. 132];

4) утвердження за допомогою регулятивної функції права основоположних засад абстрагування населення від державних справ у публічному праві. Як зауважує Ц. Інако, у сфері публічного права відбувається викривлення змісту багатьох західних інститутів, що зумовлено небажанням японців втручатися в державні справи. Можлива для Японії й ситуація, коли замість вибулого депутата парламенту обирають його дружину чи сина, незалежно від їх особистих якостей. Ось чому близько 25% парламентських місць передається «у спадщину». Не маючи уявлення про японську правосвідомість і культуру, західний дослідник не зрозуміє ситуацію фактичного монопартійного режиму ліберально-демократичної партії, який існував майже сорок років (1955–1993) в умовах законодавчо закріпленої багатопартійності й вільних виборів [6, с. 132; 10, с. 513];

5) домінування регулятивної функції звичаїв над регулятивною функцією права у сфері приватного права. Це обґрунтовується тим, що у сфері приватного права теорія також багато в чому не збігається з юридичною дійсністю. Як зауважує Ц. Інако, наявність розвиненого законодавства за західними зразками і створення сучасної системи судочинства не змінили традиційної правосвідомості більшості громадян. Японці продовжують бачити в праві насамперед апарат примусу, що використовується державою для нав'язування волі правителів, а не засіб досягнення справедливості між громадянами. Реальні цивільно-правові відносини багато в чому регулюються не законодавством, а звичаєвим правом або іншими соціальними нормами [6, с. 132];

6) особливе місце «гирі» в системі правовозуміння та правозастосування в японському праві, що також втілюється і через регулятивну функцію права. На думку Ц. Інако, «гирі» діють тільки між особами, які вступають у постійні міжособистісні відносини і мають на меті їх збереження і зміцнення, тобто обмежуються за колом осіб у своїй юридичній силі [12; 6, с. 132; 4, с. 138].

Визначальні риси також має правове регулювання та втілення в його рамках регулятивної функції в країнах Африки та Мадагаскару. З даної проблематики слід відзначити, що С.П. Погребняк, Д.В. Лукьянов, І.О. Биля-Сабадаш та ін. у розвитку правових систем країн Африки вирізняють три основні етапи: 1) зародження і формування традиційного африканського права (до XIX ст.); 2) розвиток звичаєвого права в умовах колоніальної залежності африканських держав (XIX – середина XX ст.); 3) розвиток сучасних правових систем в умовах становлення державної незалежності (з другої половини XX ст. – до сьогодні) [12, с. 256].

Згідно з вказаними етапами також відбувалось і формування та розвиток правового регулювання та регулятивної функції в рамках правових систем країн Африки.

Якщо висвітлювати особливості зародження регулятивної функції та первинні способи її реалізації на теренах африканських держав в епоху зародження традиційного (звичаєвого) права, то тут доцільно виокремити такі особливості:

1) домінування в суспільних відносинах та у свідомості африканського населення звичаю та звичаєвого права як основного регулятора суспільних відносин між ними. Отже, на даному етапі регулятивна функція звичаю підміняла право. При цьому традиційне право африканських народів протягом століть являло правила поведінки, що ввійшли у звичку в силу багаторазового повторення протягом тривалого часу. Розглядувана правова система має багато цікавих особливостей і характерних рис, зрозуміти які можна лише зна-

ючи соціальну структуру африканського суспільства [8, с. 212];

2) домінування засобів колегіального (колективного) регулювання суспільних відносин над індивідуальними рішеннями, а також колективної (групової) правосвідомості над індивідуальною (особистісною). Це ознаменувало пріоритет колегіальних (у т. ч. громадських та родинних) регулятивних засад над особистісно-індивідуальними. Це пояснюється тим, що основною соціальною одиницею африканського суспільства був не окремих індивід, а громада, об'єднана за родинними національними ознаками. Лише спільними зусиллями вона могла вижити в умовах нерозвиненості знярядь праці, агресії інших племен чи подолання стихійного лиха. Інтереси особи були цілком підпорядковані інтересам громади. Внаслідок подібної соціальної організації суспільства правила поведінки, що виникали, також відбивали інтереси всієї громади, а не окремих її жителів [11, с. 257].

Крім того, Рене Давид зауважив, що інтереси африканців завжди зосереджувалися на групах (триба, каста, село і т. д.), узятих поза часом, а не на їх більш мінливих елементах, як індивід чи родина [2, с. 379];

3) динаміка регулятивної функції на індуктивних засадах – від одиничного до загального (сім'я – родина – суспільство – держава). Тобто мало місце збереження на родинному та сімейному рівні та подальша передача в усній формі звичаїв, які визначають особливості регулювання суспільних відносин у рамках родини, суспільства та держави. Саме цим обґрунтовується той факт, що звичаєве право мало неписаний характер. Як зазначав Рене Давид, правила поведінки передавалися з покоління в покоління у формі усних переказів, розповідей про вирішені казуси, юридичних за змістом прислів'їв і приказок, а також у вигляді конклюдентних дій [2, с. 379];

4) наявність первинної регулятивної функції права за повної відсутності правової доктрини (і як джерела права, і як правничої науки). Як зауважив Рене Давид, посилаючись на англійського юриста А. Елота, африканське звичаєве право не знало юридичних праць [2, с. 379];

5) переплетення у процесі реалізації регулятивної функції правових норм із звичаєвими, традиційними, моральними та релігійними нормами. Як зазначили Р. Давид та К. Цвайгерт, норми права були тісно переплетені з іншими соціальними регуляторами – мораллю і релігією. Їх реалізація була більшою мірою забезпечена повагою до традицій предків і страхом перед надприродними силами, ніж побоюваннями негативних юридичних наслідків для правопорушника [2, с. 335];

6) пріоритетна спрямованість регулятивної функції африканського традиційного процесуального права на задоволення інтересів соціаль-

ної групи, а не на інтереси самих сторін спору. Як зазначають С.П. Погребняк, Д.В. Лукьянов, І. Биля-Сабадаш та ін., специфіка африканського права, порівняно із правовими системами Заходу, виявляється також в юридичному процесі, необхідність в якому виникала в разі правового спору або здійснення правопорушення. Завдання органів, які розглядали спори в африканських громадах, – примирити сторони для забезпечення єдності та згуртованості всієї соціальної групи. Всі сторони конфлікту повинні піти на компроміс і бути впевненими в справедливості такого рішення. Тільки після цього конфлікт забувався, а його учасники продовжували спільно трудитися на благо всієї громади, не вдаючись до розбрату та її розколу [11, с. 258];

7) архаїчність підходів у процесі реалізації регулятивної функції африканського права. Однак, на думку Т.В. Кашаніної, такий архаїзм має свої переваги для даної правової системи, зокрема: а) воно не являло собою звід правил, нав'язаних зверху, а було невід'ємною частиною свідомості народу; б) архаїчне право виражало закономірності, що існують у суспільстві, і давало відчуття цілісності життя, впевненості в тому, що правові рішення становлять частину всесвітньої гармонії; в) архаїчне право відзначалося добровільністю й масовістю виконання, оскільки ґрунтувалося на переконаності в належному характері правил поведінки і на звичці їх дотримуватися; г) оскільки воно мало усний характер, то було доступне всім; д) винесення судового рішення було етапом процесу примирення, і питання про те, хто правий і хто винуватий, не ставилося на перше місце. Архаїчне право було засобом, щоб тримати людей разом, інструментом їхнього примирення, і сприймалося як процес посередництва, спосіб спілкування. До появи розвиненого права було більше простору для вираження переконань і думок людей, а самому архаїчному праву не був властивий формальний характер: воно було досить пластичним, мовби живим законом [9, с. 234–235; 11, с. 259];

8) частковий вплив постулатів християнства та ісламу на правове регулювання та реалізацію регулятивної функції права окремих африканських країн. Як зауважила Т.В. Кашаніна, традиційне африканське право вперше зазнало активного зовнішнього впливу у зв'язку з приходом до Африки християнства й ісламу. Християнство почало поширюватися в IV ст. з Єфіопії, іслам – трохи пізніше, з XI ст., у Північній і Західній Африці. Релігія принесла із собою не лише віру й культу, а й свою систему права, яка багато в чому не відповідала звичаєвому праву африканських народів. Однак це не спричинило відмову від норм традиційного права, воно лише намагалося пристосуватися до нових систем права. Проте християнство й іслам сприяли руйнуванню першооснови тради-

ційного права – віри в надприродні сили й магію, якими протягом століть було оповите звичаєве право [9, с. 234–235; 11, с. 259].

На другому етапі свій розвиток звичаєве право та окремі елементи сучасного права Африки проходили в умовах колоніальної залежності африканських держав. У XIX ст. розвинені європейські держави майже цілком колонізували Африканський континент, перетворивши його на сировинний придаток, внаслідок чого африканські народи були позбавлені права самостійно визначати зміст і форму свого права [14, с. 148; 11, с. 259]. Для даного етапу характерними рисами правового регулювання та регулятивної функції виступали:

1) примусова рецепція романо-германського і англо-американського права та примусове утвердження їх основоположних засад. Зокрема, французьке право було введено в африканських колоніях Франції та на Мадагаскарі; бельгійське право – в Конго; португальське право – в державах Ангола та Мозамбик; загальне право – в англійських колоніях; голландське – в Південній Африці. Разом із тим Ліберія реціпіювала загальне право Англії та США [14, с. 148; 11, с. 259–260];

2) подальша взаємодія традиційного і реціпіюваного права, що позначилось на дуалізмі регулятивної функції. Внаслідок цього відбулось становлення нових галузей права, а також зміна і пристосування звичаєвого африканського права до нових суспільних відносин. На офіційному рівні сімейні, земельні, спадкові та спадкові відносини підпадали під дію африканського звичаєвого права. Це ж стосувалось і права процесуального, оскільки були збережені суди, що склалися з місцевих старійшин і поширювали свою юрисдикцію на корінних африканців [14, с. 148; 11, с. 260].

На третьому етапі трансформація регулятивної функції відбувалась уже під впливом поширення міжнародно-правових загальновизнаних цінностей у правову ідеологію та правову систему країн Африки. Зокрема, застосувавши закріплене в Статуті ООН право націй на самовизначення, африканські країни проголосили незалежність (Єгипет – у 1952 р.; Марокко, Судан і Туніс – у 1956 р.; Конго, Нігерія й Сенегал – у 1960 р.; Танганьїка – у 1961 р.; Алжир – у 1962 р., Занзібар – у 1963 р.) [11, с. 260; 15, с. 108; 13, с. 340].

Таким чином, дослідження проблем юридичного закріплення та реалізації регулятивної функції в сім'ї традиційного права дає підстави зробити висновки, що у правових сім'ях традиційного права регулятивна функція права носить дуалістичний характер. Це проявляється в тому, що, з одного боку, вона підміняється аналогічними регулятивними механізмами з боку традиційних, звичаєвих та інших соціальних норм переважно в галузях приватного права або гармонійно з ними поєднується. З іншого боку, регулятивна функція

права в рамках правових сімей традиційного права відіграє самостійну роль переважно у випадках, коли мова йде про регулювання діяльності публічно-правових інституцій.

Література

1. Антология мировой правовой мысли: в 5 т. / Рук. науч. проекта Г.Ю. Семигин. Москва : Мысль, 1999. Т. 1. : Античный мир и восточные цивилизации. С. 683–688.
2. Давид Р. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. Москва : Междунар. отношения, 1996. 400 с.
3. Духовная культура Китая : Энциклопедия: в 5 т. / Гл. ред. М.Л. Титаренко ; Ин-т Дальнего Востока РАН. Москва : Вост. лит., 2006. Т. 4. С. 122.
4. Еремин В.Н. История правовой системы Японии / Отв. ред. А.А. Кириченко. Москва : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. 293 с.
5. Инако Ц. Право и политика современного Китая / Пер. с япон. Москва : Прогресс, 1978. 295 с.
6. Инако Ц. Современное право Японии / Пер. с япон. Москва : Прогресс, 1981. 270 с.
7. Историческая мысль. Политическая и правовая культура / Отв. ред. М.Л. Титаренко и др. 2009. С. 117.
8. История государства и права стран Азии и Африки. Очерки / А.И. Рогожин, И.П. Сафронова, Н.Н. Страхов. Москва : Юрид. лит., 1964. 254 с.
9. Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. *Современные трактовки и новые подходы*. Москва : Юристъ, 1999. 335 с.
10. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : в 4 т. / Отв. ред. Б.А. Страшун. Москва : Норма-Инфра-М, 2001. Т. 4. Часть Особенная: страны Америки и Азии. 656 с.
11. Порівняльне правознавство : підручник / За заг. ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2012. 272 с.
12. Правові сім'ї релігійного, звичаєвого та традиційного права. URL : https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/tdp/pss_4.doc.
13. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности). Москва : Юристъ, 2000. 448 с.
14. Сеницына И.Е. Обычай и обычное право в современной Африке: История изучения. Кодексы обычного права. Москва : Наука, 1978. 285 с.
15. Супатаев М.А. Право в современной Африке (основные черты и тенденции развития). Москва : Наука, 1989. 175 с.

Анотація

Зварич Р. В. Регулятивна функція права в традиційній правовій сім'ї. – Стаття.

У статті проаналізовано особливості юридичного закріплення та реалізації регулятивної функції права в сім'ї традиційного права. У процесі дослідження визнано, що в традиційній правовій сім'ї регулятивна функція носить дуалістичний характер завдяки регулятивним механізмам традиційних, звичаєвих та інших соціальних норм переважно в галузях приватного права та її самостійній регулятивній ролі в діяльності публічно-правових інституцій.

Ключові слова: регулятивна функція права, традиційна правова сім'я, правові системи держав Далекого Сходу, правові системи країн Африки.

Аннотация

Зварыч Р. В. Регулятивная функция права в традиционной правовой семье. – Статья.

В статье проанализированы особенности юридического закрепления и реализации регулятивной функции права в семье традиционного права. В процессе исследования признано, что в традиционной правовой семье регулятивная функция носит дуалистический характер благодаря регулятивным механизмам традиционных, обычных и других социальных норм преимущественно в отраслях частного права и ее самостоятельной регулятивной роли в деятельности публично-правовых институтов.

Ключевые слова: регулятивная функция права, традиционная правовая семья, правовые системы государств Дальнего Востока, правовые системы стран Африки.

Summary

Zvarych R. V. Regulatory function of law in the traditional legal family. – Article.

The article analyzes the peculiarities of legal consolidation and implementation of the regulatory function of law in the family of traditional law. In the course of the study it was recognized that in the traditional legal family the regulatory function is dualistic, thanks to the regulatory mechanisms of traditional, customary and other social norms, mainly in the fields of private law, and its independent regulatory role in the activities of public law institutions.

Key words: regulatory function of law, traditional legal family, legal systems of Far Eastern countries, legal systems of African countries.

УДК 347.97

О. С. Копитова
кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник лабораторії з протидії злочинності
Національної академії внутрішніх справ,
суддя Київського апеляційного господарського суду

МЕТА ТА ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВОГО ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Правозастосувальна діяльність у своєму призначенні скерована на забезпечення реалізації права та передбачення здійснення індивідуалізації абстрактних правових приписів із метою врегулювання тих чи інших суспільних відносин.

Як слушно зауважують Р.А. Калюжний та Л.О. Шапенко, правозастосувальна діяльність є важливим складником механізму правового регулювання, функціональне призначення якої полягає у продовженні розпочатого правотворчістю процесу шляхом переведення закріплених у нормах права ідеальних моделей поведінки в реальну правову дійсність, де відбувається виконання певних завдань та досягнення конкретних цілей задля впорядкування різноманітних відносин в соціумі [4, с. 8].

Розвиваючи наведений погляд, зауважимо, що судова правозастосувальна діяльність є невід'ємною ланкою юридичного процесу і правозастосувальної діяльності, адже на судове правозастосування покладається обов'язок забезпечити реалізацію права вповноваженим органом відповідно до законодавчо та нормативно визначеної процедури. Отже, аксіоматичним є те, що судова діяльність і правосуддя є цілеспрямованими видами діяльності. Судочинство існує не заради самого процесу, воновпливає на досягнення певних цілей і вирішує певні завдання, розкриття яких і становить актуальність цієї наукової публікації.

Метою статті є спроба нового наукового осмислення мети і призначення судового правозастосування, виходячи з результатів останньої судово-конституційної реформи щодо правосуддя.

Теоретичне дослідження проблем судового правозастосування постійно перебувало у колі уваги правової науки, зокрема з боку таких провідних учених-правників: М.Г. Александра, С.С. Алексєєва, В.М. Горшенєва, М.Д. Гнатюка, О.В. Зайчука, В.П. Казимірчука, В.В. Копейчикова, А.М. Колодія, В.В. Лазарева, Д.Д. Луспеніка, М.І. Матузова, В.С. Нерсесянца, Н.М. Оніщенко, В.М. Протасова, М.Б. Рісного, Ю.Г. Ткаченка, В.Н. Шабаліна, С.В. Шевчука, Л.С. Явича та багатьох інших правознавців.

Дослідження мети і призначення судового правозастосування не отримувало належної наукової уваги з боку теоретиків права, хоча періодичні спроби розкрити зміст цих категорій у динамі-

ці здійснення судового правозастосування були зроблені окремими представниками галузі науки sudoустрій, зокрема О.З. Хотинською-Нор, В.В. Городовенком та ін.

Проблематика функцій, мети та призначення судового правозастосування може виявлятися більш складною, ніж прийнято вважати. Наприклад, якщо створено такі умови, а також сам суд відповідально підходить до себе і свого призначення, здійснюючи відповідні функції, він має піклуватися ще й про те, як у соціальному відношенні найбільш розсудливо вирішити конкретну судову справу [1, с. 82]. Судове правозастосування має на меті задоволення певних інтересів: особи, держави, суспільства. Воно здійснюється компетентними суб'єктами в межах норм права з дотриманням певної процедурності, має відповідати принципам верховенства права, законності, гуманізму, обґрунтованості, доцільності, ефективності, справедливості. Принципи застосування норм права – це цілісна система загальних, керівних засад, які виконують функцію загальнонормативних орієнтирів і є загальнообов'язковими вимогами до застосування норм права. Розглядати їх слід у комплексі, оскільки нівелювання одного з принципів призведе до руйнування всієї системи [5, с. 11].

В. Дума та В. Цимбалюк, розкриваючи форми правозастосування, справедливо підкреслюють, що мета судового правозастосування – охорона прав та свобод людини і громадянина, контроль за відповідністю діяльності суб'єктів права до юридичних приписів, за правомірністю здійснюваних дій, а в разі виявлення правопорушень – ужиття заходів державного примусу до правопорушників, забезпечення призначеного покарання чи стягнення. Правозастосовні рішення під час здійснення правоохоронної форми правозастосовної діяльності приймаються на основі забороняльних та зобов'язувальних норм права та санкцій. Цей різновид правозастосовної діяльності здійснюється юрисдикційними органами, до яких належать органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, державного санітарного нагляду, митні органи, податкові інспекції тощо. Таку форму правозастосовної діяльності використовують також керівники державних органів, установ і підприємств із різною формою власності, застосовуючи дисциплінарні стягнення [3, с. 60–61].

С.В. Шевчук щодо цього пише, що необхідність забезпечення прямої дії норм, що закріплюють права людини та основні свободи, практично полягала не тільки у визнанні природно-правового характеру цих прав та свобод, тобто таких, які не надаються державою, але й у тому, що вони є «непорушними» та «невідчужуваними» (не можуть бути забрані державою за суспільним договором) та не можуть бути скасовані. Ішлося про встановлення нових стандартів правосуддя під час тлумаченні тих правових норм, які, зважаючи на специфіку юридичної природи прав людини, не можуть бути сформульовані абсолютно чітко, потребують додаткового та конкретизувального тлумачення під час вирішення конкретних справ [9, с. 218].

Цій меті максимально прислужилося створення судами прецедентне право, яке надає правам людини необхідної конкретизації, визначає юридичну природу, універсалізує розуміння, надає чіткості та ясності розумінню відповідних правових норм та узагальнює практичний досвід у цій сфері. Адже узагальнення цього досвіду – це використання судових рішень у справах щодо захисту прав людини, загальноправових принципів, міжнародних звичаїв, а також наукової доктрини. Отже, метою тлумачення може бути усунення невизначеності правових норм та суперечностей у з'ясуванні об'єктивного смислу норм та принципів (зокрема конституційних), роз'яснення, з'ясування наміру законодавців тощо. Тобто тлумачення є результатом розумово-когнітивної діяльності інтерпретатора щодо розуміння змісту правових норм та роз'яснення для інших. Це тлумачення стає загальнообов'язковим через обов'язкову дію інтерпретаційного акту [9, с. 218]. В узагальнено-соціальному плані основними цілями правосуддя (справедливої діяльності) і судочинства є забезпечення і захист конституційності, законності і правопорядку, досягнення яких реалізується вирішенням завдань захисту особистості, її благ і цінностей, прав і свобод, законних інтересів фізичних і юридичних осіб, інших конституційних цінностей. Такий висновок свого часу був зроблений зарубіжним дослідником М.А. Тузовим, який на підставі законодавчо закріплених завдань різних видів судочинства зауважив, що основною метою судової влади, судів, правосуддя, судочинства є правовий захист різних суб'єктів прав і основ конституційного ладу, одночасно підкреслюючи не менш вагоме завдання судової влади – забезпечення балансу приватних і публічних інтересів [8, с. 14, 15].

Тобто безпосередньою практичною метою правосуддя і судочинства є вирішення конкретних правових конфліктів, правильний і своєчасний розгляд і вирішення конкретної справи, досягнення кінцевого результату, зокрема винесення обґрунтованого, правомірного і справедливого

рішення, його належне виконання [2]. Звідси випливає, що практичною метою судового правозастосування є ухвалення правозастосувального (юрисдикційного) документа, яким вирішується конкретний правовий конфлікт.

Мета судового правозастосування органічно пов'язана з призначенням як особливим видом діяльності уповноважених державних органів. Призначення судового правозастосування розкривається, крім іншого, через сукупність його функцій, які взаємопов'язані, однак не є рівнозначними до функцій держави загалом, а також до функцій інших органів державної влади. Адже якщо функції держави – це основні напрями її діяльності, якими зумовлена робота всього державного апарату і кожного з його окремих органів, то функції окремого органу – це основні сторони його соціального призначення як відносно відокремленої частини апарату держави, що відображається в основних напрямках його діяльності зі здійснення функцій і завдань держави [10, с. 124]. Ідеться про те, що кожен орган державної влади як компонент цілісної системи органів держави відіграє в ній специфічну роль, тобто має спеціальне призначення, яке щодо держави як цілого виступає його функцією. Так, за змістом відповідних положень Конституції України основними функціями Верховної Ради України, які відображають основні сторони (аспекти) її соціально-політичного призначення в механізмі держави, є насамперед законодавча та бюджетна функції, а також парламентського контролю [6].

Водночас загальноновизнаним є те, що головним призначенням правозастосування є забезпечення безпосередніх форм реалізації норм права іншими суб'єктами. Із викладеного випливає висновок про призначення судового правозастосування, яке після інших форм реалізації права продовжує владний вплив держави на врегулювання суспільних відносин на індивідуальному рівні уповноваженим суб'єктом із застосуванням владних приписів і заборон у конкретних судових рішеннях. Тому слід погодитись із позицією, що в судовому правозастосуванні не може попіратись загальне призначення права, а мають забезпечуватись міра свободи у відносинах, затверджуватись справедливість у спорах та конфліктах. Суд призначений дотримуватись, поважати й укріплювати загальні принципи права, які закріплені в матеріальному та процесуальному законодавстві або впливають із природи суспільних відносин, що підлягають урегулюванню [1, с. 159].

Щодо цього примітною є позиція А.М. Перепелюка, що, зважаючи на функціональне призначення, судова правозастосовна діяльність відіграє одну з ключових ролей у механізмі правового регулювання, оскільки від неї залежить своєчасна та ефективна реалізація нормативно-правових

приписів. Правозастосування, як і сам процес дії права, характеризується певною результативністю, що зумовлено дієвістю механізму цього різновиду юридичної діяльності [7, с. 5–6].

Оскільки судове правозастосування є багатоаспектним і соціально-цінним явищем, яке займає одне з ключових положень у правовій системі і зв'язку з його функціональним призначенням, то воно характеризується усіма рисами правозастосування.

Так, правозастосування, як і суспільне управління, виявляється, по-перше, через спільну діяльність людей, організованих у відповідні колективи, має організаційно оформлений характер; по-друге, своїм головним призначенням має впорядкування та регулювання спільної діяльності шляхом погодження індивідуальних дій учасників такої діяльності через вплив на поведінку; по-третє, це владна діяльність, що базується на підпорядкуванні волі учасників; по-четверте, має особливий механізм здійснення; по-п'яте, виступає у ролі регулятора взаємовідносин, що виникають між суб'єктом та об'єктом у процесі практичної реалізації функцій соціального управління [7, с. 76–77].

Викладене переконує, що призначення судового правозастосування впливає загалом на весь механізм правового регулювання загалом та механізм застосування норм права зокрема.

Цілі механізму застосування права зумовлені функціональним призначенням цього механізму, що свідчать про те, що зазначений механізм може бути ефективним у розрізі незалежної категорії. Зазначені цілі передбачають необхідність: 1) індивідуалізувати (персонально визначити) та конкретизувати нормативне регулювання стосовно поодинокого випадку; 2) визначити міру прав та обов'язків суб'єктів правовідносин; 3) установити відповідність життєвого випадку до тієї норми права, яка застосовується; 4) забезпечити доцільність та обґрунтованість прийнятого рішення, що відображене у правозастосовному акті; 5) врегулювати конкретні суспільні відносини навіть за відсутності нормативного регулювання; 6) створити дієвий прецедент, який у майбутньому може бути відображений у відповідній нормі права. [7, с. 193].

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що у більш широкому, узагальнено-соціальному плані основними цілями правосуддя (справедливої діяльності) і судочинства є забезпечення і захист конституційності, законності і правопорядку, досягнення яких реалізується вирішенням завдань захисту особистості, її благ і цінностей, прав і свобод, законних інтересів фізичних і юридичних осіб, інших конституційних цінностей.

Мета судового правозастосування органічно пов'язана з його призначенням як особливим ви-

дом діяльності вповноважених державних органів. Призначення судового правозастосування розкривається, крім іншого, через сукупність його функцій, які взаємопов'язані, однак не є рівнозначними до функцій держави загалом, а також до функцій інших органів державної влади.

Головним призначенням правозастосування є забезпечення безпосередніх форм реалізації норм права іншими суб'єктами права. Із викладеного випливає висновок про призначення судового правозастосування, яке після інших форм реалізації права продовжує владний вплив держави на врегулювання суспільних відносин на індивідуальному рівні уповноваженим суб'єктом із застосуванням владних приписів і заборон у конкретних судових рішеннях.

Призначення судового правозастосування впливає на весь механізм правового регулювання загалом та механізм застосування норм права зокрема, що свідчить про багатоаспектність категорії «судове правозастосування» та підкреслює її соціальну цінність, а також те, що судове правозастосування займає одне з ключових положень у правовій системі у зв'язку з його функціональним призначенням, воно характеризується усіма рисами правозастосування.

Подальші дослідження функцій, мети і призначення судового правозастосування полягають у більш глибокому вивченні змісту, аналізі проблеми недійсних законів, що планується розкрити у подальших наукових розробках.

Література

1. Бобрешов Є.Г. Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. Одеса, 2010. 251 арк.
2. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. Монография. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Норма, 2009. 259 с.
3. Дума В. Правозастосування та форми його здійснення. *Правова інформатика*. 2006. № 3. С. 57–60.
4. Калюжний Р.А., Шапенко Л.А. Правозастосовна діяльність як соціокультурне явище. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Юридичні науки». № 1(1), 2017. С. 7–11.
5. Костюк Н. Принцип справедливості в правозастосованні. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 6. С. 5–13.
6. Осовський О.А. Основи менеджменту: навчальний посібник. Київ: Кондор, 2006. 664 с.
7. Перепелюк А.М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 224 с.
8. Тузов Н.А. Выражение функций органов судебной власти в судебных актах. *Журнал российского права*. № 10. 2008. С. 95–104.
9. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні: Монографія. Київ: Реферат, 2007. 640 с.
10. Шестопалова Л.М. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Прецедент, 2004. 224 с.

Анотація

Копитова О. С. Мета та призначення судового правозастосування: теоретичні аспекти. – Стаття.

Статтю присвячено розгляду загальних підходів до формування мети та призначення судового правозастосування як останньої стадії правозастосування в нових умовах правового регулювання після проведеної судово-конституційної реформи. З'ясовано, що правозастосувальна діяльність у своєму призначенні скерована на забезпечення реалізації права та передбачення здійснення індивідуалізації абстрактних правових приписів із метою врегулювання тих чи інших суспільних відносин. Правозастосувальна діяльність є важливим складником механізму правового регулювання, функціональне призначення якого полягає у продовженні розпочатого правотворчістю процесу шляхом переведення закріплених у нормах права ідеальних моделей поведінки в реальну правову дійсність, де відбувається виконання певних завдань та досягнення конкретних цілей задля впорядкування різноманітних відносин в соціумі. Обґрунтовано, що судово правозастосувальна діяльність є невід'ємною ланкою юридичного процесу правозастосування, адже на судове правозастосування покладатиметься обов'язок забезпечити реалізацію права уповноваженим органом відповідно до законодавчо та нормативно визначеної процедури. Судова діяльність і правосуддя є цілеспрямованими видами діяльності, які мають на меті досягнення певних цілей, вирішує певні завдання, розкриття яких і становить актуальність цієї наукової публікації.

Метою статті є спроба нового наукового осмислення мети і призначення судового правозастосування, виходячи з результатів останньої судово-конституційної реформи щодо правосуддя.

Доведено, що метою судового правозастосування є ухвалення правозастосувального (юрисдикційного) документа, яким вирішується конкретний правовий конфлікт. Обґрунтовується, що мета судового правозастосування органічно пов'язана з його призначенням як особливим видом діяльності уповноважених державних органів. Зроблено висновок, що призначення судового правозастосування розкривається, крім іншого, через сукупність його функцій, які різняться з функціями інших органів державної влади.

Ключові слова: судове правозастосування, правозастосування, судочинство, верховенство права, мета судового правозастосування, призначення судового правозастосування.

Аннотация

Копитова Е. С. Цель и назначение судебного правоприменения: теоретические аспекты. – Статья.

Статья посвящена рассмотрению общих подходов к формированию цели и назначения судебного правоприменения как последней стадии правоприменения в новых условиях правового регулирования после проведенной судебной конституционной реформы. Выяснено, что правоприменительная деятельность в своем назначении направлена на обеспечение реализации права и предсказания осуществления индивидуализации абстрактных правовых предписаний с целью регулирования тех или иных общественных отношений. Правоприменительная деятельность является важной составляющей механизма правового регулирования, функциональное назначение которой состоит в продолжении начатого правотворчеством процесса путем перевода закреплённых в нормах права идеальных моделей поведения в реальную правовую действительность, где происходит выполнение определенных задач и достижение конкретных целей для упорядочения разнообразных отношений в социуме. Обосновано, что судебная правоприменительная деятельность выступает

неотъемлемой звеном юридического процесса и правоприменительной деятельности, ведь на судебное правоприменение возлагается обязанность связать обеспечение реализации права уполномоченным органом в соответствии с законодательно и нормативно определенной процедуры. Судебная деятельность и правосудия являются целенаправленными видами деятельности имеющих целью достижения определенных целей и решает определенные задачи, раскрытие которых и составляет актуальность этой научные публикации.

Целью статьи представляется попытка нового научного осмысления цели и назначения судебного правоприменения, исходя из результатов последней судебной конституционной реформы по правосудию.

Доказано, что целью судебного правоприменения является принятие правоприменительного (юрисдикционного) документа, которым разрешается конкретный правовой конфликт. Обосновывается, что цель судебного правоприменения органично связывается с его назначением как особый вид деятельности уполномоченных государственных органов. Сделан вывод, что назначение судебного правоприменения раскрывается по совокупности его функций, различаемых с функциями других органов государственной власти.

Ключевые слова: судебное правоприменение, правоприменения, судопроизводство, верховенство права, цель судебного правоприменения, назначения судебного правоприменения.

Summary

Kopytova O. S. Purpose of judicial law enforcement: theoretical aspects. – Article.

The article is devoted to the consideration of general approaches to the formation of the purpose and the appointment of the judicial enforcement as the last stage of enforcement in the new conditions of legal regulation after the judicial-constitutional reform has been carried out. It was found that law enforcement activity in its purpose is aimed at ensuring the implementation of the law and predicting the implementation of the individualization of abstract legal regulations in order to regulate certain public relations. Law enforcement is an important component of the legal regulation mechanism, the functional purpose of which is to continue the process started by law-making by translating ideal behavior models enshrined in legal norms into real legal reality, where certain tasks and specific goals are achieved to streamline various relationships in society. It is substantiated that judicial law enforcement activity is an integral part of the legal process and law enforcement activity, because judicial enforcement has the obligation to ensure the realization of the right by an authorized body in accordance with a legislative and regulatory procedure. Judicial activity and justice are purposeful activities aimed at achieving certain goals and solves certain tasks, the disclosure of which is the relevance of this scientific publication.

The purpose of the article seems to be an attempt at a new scientific understanding of the purpose and purpose of judicial enforcement, based on the results of the latest judicial-constitutional justice reform. It is proved that the purpose of judicial enforcement is the adoption of a law enforcement (jurisdictional) document, which resolves a specific legal conflict. It is substantiated that the purpose of judicial law enforcement is organically linked with its appointment as a special type of activity of authorized state bodies. It is concluded that the purpose of judicial enforcement is disclosed, including through a set of its functions, which differ in the functions of other bodies of state power.

Key words: judicial enforcement, law enforcement, judicial proceedings, rule of law, purpose of judicial enforcement, appointment of judicial enforcement.

УДК 347.254

*М. С. Луців**аспірант кафедри цивільного права та процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ ТА СПОСОБІВ ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ ІНВЕТОРІВ У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА ЖИТЛА

Правове регулювання інвестиційної діяльності зумовлює проблематику захисту майнових прав інвесторів. Із цією метою у юриспруденції передбачена система цивільно-правових засобів впливу, які застосовуються для стимулювання належного виконання обов'язків та подолання негативних наслідків порушень в інвестиційній сфері.

При цьому розуміння поняття та способів захисту майнових прав інвесторів у сфері будівництва житла носить важливий характер як для інвесторів житлового будівництва, так і для суб'єктів цивільних правовідносин в цілому.

Теоретичною та методологічною базою публікації стали наукові роботи вчених та практиків, серед яких праці В.П. Грибанова, А.Г. Гулика, Г.А. Осетинської, І.О. Ромащенко, Р.О. Стефанчука та інших.

Метою статті є аналіз поняття та способів захисту майнових прав інвесторів у сфері будівництва житла.

Захист прав та інтересів здійснюється відповідно до встановленого законом порядку шляхом застосування передбачених законом форм та способів. У ст. 3 Конституції України зазначено, що права, свободи людини та гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1].

Відповідно до ч. 1 ст. 15 Цивільного кодексу України, кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Залежно від виду порушення прав інвестора у сфері будівництва буде застосовуватися той чи інший спосіб цивільно-правового захисту. Але для цього необхідно з'ясувати, що розуміється під кожним із наведених понять [2].

На думку Р.О. Стефанчука, під порушенням права слід розуміти такий стан суб'єктивного права, за якого воно зазнало протиправного впливу з боку правопорушника, внаслідок чого суб'єктивне право уповноваженої особи зменшилося або зникло як таке. Порушення права пов'язане з позбавленням його носія можливості реалізувати своє право повністю або частково.

Невизнання права науковцем визначається як дії учасника цивільно-правових відносин, який несе юридичний обов'язок перед уповноваженою особою, що спрямовані на заперечення у цілому або в певній частині суб'єктивного права іншого

учасника цивільних правовідносин, унаслідок чого уповноважена особа позбавлена можливості реалізувати своє право.

Оспорювання, як уважає вчений, передбачає такий стан цивільних правовідносин, за якого між учасниками існує спір щодо наявності чи відсутності суб'єктивного права у сторін, а також належності такого права певній особі. Оспорене право ще не порушено, але виникає невизначеність у праві, зумовлена поведінкою другої сторони стосовно уповноваженої особи [3].

Перелічені види порушень є підставами виникнення охоронного правовідношення і у сфері будівництва житла. Останнє є первинним способом набуття майнових прав на житло. Залежно від форми набуття майнових прав на житло будуть диференціюватися цивільно-правові способи захисту прав учасників цих відносин. До моменту завершення будівництва в інвестора не виникає право власності на житло. Однак він має майнові права на об'єкт інвестиційної діяльності (житловий об'єкт). Крім цього, об'єктом правового захисту є сама інвестиція – грошові кошти, вкладені у формі, передбаченій законодавством в об'єкт інвестиційної діяльності.

Захист прав інвесторів у сфері будівництва житла спрямований на усунення будь-яких перешкод на шляху здійснення учасниками інвестиційної діяльності своїх прав і недопущення правопорушення, відновлення становища або ж тих прав, які існували до правопорушення. Залежно від виду порушення будуть застосовуватися відповідні способи захисту прав. Вони можуть бути публічно-правовими і цивільно-правовими.

Адже на кожному етапі інвестиційного процесу, пов'язаного з будівництвом житла, можуть бути порушення як норм публічних нормативних актів, що регламентують адміністративні заходи дозвільного характеру, так і положень, що регулюють відносини приватного характеру. Це зумовлено правовим режимом нерухомого майна. Наслідком є поєднання в рамках інвестиційного процесу у сфері будівництва житла різних за своєю природою видів юридичної відповідальності.

При цьому на кожній стадії інвестиційної діяльності у сфері будівництва житла для захисту прав та інтересів учасників можуть застосовуватися як речові, так і зобов'язальні способи захисту. Їх можна диференціювати на загальні та спеціальні. Загальні впливають із положень цивільного

права, спрямованих на захист суб'єктів цивільних відносин, а спеціальні можуть встановлюватися самими учасниками інвестиційних відносин або передбачатися інвестиційним законодавством у сфері житлового будівництва.

Водночас необхідно розрізняти речово-правові та зобов'язально-правові способи захисту прав інвесторів. Це залежить від підстав виникнення правовідносин, зокрема певних юридичних фактів, які є основою існування відносин чи абсолютних правовідносин. При цьому, як зазначає А.Г. Гулик, у цивільному законодавстві виділяють два рівні правового регулювання способів захисту. Перший полягає у визначенні таких способів захисту, які носять універсальний характер і можуть бути застосовані, як правило, щодо будь-якого суб'єктивного цивільного права. Другий рівень правового регулювання цивільних способів захисту становлять визначені законом способи захисту, що застосовуються лише для захисту певних видів цивільних прав або для захисту від певних правопорушень [4].

У цьому аспекті можна виокремити особливості захисту прав інвесторів у сфері будівництва. Специфіка предмета регулювання та правового статусу учасників інвестиційного процесу зумовлює застосування загальноцивільністичних способів захисту з урахуванням особливостей регулювання інвестиційної діяльності.

Способи захисту інвесторів у сфері житлового будівництва можна диференціювати на такі групи. До першої належать способи, спрямовані на відновлення становища, що існувало до порушення. Другу групу становлять компенсаційні способи захисту, які є правовою формою відшкодування втрат, понесених у зв'язку з порушенням прав учасників інвестиційної діяльності.

Захист цивільних прав, охоронюваних законом інтересів займає важливе місце в механізмі правового захисту, відіграючи визначальну роль у забезпеченні реалізації особою свого суб'єктивного цивільного права. Як зазначив В.П. Грибанов, аналізуючи способи захисту цивільного права, характер самої вимоги захисту права визначається характером порушеного чи оспорюваного матеріального права, зміст і призначення якого в основному визначає і спосіб його захисту [5].

При цьому в основі захисту прав інвесторів лежить правопорушення, під яким розуміють неправомірну поведінку, що призводить до негативних наслідків майнового чи морального (немайнового) характеру. У результаті порушення інвестор не може реалізувати свої правомочності або зазнає втрат і збитків. Порушуватися можуть як умови, які становлять зміст договору, так і норми інвестиційного законодавства. Спільним є порушення суб'єктивного права конкретної особи і суспільно-правопорядку в приватній сфері.

Настання цивільної відповідальності для правопорушника, як правило, пов'язується із застосуванням державного примусу. Унаслідок правопорушення має місце посягання на майнові та немайнові права інвестора. Залежно від виду порушення та негативних наслідків застосовуються способи захисту, передбачені законодавством. Їх можна диференціювати на загальні та спеціальні.

Загальні способи захисту, визначені ст. 16 Цивільного кодексу України, можуть застосовуватися у всіх галузях приватного права, зокрема в інвестиційній. Спеціально передбачені законодавством, що регулює специфічні сфери суспільних відносин, зокрема інвестиційних, встановлюються домовленістю сторін – учасників конкретного правовідношення.

Способи захисту можуть застосовуватися окремо або в поєднанні. Це залежить від виду негативних наслідків, які настають унаслідок правопорушення та способів подолання. Способи захисту прав інвесторів у будівництві, як зазначалося, можна диференціювати на речово-правові та зобов'язально-правові. Застосування як перших, так і других залежить від підстав та правової природи відносин, які виникли в процесі спорудження житла. Інвестиційний процес у сфері будівництва житла характеризується комплексним підходом. У ньому поєднуються зобов'язальні і речові за своєю правовою природою відносини залежно від форми здійснення інвестицій.

Правовою основою інвестиційних відносин, як правило, є договір. Але цивільно-правовий за своєю правовою природою інвестиційний договір може бути різних видів. Відповідно для захисту порушених прав інвестора можуть застосовуватися зобов'язально-правові способи захисту. Законодавством не встановлено особливостей захисту прав та інтересів інвесторів у сфері будівництва. Тому основою обґрунтування способів захисту прав інвесторів у будівництві будуть загальноцивільністичні методологічні підходи з урахуванням специфіки відносин у коментованій сфері.

Багатоманітність форм участі інвестора в будівництві житла диктує потребу індивідуалізованого законодавством правового механізму захисту прав та інтересів учасників. При цьому слід враховувати структуру інвестиційних відносин. Інвестор не завжди перебуває в безпосередніх відносинах із забудовником. Інвестування коштів у житлову сферу може здійснюватися в межах підрядних відносин, пайової участі в інвестиційних фондах шляхом придбання майнових, зокрема корпоративних, прав через інститути спільного інвестування. Указане зумовлює врахування особливостей захисту прав інвесторів залежно від конкретної форми інвестиційної діяльності в будівництві житла.

Способи захисту прав інвесторів у житловому будівництві можна диференціювати на такі групи.

До першої належать способи спрямовані на припинення тривалого правопорушення. Це може бути зміна або припинення правовідношення. Ідеться про правовідношення договірної характеру. Зміст договірної правовідношення визначають умови договору. Договірні правовідношення припиняються належним виконанням договору. Якщо одна зі сторін не виконує або неналежно виконує умови договору, то для другої наступають негативні наслідки. Але останні можуть ще не призвести до майнових витрат. Проте інвесторові немає сенсу чекати, коли майнові втрати настануть. Наприклад, забудовник затягує з початком будівництва. Інвестор може вимагати внесення змін в інвестиційний договір або навіть ставити вимогу про його розірвання. Так, змінюється або припиняється правовідношення, яке виникло на підставі договору. Такий спосіб захисту виконує ще й превентивну функцію, оскільки попереджує правопорушення або у разі настання припиняє дію договору. Зміна або припинення правопорушення як способу захисту є ефективним засобом контролю за належним виконанням договірних зобов'язань в інвестиційній сфері. Зміна правовідношення як спосіб захисту полягає у трансформації змісту зобов'язань особи, які кореспондуються певному суб'єктивному праву. Зміна правовідношення, на думку І.О. Ромащенко, є таким способом захисту цивільних прав, що направлений на зміну одного або кількох елементів правовідношення (суб'єкт, об'єкт та зміст), окрім зміни предмета та способу виконання зобов'язань. Підставою для зміни цивільного правовідношення як захисту цивільних прав може бути порушення як зобов'язальних (відносних), так і речових (абсолютних прав у інвестиційних відносинах). Зміна та припинення правовідношення має місце, як правило, в договірних відносинах із передання майнових прав на об'єкт інтелектуальної власності. Підставами для захисту цивільних прав через зміну правовідношення можуть бути порушення, невизнання, оспорювання та реальна загроза порушення прав у майбутньому, а об'єктами – право та виражений у ньому інтерес [6].

Це має місце в інвестиційних відносинах. Динаміка інвестиційної діяльності зумовлює необхідність унесення змін у правовідносини з метою захисту прав суб'єктів інвестування. Інвестор, права якого порушуються або можуть бути порушені, може застосовувати спосіб захисту у вигляді припинення або зміни правовідношення. Зміна або припинення правовідношення може здійснюватися як у добровільному, так і в примусовому порядку.

Зміна правовідношення може застосовуватися до відносин, що виникли в добровільному порядку на основі волевиявлення суб'єктів інвестиційної діяльності, а також до інвестиційних відносин, підставою виникнення яких є адміністративно-розпорядчий акт.

У добровільному порядку зміна правовідношення як спосіб захисту буде мати місце у разі внесення змін до договору, який був юридичним фактом виникнення інвестиційних відносин. Інвестиційний договір є актом волевиявлення сторін, який є обов'язковим до виконання. Невиконання чи неналежне виконання умов договору однією зі сторін може бути підставою для зміни його змісту з метою захисту прав та інтересів іншої сторони, зокрема інвестора. Зі зміною умов договору змінюється зміст правовідношення з метою захисту прав та інтересів інвестора.

Порушення зобов'язаною особою своїх зобов'язань наслідком може мати втрату інтересу управленого суб'єкта в інвестиційній сфері до результату, якого вона бажала досягнути. Будь-яке правовідношення має підставою виникнення певний юридичний факт. Якщо підставою виникнення цивільного правовідношення є договір, то належне виконання договору є підставою припинення договірної зобов'язання. Невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань є правопорушенням і підставою виникнення охоронного правовідношення, в межах якого можуть застосовуватися способи захисту порушеного права.

Способом захисту може бути припинення правовідношення шляхом розірвання інвестиційного договору. Якщо в основі виникнення інвестиційного правовідношення лежить інший юридичний факт, то він має бути скасований або визнаний недійсним як акт волевиявлення учасників. Припинення правовідношення як наслідок правопорушення є способом охорони і захисту прав та інтересів інвестора. Припинення правовідношення як спосіб захисту інвестиційних прав здійснюється на основі волевиявлення інвестора у разі порушення його прав та інтересів. Тому цей спосіб припинення правовідношення можна розглядати як засіб захисту.

Однією з функцій захисту є відновлювальна. Це відповідає ст. 55 Конституції України, згідно з якою кожен має право будь-якими ще не забороненими законом способами захищати своє право і свободи від порушень та протиправних посягань, зокрема здійснювати поновлення порушеного та порушеного права самостійно [1].

У цивільних відносинах відновлення становища, яке було до правопорушення, може здійснюватися в юрисдикційному і позаякюрисдикційному (добровільному) порядку. Відновлення становища, яке існувало до порушення, пов'язується з припиненням дій, які порушують права особи. Відновлення становища може застосовуватися з визнанням права.

Як підкреслює Г.А. Осетинська, способом захисту цивільних прав та інтересів є встановлений актом цивільного законодавства або договором порядок забезпечення відновлення (визнання) пору-

шення прав і вплив на правопорушника з метою відшкодування пошкоджені майнової і немайнової сфери [7].

У Цивільному кодексі України передбачено обидва терміни для захисту цивільного права. У п. 1. ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України передбачено положення, що визнання права застосування у разі спору або сумніву щодо наявності в особи певного цивільного права, а в п. 4 ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України серед способів захисту названо відновлення становища, яке існувало до порушення [2].

Визнання права одним зі способів захисту прав та законних інтересів передбачений у Цивільному кодексі України і конкретизується в спеціальних актах. Застосування названого способу захисту має місце тоді, коли наявність в інвестора суб'єктивного права оспорується чи заперечується. Підставами для визнання права є порушення, оспорювання та невизнання права.

Інвестор набуває права власності на житло, але члени його сім'ї можуть набувати сервітутних прав користування житлом. Право членів сім'ї інвестора (власника житла) є особистим сервітутом, який встановлюється за фактом визнання конкретних осіб членами сім'ї власника. Визнання права може застосовуватися самостійно і в поєднанні з іншими способами захисту порушених прав інвестора у сфері житлового будівництва.

Важливою формою захисту прав інвесторів у будівництві є цивільно-правові форми відповідальності у вигляді відшкодування збитків. Зазначена форма відповідальності застосовується у разі неналежного чи невиконання обов'язків правопорушником.

Відповідно до ч. 2 ст. 22 ЦК України збитками є:

1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

2) доходи, які особа могла б реально отримати за звичайних обставин якби її право не було порушене (упущена вигода).

Загальним правилом у приватному праві є відшкодування збитків у повному розмірі: втрат, витрат і упущеної вигоди. Витрати, які інвестор зробив або мусить зробити для відновлення свого порушеного права, збігаються за змістом із таким способом захисту порушених прав, як поновлення, якщо витрати мають майновий характер. Упущена вигода теж належить до категорії збитків, яких би не було, якби договірне інвестиційне зобов'язання було належним чином виконане.

Стаття 16 Цивільного кодексу України передбачає можливість відшкодування завданої майнової та немайнової шкоди як способу захисту цивільних прав та інтересів. Застосування такого способу захисту має місце, як правило, в недого-

вірних відносинах, якщо право на таке відшкодування передбачено законом [2].

Відшкодування майнової та немайнової шкоди належить до компенсаційних способів захисту порушених прав та інтересів інвестора у будівництві. Компенсаційний характер зазначеного способу захисту цивільних прав та інтересів полягає в тому, що інвесторові в межах охоронного правовідношення відшкодовуються лише реальні (фактично понесені) втрати і витрати, завдані внаслідок правопорушення. Упущена вигода в деліктних зобов'язаннях не відшкодовується. Водночас законодавством можуть встановлюватися винятки із загального правила у вигляді державно-правових гарантій. Так, Законом України «Про режим іноземного інвестування» передбачається право іноземного інвестора на відшкодування збитків, зокрема втрачену вигоду й моральну шкоду, завданих їм унаслідок дій, бездіяльності або неналежного виконання державними органами України чи посадовими особами передбачених законом обов'язків щодо іноземного інвестора або підприємства з іноземними інвестиціями [8].

Захист прав та інтересів інвестора може мати місце в недоговірних відносинах, зокрема тоді, коли шкода завдана діями, рішеннями або бездіяльністю державних органів чи органів територіального самоврядування та посадових осіб. Як зазначалося, регулювання інвестиційних відносин у будівництві здійснюється джерельною базою, яка має комплексний характер. Виникнення та існування інвестиційних відносин пов'язане з отриманням відповідних дозволів та погоджень від державних органів, органів територіального самоврядування та посадових (службових) осіб. Таким чином, унаслідок протиправних дій або бездіяльності правам та інтересам інвесторам може бути завдана шкода, яка буде компенсуватися в рамках деліктного охоронного правовідношення.

Таким чином, захист прав інвесторів у будівництві може здійснюватися за допомогою різних способів захисту. Можливе поєднання способів захисту залежно від характеру та правових наслідків правопорушення. Вибір способу (способів) захисту є прерогативою інвестора, права та інтереси якого порушені.

При цьому можуть використовуватися як юрисдикційні, так і неюрисдикційні способи захисту. Юрисдикційні способи реалізуються шляхом звернення до суду та відповідних державних органів, зокрема правоохоронних. Неюрисдикційний спосіб захисту прав інвестора теж може мати місце тоді, коли інвестор самостійно уповноважений застосувати міри самозахисту (розірвання інвестиційного договору, відмова оплати невиконаних або неналежно виконаних робіт та ін.).

У межах, визначених актами цивільного законодавства, інвестор реалізує право на захист.

При цьому використовуються речові, зобов'язальні способи захисту та поєднання залежно від правової природи конкретних інвестиційних відносин, підстав виникнення та негативних наслідків правопорушення.

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що розуміння поняття та способів захисту майнових прав інвесторів у сфері будівництва житла носить важливий характер як для інвесторів житлового будівництва, так і для суб'єктів цивільних правовідносин у цілому, адже створює можливість захисту цивільних прав осіб у спосіб, який буде найбільш оптимальний для відновлення або компенсації порушених прав та інтересів інвестора.

Водночас слід також розуміти, що способи захисту прав інвесторів у сфері будівництва житла можна диференціювати на такі види: 1) визнання права інвестора; 2) припиняльні правопорушення; 3) відновлювальні; 4) спрямовані на відшкодування збитків та сплату штрафних санкцій; 5) спрямовані на відшкодування завданої інвесторові майнової та немайнової шкоди. Вони можуть застосовуватися самостійно або в поєднанні залежно від характеру правопорушення та його негативних наслідків для інвестора.

При цьому на кожній стадії інвестиційної діяльності у сфері будівництва житла для захисту прав та інтересів учасників можуть застосовуватися як речові, так і зобов'язальні способи захисту. Вибір того чи іншого способу або поєднання залежить від правової природи конкретних інвестиційних відносин, підстав виникнення та негативних наслідків правопорушення.

Література

1. Конституція України: Конституція України; Закон від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
3. Стефанчук Р.О. Цивільне право України. Навчальний посібник. Прецедент. 2005. С. 76.
4. Гулик А.Г. Цивільно-правовий захист прав інвесторів. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. 2015. С. 11.
5. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. Монография. Российское право. Москва. 1992. С. 97.
6. Ромащенко І.О. Змін та припинення цивільного правовідношення як спосіб захисту цивільних прав. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. 2015. С. 10–11.
7. Осетинська Г.А. Проблеми визначення елементів механізмів захисту прав та законних інтересів споживачів у сфері надання послуг. *Вісник господарського судочинства*. 2005. № 1. С. 256.
8. Про режим іноземного інвестування: Закон України 19.03.1996 № 93/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-вр>.

Анотація

Луців М. С. Загальнотеоретична характеристика поняття та способів захисту майнових прав інвесторів у сфері будівництва житла. – Стаття.

Статтю присвячено аналізу теоретичних характеристик поняття та способів захисту майнових прав інвесторів у сфері будівництва житла, а також формуванню на основі дослідження висновків, спрямованих на забезпечення ефективного захисту прав та інтересів інвесторів у сфері будівництва житла. Окреслено види способів захисту прав інвесторів у сфері будівництва житла, серед яких виділено такі, як визнання права інвестора, припиняльні правопорушення, відновлювальні, спрямовані на відшкодування збитків та сплату штрафних санкцій, спрямовані на відшкодування завданої інвестору майнової та немайнової шкоди, а також окреслено механізм застосування конкретних способів захисту залежно від характеру правопорушення та його негативних наслідків для інвестора.

Ключові слова: захист цивільного права та інтересу, майнові права інвесторів, інвестування житлового будівництва, способи захисту прав інвесторів, право на захист.

Аннотация

Луцев М. С. Общетеоретическая характеристика понятия и способов защиты имущественных прав инвесторов в сфере строительства жилья. – Статья.

Статья посвящена анализу теоретических характеристик понятия и способов защиты имущественных прав инвесторов в сфере строительства жилья, а также формированию на основе исследования выводов, направленных на обеспечение эффективной защиты прав и интересов инвесторов в сфере строительства жилья. Определены виды способов защиты прав инвесторов в сфере строительства жилья, среди которых выделены такие, как признание права инвестора, приостанавливающие правонарушения, восстановительные, направленные на возмещение убытков и уплату штрафных санкций, направленные на возмещение причиненного инвестору имущественного и неимущественного вреда, а также обозначен механизм применения конкретных способов защиты в зависимости от характера правонарушения и его негативных последствий для инвестора.

Ключевые слова: защита гражданских прав и интересов, имущественные права инвесторов, инвестирование жилищного строительства, способы защиты прав инвесторов, право на защиту.

Summary

Lutsiv M. S. General theoretical description of the concept and ways to protect investors' property rights in the field of housing construction. – Article.

The article analyzes theoretical description of the concept and ways to protect investors' property rights in the field of housing construction, as well as tries to form conclusions based on the research, aimed at ensuring effective protection of the investors' rights and interests in the field of housing construction. Outlined kinds of ways to protect investors' rights in the field of housing construction, among which highlighted such as the recognition of the investor's right, stopping offenses, restorative, aimed at reimbursement of losses and payment of penalties, aimed at compensating the investor for property and non-pecuniary damage.

Also outlined the mechanism of application specific protection ways depending on the offense nature and its negative consequences for the investor.

Key words: protection of civil rights and interests, investors' property rights, investing in housing construction, investor protection ways, right to protection.

УДК 347.6

М. В. Менджул
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ПРИНЦИПИ СІМЕЙНОГО ПРАВА В ЕСТОНІЇ, ЛАТВІЇ ТА ЛИТВИ

Підписавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, Україна зобов'язалася забезпечувати поступову адаптацію національного законодавства до права ЄС. На нашу думку, надзвичайно цінним є досвід держав, що стали членами ЄС, а також мають спільний історичний досвід з Україною, зокрема у складі Радянського Союзу, насамперед Естонії, Латвії та Литви.

Серед українських науковців принципи сімейного права, а також прояв в окремих інститутах сімейного права аналізували В.І. Борисова, І.В. Жилінкова, Л.В. Красицька, З.В. Ромовська, В.М. Чернега, С.І. Шимон, О.А. Явор та ін. Водночас не достатньо здійснено порівняльних досліджень принципів правового регулювання сімейних відносин в Естонії, Латвії та Литві.

Саме тому метою статті є здійснення порівняльного аналізу принципів сімейного права в Балтійських державах та розробка рекомендацій із реформування сімейного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Усталеним у зарубіжній та національній літературі є віднесення до Балтійських держав Латвії, Литви та Естонії. У вказаних державах основні принципи сімейного права (чи деякі з них) закріплені на конституційному рівні.

Конституція Естонії від 28 червня 1992 р. (набула чинності 3 липня 1992 р.) в статтях 9 та 12 закріплює принцип рівності, зокрема забороняє дискримінацію за будь-якою ознакою. Крім того, Конституція Естонії встановлює принципи поваги до сімейного життя (ст. 26), державного захисту сім'ї, батьків та дітей, рівності прав подружжя, взаємопідтримки членів сім'ї (ст. 27). [1] Конституція Латвії набула чинності 7 листопада 1922 року, її дію було відновлено після проголошення незалежності 4 травня 1990 року [2]. У Конституції Латвії містяться принципи рівності, державної підтримки та захисту шлюбу, сім'ї, батьківства та дітей, визнання тільки шлюбу між особами різної статі, захисту дітей без батьківської відповідальності, захисту жертв насильства. У Литві Конституція набула чинності 2 листопада 1992 року. Вона містить такі принципи регулювання сімейних відносин: поваги приватного та сімейного життя особи (ст. 22), рівності (ст. 29), державного захисту сім'ї, материнства, батьківства та дитинства (ст. 38), визнання шлюбу між особами різної статі, можливості укладення світ-

ського та церковного шлюбу (ст. 38), підтримки сімейного виховання (ст. 39).

Для більш повного дослідження варто проаналізувати норми спеціальних законодавчих актів. В Естонії сімейні відносини до 2010 р. регулювалися Сімейним законом від 12 жовтня 1994 р. (набув чинності 1 січня 1995 р.). Згідно зі статтею 1 цього акту, шлюб міг бути укладений тільки між чоловіком та жінкою, а стаття 58 установлювала принципи найкращих інтересів дитини та врахування думки дитини. Першого липня 2010 року набув чинності Сімейний закон, прийнятий 18 листопада 2009 р., який у статті 1 так само визначив, що шлюб укладається між чоловіком і жінкою. Крім того, з аналізу нового Сімейного закону можна говорити про наявність ще таких принципів сімейного права: моногамії (стаття 4), взаємної підтримки подружжям один одного (ст. 16), солідарної відповідальності за зобов'язання подружжя (ст. 18), єдності спільної власності (ст. 26), батьківської опіки (ст. 116), добробуту дітей (ст. 134) та інші.[3]

Принцип захисту дітей був конкретизований Законом про захист дітей Естонії від 8 червня 1992 р. (набув чинності 1 січня 1993 р.). Стаття 3 вказаного закону встановлює принцип захисту дітей, суть якого полягає в тому, що завжди визначається пріоритет найкращих інтересів дитини. Згідно зі статтею 4, захист дітей забезпечується національними, муніципальними та соціальними органами. Крім того, Закон про захист дітей Естонії встановлює принцип підтримки сімей із дітьми (ст. 24), єдності сім'ї (ст. 27).[4]

На відміну від законодавства інших держав, Закон про захист дітей Естонії у ст. 10 конкретизує принцип рівності. Так, діти мають рівне право на допомогу, догляд та розвиток, незалежно від статі та національності, незалежно від того, чи вони живуть у повній сім'ї або з одним із батьків, чи перебувають вони під опікою або піклуванням, народжені вони від зареєстрованого або незареєстрованого шлюбу, здорові, хворі чи інваліди.

У Латвії у 20–30 роках ХХ ст. тривала розробка Цивільного кодексу, який був прийнятий 28 січня 1937 р. (набув чинності 1 січня 1938 р.). Дію Цивільного кодексу було припинено в 1940 році після входження Латвії до Радянського Союзу, а відновлено 1 вересня 1992 р.[5] На момент прийняття Цивільний кодекс вважався одним із найсучасні-

ших актів кодифікації в Європі у сфері приватного права [6]. 25 вересня 1969 року був прийнятий Кодекс про шлюб і сім'ю Латвійської РСР, який діяв до 1 вересня 1993 р., коли було поновлено дію частини «Сімейне право» у цивільному кодексі.

Таким чином, сімейні відносини в Латвії регулюються частиною I Цивільного кодексу «Сімейне право», останні зміни до якої було внесено в 2015 р. Аналіз ЦК Латвійської республіки дозволив нам зробити висновок про такі принципи сімейного права: рівності, моногамії, визнання як світського, так і церковного шлюбу, свободи розірвання шлюбу, персональної відповідальності за власні борги, рівності дітей, народжених у шлюбі та поза шлюбом тощо.

Згідно з ЦК Латвії, один із подружжя може вимагати розірвання шлюбу, якщо інший відсутній не менше одного року (ст. 72), захворів на важко-виліковне психічне або інфекційне захворювання (ст. 73), вчинив кримінальне правопорушення або аморальний учинок (ст. 74). Також шлюб може бути розірваний у разі стійкого розладу відносин, проживання окремо протягом трьох років (стаття 76) [7, с. 53–54]

Права дитини, народженої поза шлюбом, та визнання батьківства були предметом розгляду в Конституційному Суді Латвії (справа № 2004-02-0106) [8]. Науковці вказують на порушення принципу рівності в сімейних відносинах. Близько половини дітей у Латвії народжуються в незареєстрованих відносинах, а якщо вони мають однакові права, як і діти народжені в шлюбі, то «спільне життя» чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу майже не захищається з боку держави. [9]

У Литві так само 16 липня 1969 р. був прийнятий Кодекс про шлюб і сім'ю, що набув чинності з 1 січня 1970 року [10]. Кодекс про шлюб та сім'ю Литовської РСР діяв до 2001 року, зокрема до вступу в дію Цивільного кодексу Литовської Республіки (прийнятий 18 липня 2000 року).

Наразі сімейні відносини регулюються третьою книгою Цивільного кодексу Литви [11]. Стаття 3.3 ЦК установлює принципи правового регулювання сімейних відносин, зокрема моногамії, добровільності шлюбу, рівності прав подружжя, пріоритетного захисту та захисту прав дітей, виховання дітей, взаємопідтримки, захисту материнства та інших принципів правового регулювання цивільних відносин (справедливості, розумності та ін.). Крім того, згідно з ч. 2 статті 3.5 ЦК Литви, під час здійснення сімейних прав і виконання сімейних обов'язків особи мають дотримуватися закону, поважати правила спільного життя, принципи моралі і діяти чесно. ЦК Литви прямо забороняє одностатеві шлюби (ст. 3.12), встановлює неприпустимість порушення принципу моногамії (ст. 3.16), дозволяє укладення як світського, так і церковного шлюбу (ст. 3.24).

Щодо принципу взаємної підтримки, то згідно зі ст. 3.27 ЦК Литви, подружжя мають бути лояльними один до одного, поважати один одного, а також підтримувати один одного морально і матеріально, а також, урахувавши здібності, сприяти задоволенню спільних потреб сім'ї чи іншого з подружжя (чоловіка або дружини). Якщо з об'єктивних причин один із подружжя не може задовольнити потреби сім'ї в цілому, то інший має зробити це відповідно до своїх можливостей.

Згідно зі статтею 3.123 ЦК Литви, можливий відступ від принципу рівних частин спільної власності подружжя. Так, беручи до уваги інтереси неповнолітніх дітей, стан здоров'я одного з подружжя або його матеріальне становище, а також інші релевантні обставини, суд може відступити від принципу рівних частин спільної власності подружжя і присудити більшу частку власності одному з подружжя. Суд також має враховувати ці критерії під час ухвалення рішення про розподіл майна. Крім того, частка майна одного з подружжя може бути зменшена на суму утримання у разі присудження у вигляді фіксованої одноразової суми або заміни на певне майно.

Цікавою з позиції імплементації в Сімейний кодекс України є норма в ЦК Литви, що (не пізніше, ніж за рік до розгляду справи про розподіл майна) один із подружжя зменшив вартість майна, пожертвувавши частину або збільшивши свою особисту власність без згоди іншого з подружжя, то під час визначення часток у спільній власності подружжя суд може зменшити його частку на розмір вартості втраченої чи відчуженої власності. Крім того, частка одного з подружжя в спільному майні може зменшуватися на суму сімейного доходу, яку сім'я не отримала через недбалість із боку подружжя або який він приховав від сім'ї і використав для особистих потреб (у цьому разі враховується період не більше ніж за останні п'ять років до відкриття розгляду справи про поділ майна) [11].

Важливими з позиції принципу захисту прав дітей та інших членів сім'ї є положення статті 3.65 ЦК Литви, яка встановлює, що суд може в інтересах дітей, подружжя, а також одного з подружжя застосувати тимчасові заходи захисту до прийняття рішення, зокрема відокремити одного з подружжя, визначити місце проживання неповнолітньої дитини з одним із батьків, зобов'язати одного з подружжя перешкодити іншому використовувати певне майно, вилучити майно до вирішення питання про право власності на нього або для забезпечення утримання, накласти арешт на майно одного з подружжя, вартість якого дозволить суду відшкодувати іншому з подружжя шкоду чи збитки, заборонити одному з подружжя бачитися або відвідувати одного чи декілька дітей; інші заходи, які суд вважає необхідними [11].

В Україні передбачено спеціальні заходи щодо протидії домашньому насильству Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», що набув чинності 7 січня 2018 р. (ст. 24 передбачає можливість застосування термінового заборонного припису стосовно кривдника, обмежувального припису стосовно кривдника, взяття на профілактичний облік кривдника та проведення з ним профілактичної роботи, а також направлення кривдника на проходження програми для кривдників). Розгляд судом справ про видачу і продовження обмежувального припису регулюється статтями 350-1–350-8 Цивільного процесуального кодексу України. Крім того, Кримінальний Кодекс України було доповнено статтею 91-1 «обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство», що набула чинності з 11 січня 2019 р.

У Литві, на відміну від Латвії, Цивільним кодексом урегульовано фактичні шлюбні відносини. Так, ЦК установлює, що чоловік і жінка, які прожили разом не менше одного року, не зареєструвавши шлюб, мають такі ж права, як і подружжя, у сфері набуття спільної власності і мають укладати шлюбний договір [12, с. 141].

Як в Україні, так і в Естонії, Латвії та Литві, заборонено одностатеві шлюби. 15 березня 2018 року парламент Латвії розглянув та відхилив законопроект про зареєстровані партнерства [13]. В Україні також уже є пропозиції щодо прийняття закону про цивільне партнерство. Серед держав-членів ЄС не дозволено одностатевим парам реєструвати партнерства в Болгарії, Латвії, Литві, Польщі, Румунії та Словаччині [14].

Із досліджуваних у межах цієї статті держав тільки в Естонії 9 жовтня 2014 р. був прийнятий спеціальний закон, який регулює спільне проживання та реєстрацію партнерства особами однієї статі (набув чинності 1 січня 2016 р.) [15]. Згідно зі статтею 1 вказаного закону, навіть особа з обмеженою дієздатності за умов усвідомлення наслідків може укласти договір про спільне проживання. Стаття 2 встановлює такі обмеження для укладення договору про спільне проживання: а) договір не може бути укладений між особами, принаймні одна з яких перебуває у шлюбі або вже є дійсний договір про спільне проживання з іншою особою; б) договір не може бути укладений між особою і її нащадком по прямій лінії; в) особа не може укладати договір про спільне проживання зі своєю сестрою, братом, рідною та усиновленою дитиною. Такий договір обов'язково укладається в письмовій формі та нотаріально посвідчується. Уклавши договір про спільне проживання, особи зобов'язуються взаємно підтримувати один одного, мають рівні права та обов'язки. У договорі зареєстровані партнери можуть визначити порядок надання взаємного утримання або ж передбачити

поширення на них норм про утримання, визначених законом для подружжя.

Законодавство Латвії, Литви, Естонії та України має низку спільних засад правового регулювання сімейних відносин (рівності, справедливості, державного захисту дітей, материнства, моногамії, добровільності шлюбу тощо). Принципи сімейного права містяться в Конституціях цих держав, а також у спеціальних законодавчих актах (в Україні він міститься у Сімейному кодексі, в Естонії – у Сімейному законі, в Литві та Латвії – у Цивільних кодексах). Водночас є низка відмінностей у правовому регулюванні окремих сімейно-правових інститутів. Наприклад, у Законі про захист дітей Естонії конкретизується принцип рівності дітей. ЦК Латвії, гарантуючи принцип свободи розірвання шлюбу, водночас визначає умови здійснення права на розірвання шлюбу. ЦК Литви містить відмінні від законодавств інших держав підстави відступу від принципу рівних часток у праві спільної власності подружжя. Як в Україні, так і в Естонії, Латвії та Литві, заборонено одностатеві шлюби, тільки Естонія ухвалила спеціальний закон про цивільні партнерства.

Позитивним, на нашу думку, є встановлення ЦК Литви права суду застосувати тимчасові заходи захисту до ухвалення рішень із сімейних спорів. В Україні передбачено спеціальні заходи тільки щодо протидії домашньому насильству. Варто, на нашу думку, доповнити ст. 18 Сімейного кодексу України частиною третьою такого змісту: «3. Суд до винесення рішення та з метою гарантування справедливості може застосувати такі тимчасові заходи захисту прав дітей, одного з подружжя та інших учасників сімейних відносин: зобов'язати залишити місце спільного проживання, обмежити спілкування з дитиною, іншим членом сім'ї, визначити місце проживання неповнолітньої дитини з одним із батьків, усунути перешкоди у користуванні майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності або особистою приватною власністю, накласти арешт або вилучити майно до вирішення питання про право власності на нього або для забезпечення виконання зобов'язань з утримання, інші заходи, передбачені законом або які суд вважає необхідними».

Література

1. Конституция (Основной Закон) Эстонской республики принята 28 июня 1992 года. URL: https://www.riigikogu.ee/wp-content/uploads/2015/02/3_Pohiseadus_VENE.pdf.
2. Latvijas Republikas Satversme, 1922. gada 15. Februāra. URL: <https://likumi.lv/doc.php?mode=DOC&id=57980>.
3. Perekonnaseadus, 18.11.2009. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/13330603>.
4. Eesti Vabariigi lastekaitse seadus, 08.06.1992. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/113122013012>.

5. Civillikums, 28.01.1937. URL:<https://likumi.lv/ta/id/225418-civillikums>.

6. Edīte Brikmane. Latvijas Republikas Civillikumam 80. URL: <https://lvportals.lv/norises/284830-latvijas-republikas-civillikumam-80-2017>.

7. Latvijas Republikas Civillikums, 2001, 478. URL: <https://vvc.gov.lv/image/catalog/dokumenti/civillikums.pdf>.

8. Satversmes tiesas priekšsēdētājas vietiece Sanita Osipova uzstājas starptautiskā simpozijā ar priekšlasījumu par Satversmes tiesas judikatūru ģimenes tiesībās. URL: <http://www.satv.tiesa.gov.lv/press-release/satversmes-tiesas-priekssedetajas-vietiece-sanita-osipova-uzstajas-starptautiska-simpozija-ar-priekslasijumu-par-satversmes-tiesas-judikaturu-gimenes-tiesibas>.

9. Ģimene, laulība un kopdzīve – kā katru no šīm attiecību formām aizsargā likums. URL: <http://www.mammamunteti.lv/articles/37674/gimene-lauliba-un-kopdzive-ka-katru-no-sim-attiecibu-formam-aizsarga-likums>.

10. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos santuokos ir šeimos kodeksą ir nustatyti, 1970-01-01. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.20471?jfwid=rivwzvpvg>.

11. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas. Trečioji knyga. Šeimos teisė. URL: https://www.infolex.lt/portal/start_ta.asp?act=doc&fr=pop&doc=60696&title=L_R%20civilinis%20kodeksas.%20Tre%20ioji%20knyga.%20%20%20eimos%20teis%EB.

12. Inga Kudinavičiūtė. Civilinio kodekso normų, susijusių su šeimos narių teisių apsauga, įgyvendinimo problemos. Jurisprudencija, 2002, t. 28(20); 137–143.

13. Latvijos parlamentas atmetė siūlymą įteisinti homoseksualų partnerystę. URL: <http://www.propatria.lt/2018/03/latvijos-parlamentas-atmete-siulyma.html>.

14. Tšiviiipartnerlus ja registreeritud partnerlused. URL: https://europa.eu/youreurope/citizens/family/couple/registered-partners/index_et.htm.

15. Kooseluseadus, 09.10.2014. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/116102014001>.

Анотація

Менджул М. В. Принципи сімейного права в Естонії, Латвії та Литві. – Стаття.

У статті проаналізовано принципи сімейного права Балтійських держав та законодавче закріплення. Установлено спільні принципи сімейного права в Україні, Латвії, Литві та Естонії. Виявлено національні відмінності прояву принципів в окремих сімейно-правових інститутах. Запропоновано внести зміни до Сімейного кодексу України.

Ключові слова: принципи, сімейні відносини, діти, шлюб, подружжя, майнові відносини.

Аннотация

Менджул М. В. Принципы семейного права в Эстонии, Латвии и Литве. – Статья.

В статье проанализированы принципы семейного права Балтийских государств и их законодательное закрепление. Установлено общие принципы семейного права в Украине, Латвии, Литве и Эстонии. Выявлено национальные различия проявления принципов в отдельных семейно-правовых институтах. Предложено внести изменения в Семейный кодекс Украины.

Ключевые слова: принципы, семейные отношения, дети, брак, супруги, имущественные отношения.

Summary

Mendzhul M. V. Principles of family law in Estonia, Latvia and Lithuania. – Article.

The article analyzes the principles of the family law of the Baltic States and their legislative consolidation. Established common principles of family law in Ukraine, Latvia, Lithuania and Estonia. The national differences in the manifestation of principles in individual family-law institutes are revealed. It is proposed to amend the Family Code of Ukraine.

Key words: principles, family relations, children, marriage, spouses, property relations.

УДК 343.222:340.134:347.795.4

І. Р. Ніколаєнко
аспірант кафедри цивільного права
Запорізького національного університету

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ПАСАЖИРІВ ПІД ЧАС ПЕРЕВЕЗЕНЬ У МІСЬКОМУ ТА ПРИМІСЬКОМУ СПОЛУЧЕННІ

У науці цивільного права тривалий час тривають дискусії як щодо сутності та особливостей цивільно-правової відповідальності, так і стосовно інституту захисту цивільних прав, його форм, порядків та способів. Автор цієї статті неодноразово задавався питанням співвідношення цих двох інститутів. У контексті вирішення питань, які виникали у зв'язку з дослідженням механізму захисту прав пасажирів за договором перевезення у міському та приміському сполученні, ефективності нормативного та договірної (автономного) забезпечення прав у контексті сучасних приватноправових підходів до регулювання цивільних правовідносин, є потреба співвідношення категорій цивільно-правової відповідальності та захисту цивільних прав.

Як виявив аналіз досліджуваних правовідносин і особливостей цивільно-правового регулювання, точки дотику двох означених інститутів зумовлені особливостями функціонального призначення й інструментального використання для досягнення поставленої мети. Говорячи простіше, пасажир – споживач транспортної послуги – може ініціювати механізм притягнення перевізника, який неналежним чином виконав умови договору перевезення пасажирів у міському чи приміському сполученні до цивільно-правової відповідальності, реалізуючи цим своє право на захист. При цьому пасажир не захищає своє порушене право безпосередньо, а лише ініціює механізм, за допомогою якого можливим є примусове забезпечення використання одного зі способів захисту, передбачених ст. 16 ЦК України.

Але сама по собі цивільно-правова відповідальність, не слугуючи певній меті, позбавлена усілякого сенсу.

Як зазначила Н.С. Кузнецова, механізм дії цивільно-правової відповідальності, яка органічно єдине елементи матеріально-правового та цивільно-правового характеру, дає можливість виявити характер впливу інституту відповідальності на формування належної поведінки суб'єктів цивільно-правових відносин та на можливість відновлення та захисту порушених цивільних прав [1, с. 365].

Цивільно-правова відповідальність є способом впливу на поведінку правопорушника. Стосовно цього впливу і його значення виявилось два підходи в цивільному праві. Згідно з першим, ци-

вільно-правова відповідальність існує в межах охоронного правовідношення, якому властиве застосування засобів примусу, передбачених на нормативному рівні у зв'язку із здійсненням правопорушення (як у договірній, так і в позадоговірній сфері) [2, с. 75–76].

Згідно з другим підходом, висловленим В.В. Вітрянським, цивільно-правова відповідальність одного учасника майнового обороту перед іншим, відповідальність порушника перед потерпілим, тому її метою є відновлення порушеного права на підставі принципу відповідності розміру відповідальності розміру завданої шкоди [3, с. 569–570].

У науковій літературі ми зустріли й інший підхід. Так, свого часу С.М. Братусь [4, с. 4], а нині Р.Б. Шишка зазначили, що визначальним фактором чи ознакою цивільно-правової відповідальності є її визначальний елемент – державний примус [5, с. 208].

Це дозволило нам говорити про щонайменше чотири взаємопов'язані, але все ж таки, самостійні категорії, кожна з яких визначається своєю природою та призначенням, зокрема такими, як відповідальність, санкції, наслідки порушення зобов'язання, захист порушеного цивільного права.

Через призму предмета нашого дослідження – відповідальності за порушення законодавства про захист прав пасажирів під час перевезень у міському та приміському сполученні як характеристика, так і взаємодія означених категорій набуває нових кольорів та деталей, адже загальне може досліджуватися та сприйматися краще через особливе.

Дослідження питань як відповідальності в цивільному праві, так і захисту цивільних прав, присвячено роботи багатьох видатних науковців, серед яких С.М. Братусь, О.С. Іоффе, А.О. Собчак, О.О. Красавчиков, В.В. Вітрянський, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, І.С. Канзафарова, Д.В. Боброва, З.В. Ромовська, А.В. Луць, І.В. Спасибо-Фатеева, Є.О. Харитонов, В.І. Борисова, Р.Б. Шишка та ін.

Низку робіт присвячено захисту цивільних прав, захисту прав споживачів, особливостям цивільно-правового регулювання перевезень пасажирів таксі та залізничним транспортом, проте спеціалізовані дослідження, присвячені особливостям цивільно-правової відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договору перевезення пасажирів у міському та приміському сполученні, наразі відсутні, що, зважаючи на не-

обхідність формування ефективного механізму захисту цивільних прав і у сфері перевезень муніципальним транспортом, є актуальним.

Установити особливості цивільно-правової відповідальності за законодавством України про захист прав пасажирів під час перевезень у міському та приміському сполученнях, її ролі в механізмі захисту прав пасажирів як споживача транспортної послуги.

Ми не випадково темою статті обрали відповідальність за порушення законодавства про захист прав пасажирів під час перевезень у міському та приміському сполученнях.

Справа в тому, що специфіка правовідносин, пов'язаних із перевезенням пасажирів у міському та приміському сполученнях, має свої особливості. Саме вони зумовлюють особливості правового регулювання.

Цивільному праву відома ціла низка договірних зобов'язань, для яких більше властиве нормативно-правове, аніж автономне (індивідуально-правове) регулювання. На цю особливість неодноразово звертали увагу вчені-цивілісти та давали відповідну оцінку.

Так, В.В. Мухін звертався до питання індивідуально-правового регулювання цивільних правовідносин [6]. Г.В. Самойленко досліджував питання реалізації автономної волі під час регулювання договірних правовідносин із перевезення пасажирів [7, с. 73; 8, с. 139].

Усім перевезенням пасажирів у міському та приміському сполученні властива та особливість, що майже всі вони, незалежно від того, яким видом транспорту здійснюється перевезення в рамках цього виду сполучення, є швидкоплинність, масовість, особливість укладання договору та закріплення його умов. Саме договори, які мають таку спільну рису, як неможливість споживача впливати на формування умов договору, нормативно було віднесено до групи публічних договорів, за способом укладання – про приєднання.

Умови таких договорів, зокрема про відповідальність основної сторони договору, з метою захисту слабкої сторони договору містяться в актах цивільного законодавства, що і викликає дискусію щодо співвідношення автономного (індивідуального та нормативно-правового регулювання цієї категорії зобов'язальних правовідносин) [9, с. 166].

Солідаризуємося з позицією Г.В. Самойленка, що метою таких договорів і такого способу регулювання правовідносин стала потреба забезпечити дієвість основних засад цивільного законодавства (принципів цивільного права) в інтересах слабкої сторони договору, якою є пасажир, за обставин, коли диспозитивність та принцип свободи договору не може забезпечити його права та інтереси [10, с. 71].

Саме в конструкції договору перевезення пасажирів у міському та приміському сполученнях ми

знаходимо, що пасажир не впливає на узгодження договірних умов, зокрема про наслідки невиконання чи неналежного виконання перевізником своїх договірних умов.

Так, постає питання щодо значення договору в механізмі цивільно-правового регулювання цих правовідносин. У цивілістичній літературі з прийняттям ЦК України 2003 р. велика увага стала приділятися питанням свободи договору.

Але, як ми уже зазначали, в досліджуваному договорі годі сподіватися на те, що перевізник узгоджуватиме умови договору з кожним із пасажирів окремо. Для таких випадків законодавець передбачив групу публічних договорів за способом укладання – про приєднання. Але як же бути тоді зі свободою договору, автономним регулюванням чи саморегулюванням відносин, якщо ці відносини врегульовані нормативно, зокрема про права та обов'язки перевізника та пасажирів як сторін договору?

Відповідь віднаходимо в праці С.О. Погрібно-го, який зазначив, що є нормальним і допустимим нормативне регулювання правовідносин у подібних випадках, адже це є «запасним варіантом» на той випадок, коли учасники правовідносин, в тому числі і договірних не захочуть або не зможуть їх самостійно врегулювати [11, с. 117].

У літературі висловлювалася позиція про те, що ті умови, які закріплено актами цивільного законодавства, теж складають частину умов договору [12, с. 82]. Загалом, про це йдеться і в ст. 638 ЦК України, яка закріплює, що до істотних умов договору належать умови, визначені законом як істотні, які є необхідними для цього виду договорів.

На підставі цього можемо зробити висновок, що порушенням умов договору є невиконання або неналежне виконання сторонами як умов договору, які узгоджені сторонами, так і тих, які містяться в актах цивільного законодавства і визначають зміст умов цього договору.

Такий висновок прослідковується і в праці С.О. Погрібно-го, на думку якого цивільно-правовий договір у тих випадках, коли використовується суб'єктами для саморегулювання цивільних відносин (ст. 6 ЦК України), є формою вираження саме норм цивільного права [11, с. 125].

Із цього можна зробити логічний висновок, що сторона договору, яка порушила умови договору може бути притягнена до цивільно-правової відповідальності.

Нам імпонує позиція О.О. Кот, що навіть у разі застосування державного примусу (притягнення порушника до цивільно-правової відповідальності) проявляється дух приватного права, який уміщується в категорії свободи і диспозитивності, оскільки жоден учасник не може ініціювати притягнення порушника до відповідальності, окрім самого потерпілого [13, с. 218].

Проте сама по собі цивільно-правова відповідальність є підсистемою в структурі механізму правового регулювання суспільних відносин, оскільки його існування передбачає, що норми права є основою для формування правових зв'язків та відносин [1, с. 362–363].

У контексті нашого дослідження цікаву думку висловив А. Коструба. На його переконання стадія правозастосування існує в межах стадії правового регулювання цивільних правовідносин, зокрема *стадії правозахисту, етапом якого воно стає*. «Порушені цивільні правовідносини генерують правозастосовну діяльність суду. Прийняття судового акта корегує мету правового регулювання цивільних правовідносин, яка була деформована на стадії правореалізації, поновлює суб'єктивні цивільні права, забезпечує захист правового інтересу особи» [14, с. 154].

Ми погоджуємося з цим твердженням, з уточненням того, що самі по собі цивільні правовідносини не можуть генерувати правозастосовну функцію діяльності суду. Вони є лише передумовами. Рушійною силою є сама особа потерпілого, його воля, спрямована на здійснення реалізації свого права на захист та дії (діяльність), які спрямовані на захист свого порушеного права шляхом звернення до суду і ініціації його діяльності.

Але з точкою зору характеристики стадій правового регулювання погоджуємося беззаперечно.

Свого часу А.О. Собчак визначив, що в механізмі відповідальності є три самостійні стадії: механізм формування санкцій, правозастосування (як механізм застосування заходів відповідальності), механізм реального впливу відповідальності на поведінку правопорушника. Під останнім він розумів переведення санкцій у реальну поведінку учасників конкретного правовідношення [2, с. 75–76].

Такий підхід надихнув Р.Б. Шишку до висновку щодо того, що державний примус є визначальним елементом цивільно-правової відповідальності, а тому добровільне виконання акцесорного зобов'язання не є цивільно-правовою відповідальністю [5, с. 208].

Лише у тому разі, коли порушник не виконує акцесорне зобов'язання, воно за ініціативою постраждалого може перерости у цивільно-правову відповідальність порушника (через застосування державного примусу).

Такий підхід солідаризується з позицією Я.М. Шевченко, до основних ознак мір відповідальності віднесла негативні наслідки для порушника у майновій сфері, осуд правопорушення і правопорушника, можливість державного примусу.

Водночас, на її переконання, міри захисту спрямовані на виконання цивільно-правового зобов'язання щодо суб'єкта, права якого порушено. Вони можуть бути реалізовані як судовими органами, так і самими суб'єктами безпосередньо

[15, с. 83]. До такого висновку можна дійти аналізуючи положення ст. 16 ЦК України, оскільки відповідальність у вигляді відшкодування матеріальної та моральної шкоди визнано одними із видів способів цивільно-правового захисту.

Саме на цю особливість звернула увагу Н.С. Кузнєцова, додавши, що і заходи відповідальності, і способи захисту є правовими засобами, юридичними інструментами впливу на правовідношення; вони спрямовані на усунення наслідків порушення прав постраждалої особи; попри те, що вони мають спільну правозахисну мету, способи захисту є більш широким поняттям, оскільки передбачають не лише відновлення порушеного права або компенсацію втрат із за цього, але й попередження, припинення, усунення порушення цивільного права [1, с. 372].

Екстраполюючи ці теоретичні положення на досліджувані нами правовідносини, доведеться зробити доволі специфічні висновки.

Справа в тому, що жоден з актів цивільного та транспортного законодавства (містить норми, які є частиною цивільного законодавства), зокрема Правила надання послуг пасажирського автомобільного транспорту, затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 р. № 176, Правила надання населенню послуг із перевезень міським електротранспортом, затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2004 р. № 1735, Правила перевезення пасажирів, багажу, вантажобагажу та пошти залізничним транспортом України, затверджені Наказом Міністерства транспорту та зв'язку України № 1196 від 27.12.2006 р., Правила користування трамваем і тролейбусом у містах України (втратили чинність), затверджені Наказом Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України № 329 від 09.10.2006 р., не містять положень стосовно умов, які можна було б ідентифікувати як положення про відповідальність перевізника за невиконання чи неналежне виконання ним своїх зобов'язань.

Виникає питання щодо того, які наступають наслідки невиконання чи неналежного виконання перевізником взятих на себе зобов'язань? Відповідь знаходимо в ст. 611 ЦК України (Правові наслідки порушення зобов'язання). Вона закріплює, що ці наслідки встановлюються договором або законом. Серед них є припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, розірвання договору, зміна умов зобов'язання, сплата неустойки, відшкодування збитків та моральної шкоди.

Основна ідея наслідків невиконання чи неналежного виконання перевізником своїх зобов'язань досить чітко прослідковувалася в Правилах користування трамваем і тролейбусом у містах

України (втратили чинність). Так, згідно з п. 4.4., підприємства несуть відповідальність за шкоду, заподіяну здоров'ю і майну пасажирів, а також довкіллю.

У разі непередбачених подій, які спричинили зупинку рухомого складу на маршруті більше ніж на 10 хвилин, підприємство на запит пасажирів надає довідку про тривалість затримки (п. 4.5 означених Правил).

У разі виходу рухомого складу з ладу під час роботи на маршруті (лінії) пасажирів, що оплатили вартість транспортної послуги, під час пересадки на іншу одиницю рухомого складу повторно вартість проїзду не сплачують (п. 4.6 Правил).

Ці положення яскраво демонструють наслідки невиконання чи неналежного виконання зобов'язання. Відповідальність є лише одним із таких наслідків, передбачених ст. 611 ЦК України, але не вищезазначених Правил.

Проте бувають і винятки. Наслідком систематичних порушень автомобільним перевізником своїх зобов'язань може стати розірвання договору між органом місцевого самоврядування і перевізником на обслуговування маршруту, передання його в обслуговування іншому перевізникові (на основі договору про організацію перевезення пасажирів на міських автобусних маршрутах загального користування).

Проте такий сценарій майже не є можливим стосовно роботи трамваїв та тролейбусів, які здійснюють комунальними підприємствами.

Але тут можна зауважити, що ці наслідки важливі для перевізника, а для відновлення порушеного права пасажирів прийняття такого рішення немає практичного значення (окрім, звичайно, можливості вільно реалізовувати свої права пасажирів вже у відносинах із новим перевізником у майбутньому).

Так, може скластися враження, що перевізники взагалі не несуть відповідальності за порушення договору перевезення пасажирів у міському та приміському сполученнях.

Проте це не так. Згідно зі ст. 928 ЦК України, відповідальність перевізника за шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю пасажирів, визначається відповідно до глави 82 цього Кодексу, якщо договором або законом не встановлена відповідальність перевізника без вини.

Відповідальність перевізників за інші види порушень прав пасажирів у міському та приміському сполученні не передбачено законодавчо.

Ураховуючи те, що пасажир у відповідності до Закону України «Про захист прав споживачів» може бути визнаний споживачем транспортної послуги, дія цього закону розповсюджується і на нього.

Такої позиції дотримується і Верховний Суд України. Згідно з п. 2 Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.04.1996 р. «Про практику

розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів», де прямо зазначено, що відповідний Закон України «Про захист прав споживачів» не визначає певних меж своєї дії, тому «судам слід мати на увазі, що до відносин, які ним регулюються, належать, зокрема ті, що виникають із договорів купівлі-продажу, майнового найму ... перевезення громадян та їх вантажу...» [17].

Згідно з ч. 2 ст. 22 цього закону (Судовий захист прав споживачів) під час задоволення вимог споживача суд одночасно вирішує питання щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Можна було б стверджувати, цивільно-правова відповідальність перевізника за договором перевезення пасажирів у міському та приміському сполученні відповідає одному із способів захисту прав пасажирів на основі положень Закону України «Про захист прав споживачів» і полягає в відшкодуванні пасажирів, права якого порушено, моральної шкоди, проте в справі № 6-28003св07 в рішенні від 29 квітня 2009 р. Верховний Суд України вказав, що «суди не мали правових підстав для задоволення вимог про відшкодування моральної шкоди, оскільки такий вид цивільної відповідальності не передбачений ні умовами спірного договору про повітряне перевезення, ні Правилами повітряних перевезень пасажирів і багажу» [18].

Таку позицію Верховного Суду можна тлумачити так, що за договорами перевезення пасажирів відшкодування моральної шкоди є можливим лише в тому разі, коли це передбачено відповідними Правилами перевезень.

Література

1. Кузнецова Н.С. Вибрані праці. Київ: ПрАТ «Юридична практика», 2014. 544 с.
2. Повышение гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций. / Я.Н. Шевченко, А.А. Собчак, В.В. Луць и др.; отв. ред. Я.Н. Шевченко, А.А. Собчак; АН УССР. Ин-т гос-ва и права. Киев: Наукова думка, 1988. 261 с.
3. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. Москва: Статут, 1997. 682 с.
4. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (Очерк теории). Москва: Юридическая литература, 1976. 215 с.
5. Шишка Р.Б. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. *Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (право)*. 2013. Випуск 2. С. 206-216.
6. Мухін В.В. Індивідуальне правове регулювання: необхідність загальнотеоретичної характеристики. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 37-39.
7. Правовая система и вызовы современной жизни: монография / [авт. кол. Д.С. Абрикосов, С.В. Голикова, Г.С. Заровнева и др.]. Одесса: Куприенко С.В., 2014. 168 с.
8. Самойленко Г.В. Механізм цивільно-правового регулювання перевезень пасажирів в умовах сучасних глобалізаційних процесів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Серія Право. Випуск 52. Т. 1. С. 137-140.

9. Сумкін С.О. Договір як спосіб автономного регулювання в механізмі правового регулювання правовідносин із перевезення пасажирів / *Запорізькі правові читання*: матеріали Щорічної міжнародної науково-практичної конференції «Запорізькі правові читання», м. Запоріжжя, 16 травня 2014 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. 300 с. С. 165–167.

10. Самойленко Г.В. Договір перевезення пасажирів: доктринальні та утилітарні проблеми забезпечення прав пасажирів. *Проблеми законності*. 2018. Випуск 143 (грудень). С. 63–76.

11. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: монографія. Київ: Правова єдність, 2009. 304 с.

12. Зазуляк І.І. Істотні умови договору: теоретичний аспект: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03, Харків, 2009. 172 с.

13. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 494 с.

14. Коструба А. Правозастосування – форма реалізації права: досвід феноменологічного аналізу (цивілістичний аспект). *Право України*. 2016. № 10. С. 149-159.

15. Цивільне право України: Академічний курс: підручник: у 2 т. / За заг. Ред. Я.М. Шевченко. Т. 1. Загальна частина. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 520 с.

16. Правила користування трамваем і троллейбусом у містах України (втратили чинність): затверджені Наказом Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України № 329 від 09.10.2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1274-06>.

17. Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.04.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-96>.

18. Судова практика з розгляду цивільних справ про захист прав споживачів (2009–2012 рр.) (Витяг): Верховний Суд України. 01.02.2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0006700-13>.

Анотація

Ніколаєнко І. Р. Відповідальність за порушення законодавства про захист прав пасажирів під час перевезень у міському та приміському сполученні. – Стаття.

У статті досліджуються особливості цивільно-правової відповідальності перевізників за порушення законодавства про захист прав пасажирів під час перевезень у міському та приміському сполученні різними видами транспорту.

Ключові слова: санкції, наслідки порушення зобов'язання, цивільно-правова відповідальність, захист прав, пасажир, перевізник.

Аннотация

Николаенко И. Г. Ответственность за нарушение законодательства о защите прав пассажиров при перевозках в городском и пригородном сообщении. – Статья.

В статье исследуются особенности гражданско-правовой ответственности перевозчиков за нарушение законодательства о защите прав пассажиров при перевозках в городском и пригородном сообщении различными видами транспорта.

Ключевые слова: санкции, последствия нарушения обязательства, гражданско-правовая ответственность, защита прав, пассажир, перевозчик.

Summary

Nikolayenko I. R. Responsibility for violation of the legislation on the protection of the rights of passengers in traffic in urban and suburban traffic. – Article.

The article investigates the peculiarities of civil liability of carriers for violation of the legislation on the protection of the rights of passengers in the transport of urban and suburban traffic with various modes of transport.

Key words: sanctions, consequences of violation of obligation, civil liability, protection of rights, passenger, carrier.

УДК 347.6

А. О. Орел
магістрант юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РЕТРОСПЕКТИВА ЗАРОДЖЕННЯ НОТАРІАЛЬНОГО ПОСВІДЧЕННЯ ДОГОВОРУ ДАРУВАННЯ

Важливу роль у здійсненні правозахисної та правоохоронної функції в державі відіграє нотаріальне посвідчення договору дарування. Захист прав та законних інтересів громадян і юридичних осіб, запобігання правопорушенням є основним завданням органів нотаріату, а нотаріальне посвідчення різних правочинів сприяє досягненню цього завдання. Залежно від розвитку нотаріату зростає інтерес і до його історії, адже є очевидним, що нотаріат існував не завжди, а різні правочини раніше посвідчувались по-іншому. Дослідження передумов виникнення нотаріального посвідчення договору дарування дозволить нам прослідкувати шлях становлення цього інституту, а також виявити те, якою специфікою характеризувалось це питання на різних етапах його розвитку. Сучасний інститут нотаріального посвідчення договору дарування є результатом багаторічного розвитку, а тому в межах нашого дослідження варто проаналізувати цей шлях.

Історія інституту нотаріату широко представлена у вітчизняних наукових джерелах. Так, окремі його аспекти досліджували такі науковці, як В.В. Баранкова, Ю.Ю. Бисага, Г.О. Гулевська, А.О. Давиденко, Н.М. Денисяк, Л.В. Драгачевич, Ю.В. Желіховська, В.В. Комаров, О.І. Нелін, С.М. Сміян, О.П. Субтельний, В.М. Черниш, Н.В. Шевченко, Д.І. Яворницький, Л.Е. Ясінська тощо. Водночас належної уваги саме передумовам виникнення нотаріального посвідчення окремих правочинів, зокрема договору дарування, сьогодні у правовій доктрині нашої держави не приділено, що зумовлює актуальність здійснення відповідного дослідження.

На Русі складання письмових актів під час укладення правочинів було винятковим явищем. Наприклад, як зазначає Ю.Ю. Бисага, у «Руській Правді» відсутні вказівки на письмові документи як на докази існування юридичних відносин [1, с. 18]. Тобто за часів Київської Русі правочини не просто не посвідчувались взагалі, а навіть була відсутня вимога щодо письмової форми. Перші писемні правочини на Україні-Русі почали з'являтися вже в період феодальної роздробленості у XII столітті, проте це не були правочини у сучасному розумінні. До письмових правочинів тогочасної епохи варто віднести окремі уставні і жалувані грамоти удільних князів, а також деякі окремі документи приватних осіб, основним змістом яких були купівля та продаж

прав на землю та холопів [1, с. 18]. Тобто станом на XIII століття посвідчення на сучасних українських територіях здійснювалось лише щодо договорів купівлі-продажу. Таке посвідчення ще не можна було називати нотаріальним, проте окремі ознаки, характерні для сучасного інституту, все ж мали місце. По-перше, посвідчення здійснювалось уповноваженими на те суб'єктами. По-друге, посвідчення здійснювалось із метою надання правочинам законної сили. Тобто, з одного боку, цю епоху варто визначити як ту, на якій відбулось зародження нотаріального посвідчення правочинів. З іншого боку, договори дарування не посвідчувались взагалі, а письмова форма таких правочинів у тій історичній епосі видається сумнівною. Відповідний правовий розвиток такого інституту нотаріату фігурує і в більш пізніх джерелах, зокрема Литовському Статуті, Соборному Уложенню та Правах, за якими судиться малоросійський народ [2, с. 166]. Водночас охарактеризуємо зазначений етап так, як **початковий етап розвитку нотаріального посвідчення договору дарування**. З одного боку, нотаріальне посвідчення договору дарування ще не виникло як самостійний інститут, а з іншого – було створено всі передумови для такого, щоб такий інститут з'явився, адже правочини все більше набували письмової форми, з'являлись особи, уповноважені посвідчувати правочини. Вищезазначене суттєво вплинуло на подальший розвиток інституту нотаріального посвідчення договору дарування.

Отже, перший виділений нами етап характеризується такими особливостями:

1) на цьому етапі було створено передумови для виникнення інституту нотаріального посвідчення договору дарування, зокрема виникла письмова форма правочинів, а також посади, уповноважені здійснювати посвідчення таких договорів;

2) про посвідчення договорів дарування як про самостійний інститут нотаріального посвідчення договору ще не йшлося.

Возз'єднання України з Росією призвело до запитання російського законодавства про посвідчення правочинів. Україна все більше втрачала риси автономії, на її території запанували російські закони, а організація та зміни в нотаріальній справі проводилися за загальнодержавними нормативними актами [3, с. 24]. Із XIV ст. почали з'являтися особливі форми закріплення юридичних актів, що надавали їм сили та значення. Усна

форма правочину вже не відповідала потребам часу, а тому письмова форма і посвідчення набували все більшого значення. Важливим моментом у розвитку нотаріального інституту стало Уложення царя Олексія Михайловича 1649 р., яке не тільки впорядкувало та систематизувало окремі укази, але й утворило передумови та підстави складного порядку закріплення прав на майно, який у подальшому був прийнятий у Зводі законів 1832 р. та довгий час зберігав свою силу [4, с. 21]. Тобто відбувся поступовий розвиток нотаріату і створювались передумови для утворення тих інститутів, які існують сьогодні, зокрема нотаріального посвідчення договору дарування. За Зводом законів 1832 р., посвідчення правочинів здійснювалось за бажанням сторін стосовно низки угод, зокрема таких: а) запродажні написи на нерухоме майно; б) духовні заповіти; в) угоди про найм майна; г) довіреності та деякі інші. Водночас у Зводі не були вказані всі умови, необхідні для надання вчиненого в нотаріуса акта офіційного значення [4, с. 23]. Також залишається незрозумілим те, чи стосувались положення цього нормативно-правового акта посвідчення договору дарування, але широкі коло правочинів, щодо яких здійснювалось посвідчення, а також невичерпний характер цього переліку свідчать про те, що цей Звід є важливим актом в історії виникнення передумов нотаріального посвідчення договору дарування. У 1866 році було введено в дію Нотаріальне положення, головною ідеєю якого було відділення нотаріальної частини від судової. Було вирішено виключити з ведення судових установ нотаріальні функції щодо вчинення актів та інших несудових дій, у містах були засновані нотаріуси, коло яких було обмеженням [4, с. 24]. Отже, зробимо висновок, що саме за часів Російської імперії було прийняте Положення про нотаріальну частину, яке, незважаючи на всі його недоліки, створило і в Україні окремі інститут нотаріату та визначило його місце як органу публічної діяльності в системі судового відомств, але з незалежним колом діяльності.

Таким чином, інститут нотаріату в Україні формувався під безпосереднім впливом російського законодавства. Положення про нотаріальну частину 1866 р. регулювало діяльність нотаріату аж до 1917 року. Як нами встановлено, у його змісті прямо не йшлося про нотаріальне посвідчення договорів дарування. Але можна зробити висновок про те, що така можливість існувала. По-перше, все менша кількість правочинів здійснювалась в усній формі, тому посвідчення набувало все більшої ролі. По-друге, посвідчення правочинів здійснювалось на розсуд його учасників. Тобто у разі виявлення сторонами бажання нотаріально посвідчити договір дарування така можливість існувала.

Отже, період Російської імперії, на нашу думку, є другим етапом розвитку нотаріального по-

свідчення договору дарування. Він характеризується такими особливостями:

1) відбувся стрімкий розвиток законодавства про нотаріат, який позначився на збільшенні ролі письмових правочинів, а також посвідчення;

2) посвідчення правочинів містило велику кількість договорів, сутність яких не обмежує можливості посвідчення договорів дарування.

Після Жовтневої революції почався новий етап в історії нотаріату. У період 1918–1920 рр. організації та діяльності нотаріату в УСРР приділялося мало уваги. Нотаріальна компетенція в цей час нормативно не була визначена. Цивільний оборот був дуже незначним. Зобов'язальні відносини зводилися до аліментних, шлюбно-майнових розділів, побутової купівлі-продажу, побутового підряду і не виходили за межі домашнього вжитку. 23 березня 1918 року Рада народних комісарів прийняла постанову, якою скасувала «ныне действующее Положение о нотариальной части» [1, с. 18]. Декрет РНК УСРР від 19 лютого 1919 р. «Про суд» [5] скасував дореволюційні нотаріальні органи України, що існували до того часу, а декретом від 25 лютого 1919 р. [6] було засновано інститут народних нотаріусів, який проіснував до 16 квітня 1921 р. Учинення найпростіших нотаріальних дій було покладено на нарсуди, міліцію та домкомбіди [4, с. 25]. Проте зростання цивільного обороту, пов'язане з переходом до нової економічної політики, об'єктивно зумовив суттєвий розвиток нотаріальної діяльності. Існування договірних відносин між державними господарськими організаціями та приватними особами потребувало встановлення контролю за законністю вчинюваних правочинів. 30 грудня 1922 року перший з'їзд рад уклав Договір про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. До компетенції СРСР увійшов і розвиток радянського законодавства, а також організаційна побудова нового всесоюзного нотаріату. 1 лютого 1923 року набув чинності Цивільний кодекс УРСР, прийнятий у 1922 році. Так, у цьому нормативно-правовому акті нарешті було здійснено правове регулювання договору дарування. Так, у пункті 138 було встановлено, що договір про безплатну передачу майна (дарування) на суму понад 10 000 карбованців визнавався недійсним, при цьому даруванню на суму понад 1 000 карбованців золотом мало бути надано нотаріальну форму [7]. Тобто це означає, що прийняття Цивільного кодексу УРСР 1922 року є моментом виникнення нотаріального посвідчення договору дарування, адже в нормах цього нормативно-правового акта було закріплено нотаріальну форму посвідчення дарування окремих різновидів власності. Також положення статті 138 дозволяють зробити висновок про те, що нотаріальне посвідчення поширювалось і на дарування будинків, правочини з якими мали «під

страхом недійсності» нотаріально посвідчуватись із реєстрацією в належному органі [7]. Тобто станом на 1923 рік, нотаріальне посвідчення договору дарування вже існувало, воно стосувалось грошових коштів у великих розмірах та нерухомості.

Положення про нотаріат, прийняте 24 серпня 1924 року, передбачало для низки цивільно-правових угод обов'язкове нотаріальне посвідчення під страхом недійсності, а щодо інших угод – право розсуду сторонам чи посвідчувати угоду в нотаріальній конторі, чи обмежитися простою письмовою формою без нотаріального посвідчення. Згодом, 14 травня 1926 року, була прийнята Постанова «Про основні принципи організації державного нотаріату», на основі якого в союзних республіках, зокрема в Україні, були розроблені та прийняті аналогічні Положення про державний нотаріат [3, с. 25]. У ній було сформульовано основні принципи організації та діяльності нотаріальних органів, а також завдання державних нотаріусів. Цим документом було встановлено, що посвідчення угод та вчинення інших дій здійснюються державними нотаріальними конторами, які діють у порядку, що визначається законодавством союзних республік відповідно до загальносоюзного закону [4, с. 27]. Постанова скасувала різницю між вчиненням актів і посвідченням угод. Замість цих двох форм нотаріальних дій було встановлено єдине нотаріальне посвідчення угод [4, с. 27]. Проте щодо цього історичного періоду варто зазначити, що внаслідок обмеженого цивільного обороту (нерухомість і земля не були в обороті, не існувало приватне підприємництво, а відчуження майна здійснювалось без участі нотаріусів) нотаріус не мав такого суспільного значення як зараз.

У 60-тих рр. було проведено нову кодифікацію цивільного і цивільного процесуального законодавства, у зв'язку із чим багато правил колишніх законодавчих актів про нотаріат втратили чинність, виявилися прогалини, з'явилася необхідність у законодавчому врегулюванні низки питань, поставлених нотаріальною практикою та розроблених правовою наукою. Нотаріальні положення в Україні приймалися 26 грудня 1956 р. та 31 серпня 1964 р. [4, с. 28]. У 1963 році було прийнято Цивільний кодекс УРСР, у статті 244 якого було встановлено, що договір дарування на суму понад 500 карбованців, а під час дарування валютних цінностей – на суму понад 50 карбованців має бути нотаріально посвідчений. Також із положень цієї ж статті можна зробити висновок, що нотаріальна форма застосовувалась і до договорів дарування нерухомого майна [8]. Тобто станом на середину минулого століття, нотаріальне посвідчення договору дарування набуло ознак обов'язковості у встановлених законом випадках, зокрема щодо дарування валютних цінностей, а також нерухомості. При цьому це передбачалось як по-

ложеннями Цивільного кодексу 1922 року, так і знайшло своє закріплення в нормах Цивільного кодексу 1963 року. У 1973 році був розроблений і прийнятий Закон СРСР «Про державний нотаріат», який містив норми про завдання та організацію державного нотаріату, принципи його діяльності, компетенцію, загальні правила вчинення нотаріальних дій та про застосування законодавства про нотаріат до іноземців та осіб без громадянства. Відповідно до загальносоюзного закону від 25 грудня 1974 р., було прийнято Закон УРСР «Про державний нотаріат», у якому була конкретно визначена компетенція нотаріальних органів та врегульований порядок учинення окремих нотаріальних дій.

Отже, підіб'ємо підсумок, що у радянські часи відбулось становлення основ того нотаріату, який функціонує і сьогодні. **Третій етап розвитку нотаріального посвідчення договору дарування** характеризується такими особливостями:

1) законодавство про нотаріат набувало рис сучасного;

2) протягом періоду існування УРСР правове регулювання нотаріального посвідчення правочинів було неоднозначним, але прийняті в цю історичну епоху нормативно-правові акти закріпили формування інституту нотаріального посвідчення договору дарування;

3) нотаріальне посвідчення договору дарування набуло рис обов'язковості у разі дарування на суму понад 500 карбованців за умов дарування валютних цінностей на суму понад 50 карбованців, а також під час дарування нерухомого майна.

Після проголошення Україною незалежності формування ринкових відносин викликало підсилення цивільно-правової активності населення, розвиток підприємництва, цивільного та міжнародного економічного обороту. 2 вересня 1993 року було прийнято Закон України «Про нотаріат» [9], який урегулював різноманітні питання організації нотаріату, втім не стосувався режиму вчинення нотаріальних дій, зокрема нотаріального посвідчення договору дарування. У 2003 році було прийнято новий Цивільний кодекс України [10], у статті 719 якого встановлено обов'язковість нотаріального посвідчення нерухомих речей, а також валютних цінностей на суму, яка перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Звернемо увагу на те, що таким чином нотаріальне посвідчення договору дарування врегульовується сьогодні. Також у контексті нашого дослідження визначимо роль Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [11], який урегулював порядок та процедуру нотаріального посвідчення договору дарування.

Таким чином, **четвертий етап розвитку нотаріального посвідчення договору дарування** завер-

шив довгий шлях становлення цього інституту. Він характеризується:

- 1) прийняттям національного законодавства про нотаріат незалежної України;
- 2) установленими підставами обов'язкового нотаріального посвідчення договорів дарування;
- 3) законодавчим урегулюванням процедури нотаріального посвідчення договору дарування;
- 4) сьогодні обов'язковість нотаріального посвідчення встановлено щодо нерухомих речей, а також валютних цінностей на суму, яка перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподатковуваного мінімуму доходів громадян.

Таким чином, історико-правовий аналіз виникнення та розвитку нотаріальних органів дозволяє дійти до висновку, що інститут нотаріального посвідчення договору дарування було сформовано лише за часів перебування України у складі Радянського Союзу, а вже після проголошення Україною незалежності він набув тих рис, які для нього характерні сьогодні. Але передумови для розвитку цього інституту формувались ще з часів Київської Русі. Отже, варто зазначити, що у відриві від законодавства попередніх історичних епох інститут нотаріального посвідчення договору дарування не був би сформований у тому вигляді, в якому він існує сьогодні. Тобто у період до утворення УРСР нотаріальне посвідчення договору дарування ще не існувало. Водночас прийняття Цивільних кодексів 1922, а згодом 1963 років урегулювало цей інститут у тому вигляді, в якому він існує і сьогодні. Отож, чинна редакція Цивільного кодексу України розвиває ті законодавчі положення, які були розроблені у попередні історичні епохи.

Література

1. Бисага Ю.Ю. Історико-правові аспекти виникнення сучасного українського нотаріату. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2015. Вип. 30 (1). С. 17–20
2. Желіховська Ю.В. Історія виникнення та розвитку нотаріату в Україні. *Молодий вчений.* 2014. № 11. С. 155–160
3. Давиденко А.. Історія виникнення нотаріату в Україні. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки.* 2010. № 4. С. 22–28.
4. Комаров В.В. Нотаріат в Україні: підручник. Харків: Право, 2011. 384 с.
5. Узаконолення та розпорядження Робіт.-сел. Уряду України за 1919 р.. Харків, 1925. С. 147.

6. Про заснування народних Нотаріальних Камер: Декрет Ради Нар. комісарів України. Узаконолення та розпорядження Робіт.-сел. Уряду України за 1919 р. Харків, 1925. С. 203–204.

7. Про надання чинності Цивільному кодексу УРСР. Постанова ЦВК УРСР від 16 грудня 1922 р. URL https://yurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_usrr_1922.pdf (дата звернення: 16.08.2018).

8. Цивільний кодекс Української РСР: Кодекс України від 18.07.1963 № 1540-VI. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06> (дата звернення: 16.08.2018).

9. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України* від 28.09.1993. 1993 р. № 39. Стаття 383.

10. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України* від 03.10.2003. № 40. Стаття 356.

11. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5. *Офіційний вісник України* від 07.03.2012. № 17. Стор. 66. Стаття 632. Код акта 60599/2012.

Анотація

Орел А. О. Ретроспектива зародження нотаріального посвідчення договору дарування. – Стаття.

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз ретроспективи нотаріального посвідчення договору дарування. Виявлено етапи передумов зародження нотаріального посвідчення договору дарування. Охарактеризовано особливості кожного з етапів.

Ключові слова: ретроспектива, нотаріальне посвідчення, договір дарування, правочин, нотаріус.

Аннотация

Орел А. О. Ретроспектива зарождения нотариального удостоверения договора дарения. – Статья.

В статье осуществлен теоретико-правовой анализ ретроспективы нотариального удостоверения договора дарения. Выявлены этапы предпосылок зарождения нотариального удостоверения договора дарения. Охарактеризованы особенности каждого из этапов.

Ключевые слова: ретроспектива, нотариальное удостоверение, договор дарения, сделка, нотариус.

Summary

Orel A. O. Retrospective appearance of the notarial certificate of the donation contract. – Article.

The article deals with theoretical and legal analysis of the retrospective of the notarial certificate of the donation contract. The stages of the preconditions of the birth of a notarial certificate of a donation contract are revealed. The features of each of the stages are characterized.

Key words: retrospective, notarial certificate, donation contract, deed, notary.

УДК 347.921.6

С. Е. Устюшенко
аспірант кафедри цивільного процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ СУДОВИХ ВИТРАТ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Проблематика судових витрат завжди залишається актуальним напрямом наукових досліджень, оскільки безпосередньо пов'язана з одним із найважливіших прав особи – правом на доступ до правосуддя. Перед державою завжди стоїть важке завдання визначити такий розмір судового збору, який, з одного боку, не стане важким тягарем та реальною перешкодою для громадян на шляху до судового захисту їх прав, а з іншого – хоча б частково зможе покрити витрати на утримання судової системи та не допустити її перевантаження дріб'язковими спорами.

Останні зміни цивільного процесуального законодавства України, зведення положення про відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, у ранг принципу цивільного судочинства дають підстави для переосмислення сутності судових витрат та їх значення в механізмі судового захисту прав та охоронюваних законом інтересів фізичних та юридичних осіб, інтересів держави.

Проблематиці судових витрат у цивільному процесі присвятили свої праці такі вчені, як Ю. В. Білоусов, С. С. Богля, О. Т. Боннер, М. А. Вікут, М. А. Гурвіч, А. О. Добровольський, О. П. Клейнман, Н. Ю. Сакара, Н. О. Чечина, Д. М. Чечот, М. С. Шакарян, К. С. Шмотін, Є. М. Шокуєва, К. С. Юдельсон та ін.

Значна кількість досліджень присвячена впливу процесуального інституту судових витрат на реалізацію права особи на доступ до суду. У деяких працях зроблено спробу розкрити сутність, юридичну природу судових витрат. Однак це питання залишається до кінця не вирішеним.

Метою цієї наукової статті є здійснення аналізу сутності судових витрат як категорії цивільного процесуального права, формулювання визначення поняття та встановлення його сутнісних ознак.

В юридичній літературі судові витрати прийнято розглядати в широкому та вузькому сенсі [1, с. 194; 2, с. 221; 3, с. 153]. У широкому сенсі під судовими витратами розуміють матеріальні засоби, необхідні для функціонування судової системи. Судові витрати у вузькому сенсі характеризують як грошові витрати, пов'язані з розглядом і вирішенням судової справи, а також виконанням рішення суду [4, с. 42].

Тобто необхідно розрізняти витрати на судову діяльність загалом (судові витрати в «широкому» сенсі) та витрати на здійснення судового

провадження у конкретній справі (судові витрати у «вузькому» сенсі).

Виконання державою функції з відправлення правосуддя потребує значних фінансових затрат. Частково вони покриваються шляхом сплати судового збору. Так, відповідно до ст. 9 Закону України «Про судовий збір» кошти судового збору спрямовуються на забезпечення здійснення судочинства та функціонування органів судової влади, а також на забезпечення архітектурної доступності приміщень судів, доступності інформації, що розміщується в суді, для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення. Однак неправильно думати, що усі витрати держави на функціонування судової системи покриваються коштом судового збору, який сплачують учасники справи. В основному утримання судової системи оплачується коштом державного бюджету (тобто коштами усіх платників податків) і лише частково – коштом судового збору, сплаченого учасниками судових процесів.

Тому судові витрати в широкому сенсі – це витрати держави на функціонування судової системи, які лише частково покриваються коштом судового збору, сплаченого учасниками судових справ.

Судові витрати в широкому сенсі пов'язані з виділенням державою грошових коштів на оплату заробітної плати суддям та працівникам апарату судів, будівництво та утримання приміщень судів, придбання обладнання, канцелярського приладдя, поштові витрати і та ін. Як справедливо зазначив К. С. Шмотін, вказані витрати державного бюджету знаходяться у площині бюджетного законодавства та не мають безпосереднього відношення до процесуальних судових витрат [5, с. 43]. Такої точки зору дотримується й Н. Ю. Сакара, яка зазначила, що кошти, які витрачає держава на фінансування органів судової влади, тобто на виконання обов'язку, передбаченого Конституцією України, до поняття судових витрат не включаються [6, с. 138].

Судові витрати у вузькому значенні цього терміна мають жорстку прив'язку до конкретної справи, оскільки виникають у зв'язку з її розглядом та вирішенням судом. Отже, процесуальний інститут судових витрат не стосується «широкого» поняття судових витрат та не має прямого відношення до грошових коштів, які витрачаються державою на утримання судової системи. Навіть судовий збір не призначений для того, щоб пов-

ністю покрити такі витрати держави та має ще низку не менш важливих функцій (попередження пред'явлення завідомо безпідставних позовів, захист від сутяжництва, перевантаження судової системи дріб'язковими спорами, стимулювання до позасудового вирішення спору тощо).

Таким чином, із метою розкриття сутності поняття «судові витрати» в науці цивільного процесуального права може бути використане лише «вузьке» його розуміння.

У науковців відсутня однаковість у визначенні процесуально-правової природи судових витрат. Утворилося два основних підходи до визначення поняття судових витрат у цивільному процесі. Одні автори стверджують, що судові витрати – це витрати сторін та інших учасників справи, пов'язані з розглядом та вирішенням цивільної справи судом. Так, Н. Ю. Голубєва та М. В. Матійко зазначають, що судові витрати – це витрати, які несуть сторони, треті особи із самостійними вимогами у справах позовного провадження, заявники і заінтересовані особи в справах окремого провадження, стягувач і боржник у справах наказного провадження, за вчинення цивільних процесуальних дій, пов'язаних із розглядом справи в порядку цивільного судочинства [7, с. 192]. Аналогічну точку зору свого часу висловлювали Ю. С. Червоний [1, с. 194] та М. Й. Штефан [8, с. 236].

Інші науковці наполягають на тому, що судові витрати – це витрати держави, пов'язані з розглядом та вирішенням цивільних справ, які можуть покладатися на сторін та/або державний бюджет. Наприклад, на думку С. В. Васильєва, судові витрати – це витрати держави, що покладаються на державний бюджет України, а також на заінтересованих у справі осіб, із приводу і у зв'язку з розглядом і вирішенням цивільної справи у суді загальної юрисдикції [9, с. 125, 10, с. 152]. Таке визначення поняття «судові витрати» надала у дисертаційному дослідженні О. М. Шокуєва [11, с. 8].

Показовим є той факт, що послідовники другого підходу не схильні розглядати термін «судові витрати» у широкому та вузькому значенні, а отже, як видається, намагаються поєднати їх в єдиному понятті.

Певний компромісний варіант визначення судових витрат сформульовано у п. 1 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17 жовтня 2014 р. № 10 «Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах», відповідно до якого судові витрати – це передбачені законом витрати (грошові кошти) сторін, інших осіб, які беруть участь у справі, понесені ними у зв'язку з її розглядом та вирішенням, а у разі їх звільнення від сплати – це витрати держави, які вона несе у зв'язку з вирішенням конкретної справи [12]. На оптимальності цього визначення

наполягають В. В. Комаров та Н. Ю. Сакара [13, с. 350].

Схоже визначення можна побачити в роботі Т. С. Коваленко. Науковець критикує наявні підходи до визначення судових витрат лише як витрат учасників справи або лише як витрат держави, вважаючи їх однобічними. На думку Т. С. Коваленка, під судовими витратами варто розуміти витрати осіб, які беруть участь у розгляді справи, а у разі їх звільнення від сплати судових витрат – витрати держави на здійснення правосуддя [14, с. 201–202].

Останнє визначення є не цілком коректним. Автор правильно зробив акцент на тому, що судові витрати несуть, насамперед, учасники справи і лише у разі їх звільнення від оплати судових витрат такі витрати покладаються на державний бюджет. Однак використане автором формулювання «витрати держави на здійснення правосуддя» не дає чіткої відповіді на питання про те, чи йдеться про всі витрати на здійснення правосуддя взагалі чи лише стосовно конкретної справи. Тому формулювання, яке міститься у названій постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17 жовтня 2014 р. № 10, у цьому сенсі вбачається більш точним.

В юридичній літературі цілком справедливо зазначається, що норми цивільного процесуального права, які визначають порядок та розміри сплати судових витрат, процедуру їх відшкодування, а також інші питання, пов'язані із судовими витратами, утворюють окремий процесуальний інститут [15, с. 8; 16, с. 57].

К. С. Шмотін пропонує виділяти сутнісні ознаки судових витрат, серед яких називає такі:

1) судові витрати містять елементи публічного і приватного права, що виражається у складниках цього інституту: державного мита та витрат, пов'язаних із розглядом справи;

2) судові витрати, пов'язані зі здійсненням лише тих дій, які сприяють розгляду та вирішенню конкретної цивільної справи;

3) судові витрати в цивільному процесі поєднують дві основних стадії: несення та розподіл;

4) порядок несення та розподілу судових витрат передбачено виключно процесуальним законом;

5) норми про судові витрати застосовуються на всіх стадіях та належать до всіх видів цивільного судочинства;

6) матеріальний характер та грошовий вираз судових витрат;

7) судові витрати несуть усі учасники судочинства: суд, особи, які беруть участь у справі, та особи, які сприяють здійсненню правосуддя;

8) розподіл судових витрат відбувається між указаними особами залежно від результатів розгляду справи [5, с. 42].

Очевидно, що у зазначеному переліку об'єднано ознаки, які характеризують судові витрати як різновид грошових витрат, а також ті, що характеризують судові витрати як інститут цивільного процесуального права.

Потребує деяких уточнень формулювання двох останніх ознак. Науковець стверджує, що судові витрати несуть усі учасники судочинства, зокрема й суд та особи, які сприяють здійсненню правосуддя. З таким підходом важко погодитись, оскільки всі витрати суду, пов'язані зі здійсненням правосуддя, стосуються «широкого» поняття судових витрат та не стосуються судових витрат у «вузькому» процесуальному сенсі. Якщо у певній справі обидві сторони звільнені від оплати судових витрат, такі витрати покладаються на державний бюджет, а не на конкретний суд, який розглядає справу.

Особи, які сприяють здійсненню правосуддя (особи, які є іншими учасниками судового процесу, – ст. 65 ЦПК України), також несуть певні витрати у зв'язку з розглядом судової справи. Однак норми ЦПК України не регулюють порядок несення ними цих витрат, а лише закріплюють право на їх компенсацію коштом сторін (ч. 4 ст. 69, ч. 7 ст. 72, ч. 3 ст. 73, ч. 4 ст. 74, ч. 4 ст. 75, ст. 139 ЦПК України). Отже, з огляду на аналіз норм цивільного процесуального законодавства цей вид судових витрат необхідно зарахувати до витрат сторін, а не осіб, які є іншими учасниками судового процесу. Тому розподіл судових витрат відбувається виключно між учасниками справи, насамперед сторонами, і лише у разі звільнення їх від сплати судових витрат покладається на державний бюджет.

Таким чином, можна дійти висновку, що судові витрати в цивільному процесі у «вузькому» процесуальному значенні необхідно розглядати у двох аспектах: як різновид грошових витрат і як інститут цивільного процесуального права.

Як різновид грошових витрат судові витрати в цивільному процесі – це передбачені нормами цивільного процесуального законодавства витрати (грошові кошти) сторін, інших учасників справи, понесені ними у зв'язку з її розглядом та вирішенням, а у разі їх звільнення від сплати – це витрати держави, які вона несе у зв'язку з вирішенням конкретної цивільної справи.

Можна назвати такі ознаки судових витрат як різновиду грошових витрат:

1) судові витрати пов'язані зі здійсненням лише тих дій, які сприяють розгляду та вирішенню конкретної цивільної справи;

2) матеріальний характер та грошовий вираз судових витрат;

3) серед суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин судові витрати несуть лише учасники справи (в основному сторони);

4) за загальним правилом, розподіл судових витрат відбувається між учасниками справи залежно від результатів розгляду справи, а у разі їх звільнення від сплати покладається на державний бюджет.

Як інститут цивільного процесуального права судові витрати представляють собою систему цивільних процесуальних норм, які регулюють порядок несення, забезпечення та розподілу судових витрат у цивільній справі.

Можна назвати такі ознаки судових витрат як інституту цивільного процесуального:

1) інститут судових витрат містить елементи публічно-правового і приватноправового регулювання;

2) норми цього інституту регулюють такі основні етапи: несення, забезпечення та розподіл судових витрат;

3) норми цього інституту застосовуються на всіх стадіях та належать до всіх видів цивільного судочинства.

У зв'язку з тим, що судові витрати пропонуються розглядати як інститут цивільного процесуального права, немає сенсу окремо виділяти як ознаку те, що порядок несення, забезпечення та розподілу судових витрат передбачено виключно процесуальним законом.

Література

1. Цивільний процес України : підручник / за ред. Ю. С. Червоного. Київ : Істина, 2007. 392 с.
2. Цивільний процес України : підручник / за заг. ред. Р. М. Мінченко. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2014. 720 с.
3. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (для підготовки до іспитів і тестування) / за ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 430 с.
4. Пащенко К. С. Оновлений законодавчий підхід до інституту судових витрат в адміністративному судочинстві України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 2. С. 41–46.
5. Шмотин К. С. Судебные расходы в гражданском судопроизводстве : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2018. 216 с.
6. Сакара Н. Ю. Про правову природу судового збору. *Проблеми законності*. 2016. № 132. С. 135–146.
7. Цивільний процес України : підручник / за ред. Є. О. Харитонової, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубевої. Київ : Істина, 2011. 536 с.
8. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України : Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.
9. Васильев С. В. Гражданский процесс : Учебное пособие. Харків : ООО «Одиссей», 2006. 512 с.
10. Васильев С. В. Порівняльний цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2015. 352 с.
11. Шокуева Е. М. Институт судебных расходов в российском гражданском судопроизводстве : дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2005. 173 с.

12. Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17 жовтня 2014 р. № 10. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2014. № 6. С. 6–23.

13. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : монографія / В. В. Комаров, К. В. Гусаров, Н. Ю. Сакара та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2016. 848 с.

14. Коваленко Т. С. Сутність та функції судових витрат у господарському процесі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна* № 1062. Серія «ПРАВО». 2013. Вип. № 14. С. 201–203.

15. Богля С. С. Судові витрати в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2005. 20 с.

16. Пащенко К. С. Інститут судових витрат в адміністративному судочинстві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 5. С. 52–59.

Анотація

Устюшенко С. Е. Поняття та ознаки судових витрат у цивільному процесі. – Стаття.

У цій науковій статті досліджено поняття та сутність судових витрат у цивільному процесі у «вузькому» та «широкому» значенні та сформульовано висновок, що процесуальна категорія судових витрат стосується лише «вузького» розуміння цього поняття. Доведено, що сутність судових витрат у «вузькому» процесуальному значенні необхідно розглядати у двох аспектах: як різновид грошових витрат і як інститут цивільного процесуального права. Визначено сутнісні ознаки судових витрат як різновиду грошових витрат і як інституту цивільного процесуального права.

Ключові слова: правосуддя, цивільний процес, цивільне процесуальне право, судові витрати, судовий збір.

Аннотация

Устюшенко С. Э. Понятие и признаки судебных расходов в гражданском процессе. – Статья.

В научной статье исследовано понятие и сущность судебных расходов в гражданском процессе в «узком» и «широком» значении и сделан вывод, что процессуальная категория судебных расходов касается лишь «узкого» понимания этого понятия. Доказано, что сущность судебных расходов в «узком» процессуальном значении необходимо рассматривать в двух аспектах: как разновидность денежных расходов и как институт гражданского процессуального права. Определены сущностные признаки судебных расходов как разновидности денежных расходов и как института гражданского процессуального права.

Ключевые слова: правосудие, гражданский процесс, гражданское процессуальное право, судебные расходы, судебный сбор.

Summary

Ustyushenko S. E. A concept and signs of court costs in civil procedure. – Article.

In this scientific article a concept and essence of court costs are investigational in civil procedure in a narrow and wide value and drawn conclusion, that the judicial category of court costs touches the “narrow” understanding of this concept only. It is well-proven that essence of court costs in a “narrow” judicial value must be examined in two aspects: as a variety of money charges and as an institute of civil judicial law. The signs of court costs are certain as to the variety of money charges and as to the institute of civil judicial law.

Key words: justice, civil procedure, civil judicial law, court costs, court fee.

УДК 347.4

*Л. С. Шимон**аспірант кафедри цивільного права № 1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого***ПРО ВИЗНАННЯ СТРАХУВАННЯ ОСОБИСТИМ ВИДОМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ**

У науковій літературі питання про належність страхування до видів забезпечення виконання зобов'язання є дискусійним. Проблема полягає в тому, що відповідно до ч. 2 ст. 546 ЦК законом або учасниками цивільних відносин можуть встановлюватися, крім поїменованих видів забезпечення, неустойки, поруки, завдатку, застави, гарантії та притримання, інші види забезпечення – непойменовані. При цьому законодавець не закріплює як самого поняття виду забезпечення виконання зобов'язання, так і його обов'язкових ознак. Це дає змогу дослідникам зараховувати до «інших» видів забезпечення виконання зобов'язання різні правові міри, в тому числі страхування, зокрема страхування відповідальності. За відсутності безспірних ознак видів забезпечення виконання зобов'язання та їх неоднакової природи у вітчизняній літературі одні науковці допускають розгляд страхування як виду забезпечення виконання зобов'язання, а інші дотримуються протилежної думки.

С. М. Андросов виділяє страхування з «інших сучасних засобів забезпечення належного виконання господарського кредитно-банківського зобов'язання», що «стимулюють належне та реальне виконання боржником покладених на нього зобов'язань, а також забезпечують задоволення законних вимог кредитора у разі невиконання (неналежного виконання) своїх обов'язків боржником» [1, с. 10]. М. І. Брагінський, звертаючи увагу на виконання страхуванням забезпечувальної функції, вважає, що обов'язок страхувальника страхувати ризик відповідальності за порушення договору може бути передбачений як альтернатива надання будь-якого із видів забезпечення виконання зобов'язання [2, с. 640]. М. С. Клапків зазначає, що страховик, страхуючи платоспроможність позичальника, дає тим самим гарантію кредиторів повернути йому борг, і з правового боку ця страхова операція є, по суті, наданням страховиком страхового гарантійного зобов'язання [3, с. 288]. Останнє вказує на виконання страхуванням функції захисту прав кредитора. О. М. Свириденко, пояснюючи, що «з правових позицій, звісно, страхування не розглядається як спосіб забезпечення зобов'язань, хоча чинне законодавство дає приблизний перелік таких засобів» [4, с. 119]. При цьому автор аргументує свій висновок тим, що страхування кредитних ризиків спрямоване не на стимулювання боржника до ви-

конання зобов'язання, а на забезпечення інтересів кредитора.

Як бачимо, одні дослідники виділяють стимулюючу спрямованість страхування, інші – захисну. Показово, що останнім часом страхування ризиків кредитора (фінансових чи підприємницьких) та відповідальності боржника за порушення договору дедалі частіше розглядається як вид забезпечення виконання зобов'язання, завдяки якому кредитор отримує захист своїх прав за порушенням договором. Так, зараховують до забезпечень страхування підприємницьких ризиків Н. С. Кузнєцова та Т. В. Боднар [5, с. 398]. О. О. Юрченко зазначає, що «спосіб захисту страхового інтересу являє собою передбачену законодавчо змогу страхувальника (застрахованої особи) вимагати виконання обов'язку за договором страхування страховиком, а також звертатися за захистом до компетентних органів» [6, с. 6]. На думку О. В. Латинцева, «страхування як спосіб забезпечення договірних зобов'язань фактично займає проміжне положення між порукою та гарантією» [7, с. 266]. Таку думку поділяють О. М. Свириденко [4, с. 119], І. Сюсель та С. Єфімов, називаючи страхування фінансових ризиків особливим способом забезпечення і видом цивільно-правових відносин із захисту майнових інтересів фізичних і юридичних осіб, пов'язаних із виникненням збитків внаслідок невиконання (неналежного виконання) їх контрагентами договірних зобов'язань [8, с. 58].

Отже, фінансова стабільність клієнта на момент укладення кредитного договору аж ніяк не є гарантією повернення позичених коштів. Зменшення або усунення кредитного ризику досягається за допомогою страхування кредитів. А захист інтересів банку-кредитора полягає в тому, що у разі несплати боргу погашення заборгованості за наданим кредитом бере на себе страхова компанія. Тому має рацію О. Свириденко, зазначаючи, що страхування кредитних ризиків спрямоване, насамперед, не на стимулювання боржника до виконання зобов'язання, а на забезпечення інтересів кредитора, його захист. Досягається це шляхом перенесення несприятливих наслідків порушення умов договору з однієї майнової сфери до іншої на підставі заздалегідь укладеної домовленості [4, с. 119]. Саме в наданні страхового захисту вбачає економічну сутність страхування В. П. Янишен [9, с. 519].

Як бачимо, дослідники вказують на виконання страхуванням як стимулюючої, так і захисної

функцій. Саме про виконання функції стимулювання боржника до належного виконання зобов'язання та захисту порушених прав кредитора йдеться у процесі дослідження природи видів забезпечення виконання зобов'язання. При чому науковці наголошують, що оскільки підставою для реалізації видів забезпечення (а саме завдяки реалізації види забезпечення проявляють себе) є факт невиконання або неналежного виконання зобов'язання, а їх застосування дає змогу кредитору захистити свої права, то визначальною функцією видів забезпечення виконання зобов'язань виступає захисна (у цьому ж значенні – компенсаційна, відновна) функція [10, с. 14]. Аналіз видів забезпечення свідчить, що, реалізуючи забезпечення, кредитор отримує виконання порушеного боржником зобов'язання або від третьої особи (поручителя, гаранта), або завдяки зверненню стягнення на заставлене чи притримане майно виключно в порядку захисту своїх прав, а не шляхом стимулюючого впливу на боржника. Сама ж потенційна можливість застосування видів забезпечення виконання зобов'язання є стимулом до належного виконання зобов'язань боржником, що вказує на виконання забезпеченнями стимулюючої (превентивної, запобіжної, виховної) функції. Її реалізація здійснюється пасивно, тобто саме встановлення забезпечення договором чи законом спонукає боржника виконати зобов'язання належним чином під загрозою реалізації у разі порушення. Отже, притаманні страхуванню специфічні функції: забезпечення матеріального захисту на випадок реалізації ризикових подій та превентивна – такі самі, як і функції, що виконуються видами забезпечення виконання зобов'язання.

На практиці досить часто зустрічається така схема страхування кредитів: банк видає кредит і страхує ризик його неповернення через порушення своїх зобов'язань контрагентом, тобто виступає страхувальником. А клієнт банку, який отримав кредит, при цьому страхує ризик цивільної відповідальності за порушення ним кредитного договору, виступаючи страхувальником. Внаслідок цього за одним кредитним договором щодо повернення одного й того самого кредиту застосовується страхування як ризику кредитора неповернення кредиту, так і відповідальності боржника за його неповернення. У разі настання страхового випадку зобов'язок повернення кредиту лягає на страховика. При цьому страхова сума встановлюється з огляду на усю суму заборгованості, включаючи відсотки за користування кредитом, що означає захист порушених прав кредитора-позикодавця в повному обсязі. Незважаючи на поширеність таких договорів страхування, в літературі висловлюються думки щодо неможливості укладення договорів страхування позичальниками своєї відповідальності, оскільки страховий ризик (небезпека) має бути незалежним від волі страхуваль-

ника. Зокрема, Ю. Ю. Попов вважає, що договір страхування, укладений під умовою невиконання страхувальником власного договірного зобов'язання, не відповідає закону [11, с. 17]. Він наголошує, що страховим випадком закон визначає подію, тобто юридичний факт, який не залежить від волі особи, щодо якої така подія спричиняє певні правові наслідки (наприклад, стихійні явища, зміна курсу валют, вчинок іншої особи) [11, с. 17].

Таким чином, і страхування ризику кредитора, і страхування відповідальності боржника здійснюється з метою захисту майнових інтересів кредитора на випадок неплатоспроможності боржника. З позиції мети реалізації цього виду забезпечення виконання зобов'язання – це захист прав кредитора. Проблема у тлумаченні страхового законодавства. З одного боку, ст. 8 Закону України «Про страхування» визначає страховий ризик як подію, яка має ознаки ймовірності та випадковості настання, а з другого – у ст. 6 цього ж Закону серед видів добровільного страхування названо страхування кредитів (у тому числі відповідальності позичальника за непогашення кредиту), що може й залежати від волі позичальника.

Страхове забезпечення ґрунтується на чіткому визначенні страхових ризиків (конкретних подій, на випадок яких здійснюється страхування) і винятків (ризиків, настання яких не спричиняє зобов'язку страховика з виплати страхового відшкодування вигодонабувачеві). При цьому зобов'язок страховика обмежений страховою сумою, яка не може перевищувати розміру зобов'язань боржника, забезпечених страхуванням. А страхове відшкодування, виплачуване вигодонабувачеві, не може перевищувати розміру прямого збитку, що виник внаслідок невиконання боржником своїх зобов'язань. Непрямі збитки покриваються страхуванням, тільки якщо про це прямо зазначено у договорі страхування. В останньому мають знайти відбиток і підстави для відмови у виплаті страхового відшкодування страховиком, до яких належать: умисні дії вигодонабувача, спрямовані на настання страхового випадку; надання страховику явно неправдивих відомостей про об'єкт страхування; отримання вигодонабувачем повного відшкодування збитків від особи, яка винна в їх спричиненні; несвоєчасне повідомлення страховика про настання страхової події; створення перешкод страховику у встановленні обставин, характеру і розміру збитків; інші встановлені за домовленістю сторін. При цьому варто зазначити, що оцінка достовірності відомостей про об'єкт страхування здійснюється на підставі інформації, наданої страхувальником у заяві на страхування, яка є складовою частиною договору страхування.

Особливості страхування визначаються, насамперед, потребами ефективного управління фінансовими ризиками, яке має враховувати не

тільки фінансово-господарську діяльність боржника і кредитора загалом, обсяг і умови виконання ними відповідних зобов'язань, але й загальний рівень ризику виконання таких зобов'язань, оцінюваний страховиком на основі збору і аналізу статистичних даних. Як підкреслюється в науковій літературі, «системний комплексний підхід до оцінки ризиків виконання зобов'язань робить страхування одним із найефективніших способів забезпечення виконання зобов'язань, а його порівняно невисока ціна забезпечує доступність малому і середньому бізнесу» [8, с. 58].

На практиці страхова забезпечувальна конструкція застосовується зазвичай у вигляді страхування банками як страхувальниками своїх фінансових ризиків, пов'язаних зі своєчасним та повним виконанням зобов'язань позичальників за кредитними договорами. Зокрема, значного поширення набули так звані «генеральні договори страхування фінансових ризиків» між банками і страховими компаніями, які укладаються на певний строк із метою страхування майнових інтересів банку, пов'язаних зі своєчасним та повним виконанням фінансових зобов'язань позичальників перед страхувальниками за кредитними договорами споживчого кредиту. Завдяки цим договорам банки можуть розраховувати на своєчасне повернення виданих грошових коштів за кредитними договорами споживчого кредиту, а страхова компанія після задоволення вимоги банку повертає сплачену як страхове відшкодування суму з боржника та/або його поручителів.

Підтримуємо позицію тих дослідників, які вважають, що, як і у разі забезпечення зобов'язання порукою або гарантією, у разі страхування до страховика, який виконав свій обов'язок за забезпечувальним договором, переходить право вимоги до боржника в розмірі суми виконаного зобов'язання (виплаченого страхового відшкодування) [12, с. 403]. Останнє підкреслює спільну природу цих особистих (зобов'язальних) видів забезпечення, коли вимоги кредитора задовольняються шляхом виконання третьою особою обов'язку на вимогу кредитора замість боржника-порушника. А здійснення захисту зрештою відбувається коштом боржника шляхом задоволення ним регресної вимоги третьої особи (поручителя, гаранта, страховика).

Отже, виконання страхуванням як порукою і гарантією однакових функцій – стимулюючої та захисної та задоволення майнових інтересів кредитора у разі порушення зобов'язання боржником однаковим способом – шляхом надання йому виконання за порушенням боржником зобов'язанням за рахунок виконання обов'язку третьою особою – поручителем, гарантом чи страховиком дає змогу дійти висновку про однакову природу цих заходів, а саме про визнання їх особистими видами забезпечення виконання зобов'язання.

Література

1. Андросов С. М. Забезпечення виконання господарських зобов'язань у сфері банківського кредитування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Донецьк, 2008. 20 с.
2. Брагинский М. И. Договорное право. Книга третья: Договоры о выполнении работ и оказании услуг / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. Изд. доп., испр. Москва : Статут, 2003. 1055 с.
3. Страхування : підручник / кер. авт. кол. і наук. ред. С. С. Осадець. Вид. 2-ге, переробл. і доп. Київ : КНЕУ, 2002. 599 с.
4. Свириденко О. М. Страхование кредитных рисков. *Хозяйство и право*. 1996. № 7. С. 119–127.
5. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивілі. кодексу України. Київ : Істина, 2004. 928 с.
6. Юрченко О. О. Право на защиту и способы защиты охраняемого законом интереса в гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Краснодар, 2004. 18 с.
7. Латынцев А. В. Обеспечение исполнения договорных обязательств. Москва : Лекс-Книга, 2002. 285 с.
8. Сюсель І. Страхування / І. Сюсель, С. Єфімов. *Бізнес. Бухгалтерія*. 2004. № 30 (601). С. 58–61.
9. Харьковская цивилистическая школа: защита субъективных гражданских прав и интересов : монография / И. В. Спасибо-Фатеева, М. Н. Сибилев, В. Л. Яроцкий и др. ; под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2014. 672 с.
10. Пучковська І. Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. Харків, 2018. 42 с.
11. Попов Ю. Страхування договірної «відповідальності». *Юридична газета*. 2003. 18 лип. С. 17.
12. Пучковська І. Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань : монографія. Харків : Право, 2017. 472 с.

Анотація

Шимон Л. С. Про визнання страхування особистим видом забезпечення виконання зобов'язання. – Стаття.

У статті розглянута можливість визнання страхування одним з «інших» особистих видів забезпечення виконання зобов'язання, особливу увагу приділено страхуванню фінансових ризиків та страхуванню відповідальності.

Ключові слова: види забезпечення, кредитний договір, страхування відповідальності, захист кредитора.

Аннотация

Шимон Л. С. О признании страхования личным способом обеспечения исполнения обязательства. – Статья.

В статье рассмотрена возможность признания страхования одним из «других» личных способов обеспечения исполнения обязательства, особое внимание уделено страхованию рисков и страхованию ответственности.

Ключевые слова: способы обеспечения, кредитный договор, страхование ответственности, защита кредитора.

Summary

Shymon L. S. On the recognition of insurance as the special kind of ensuring of the obligation execution. – Article.

In the article the possibility of recognition of insurance as one of “other” special kinds of ensuring of the obligation execution has been considered, special attention is given to the financial risks insurance and liability insurance.

Key words: kinds of ensuring, credit contract, insurance of liability, creditor defence.

УДК 346

Д. О. Шуляк
аспірант відділу проблем цивільного,
трудового і підприємницького права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

ЗАХИСТ ІНВЕСТИЦІЙ У КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ЇХНЬОГО ДОСВІДУ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

У Європейському Союзі (далі – ЄС) термін «економічна безпека» належить до позиції об'єднання у світовій економічній системі. ЄС диктує важливість європейської інтеграції з метою досягнення високого рівня конкурентоспроможності в умовах глобалізації [1, с. 19]. Окремо кожна країна-член ЄС має набагато меншу кількість економічних ресурсів, ніж інші розвинені країни й країни, що розвиваються. Ефект синергії, який досягається через взаємообмін ресурсами, визначає здатність ЄС забезпечувати високий рівень економічної безпеки та конкурентоспроможності. Кінцева мета забезпечення економічної безпеки в ЄС – формування Європи з однаковим рівнем життя в усіх країнах-учасниках.

Більшість країн ЄС основним завданням політики безпеки в національних доктринах визначають зміцнення європейського простору, стабільності шляхом розвитку європейської інтеграції та активної політики сусідства ЄС із країнами Східної Європи, Південного Кавказу, Центральної Азії та Середземноморського регіону [1, с. 19]. Проте, на наш погляд, концепцію економічної безпеки Європейського Співтовариства необхідно розглядати значною мірою в контексті економічної безпеки кожної окремої держави, національних доктрин, програм і концепцій забезпечення національної безпеки.

Державна філософія економічної безпеки на практиці реалізується переважно через закони, що регламентують найбільш важливі сфери ринкової діяльності й наділяють державу істотними контрольними функціями. Так, основні інтереси країни у сфері національної безпеки, в тому числі і її економічного складника, представлені у формі офіційної директиви міністерства оборони.

Німеччина убачає забезпечення своєї економічної безпеки в підтримці економічного та соціального прогресу, демократизації в Європі й у всьому світі, захисті від економічного шантажу, забезпеченні свободи торгівлі та доступу до сировинних ресурсів і ринків у рамках справедливої світової економічної системи. У внутрішньоекономічному плані мається на меті гарантувати здоровий господарський розвиток країни, матеріальне та соціальне благополуччя населення. У зовнішньоекономічному плані головний акцент,

зважаючи експортну орієнтованість економіки, робиться на стабільність і вдосконалення ринків збуту [2, с. 401].

Основними методами забезпечення безпечного розвитку економіки в Німеччині є дії щодо підтримки цивілізованого характеру ринкових відносин, створення рівних умов для конкуренції, недопущення монополізації в окремих галузях і підтримки стабільності національної валюти.

У Франції основним державним документом, у якому передбачені окремі положення забезпечення економічної безпеки, є Закон «Про національну безпеку» 1964 р. Поняття національної економічної безпеки у Франції трактується як створення сприятливих внутрішніх і зовнішніх умов для підвищення національного добробуту і зміцнення економічного потенціалу країни. Економічна безпека в широкому розумінні забезпечується всією сукупністю інструментів господарського регулювання [2, с. 401]. Із цією метою у Франції в процесі вироблення і прийняття економічних рішень використовуються критерії, пов'язані зі зниженням уразливості господарської системи та збереженням економічного фундаменту самостійної зовнішньої політики. До таких критеріїв належать усунення серйозних диспропорцій у рівні економічного розвитку суб'єктів господарювання; недопущення надмірної зовнішньої залежності в найважливіших секторах економіки: зведення до мінімуму ризиків, пов'язаних із залежністю від зовнішнього світу.

Політика в галузі забезпечення безпеки у Великобританії тісно пов'язується з оборонною політикою: обидві вони ґрунтуються на оцінках національних інтересів і реалізуються через їх захист [3]. Під «національними інтересами» у сфері економіки розуміються народногосподарські інтереси всього суспільства загалом, вони мають пріоритет щодо інших форм суспільних інтересів.

Загрози національній економічній безпеці поділяють на зовнішні та внутрішні й ранжуються за ступенем важливості та ймовірності настання, що дає змогу концентрувати зусилля щодо прогнозування найбільш небезпечних ризиків і запобігання найбільш небезпечним з погляду національної економічної безпеки ризикам. При цьому варто зазначити, що у сфері запобігання еконо-

мічним загрозам уряд традиційно спирається на приватний бізнес, надаючи йому максимальну підтримку. Крім того, в країні існує розгалужена мережа інститутів, що забезпечує ефективну взаємодію парламенту, уряду й великого бізнесу під час вироблення та реалізації рішень, що належать до забезпечення національної економічної безпеки. У неї, зокрема, входять такі організації, як Конфедерація британської промисловості, Рада з торгівлі зі Східною Європою та низка більш спеціалізованих організацій, що представляють інтереси промисловців і підприємців.

Концепція економічної безпеки розглядається в Іспанії значною мірою в контексті економічної безпеки всього Європейського Співтовариства. Разом із тим створена ефективна система забезпечення національних інтересів в економічній сфері [2]. Її основу становлять гнучка законодавчо-нормативна база; чітке розмежування компетенції міністерств, відомств та організацій у реалізації нормативних положень, що стосуються економічного розвитку; наявність на кожному етапі розвитку законодавчо затвердженої програми економічних пріоритетів, яка в принципі повинна була виключити можливість роздавання адресних привілеїв; наявність спеціальних державних служб контролю.

У системі забезпечення економічного добробуту і сталого розвитку країни важливе місце посідає визначення пріоритетних галузей національної промисловості, що підпадають під захист протекціоністських заходів; регулювання процедури стимулювання інвестицій; валютний контроль; ретельно розроблене законодавство про акціонерні товариства.

В Італії держава приділяє велику увагу зовнішньоекономічній експансії, яка здійснюється через економічну й технологічну прив'язку Італії до її закордонних партнерів. При цьому найбільш перспективними серед них можна назвати країни ОЕСР, а також країни, що розвиваються, Африки, Азії, Латинської Америки [2, с. 401]. Акцент робиться також на італійську присутність за кордоном через розвиток міжнародної промислової кооперації та, як і в Німеччині, диверсифікацію постачальників енергоносіїв. За відсутності офіційно сформульованої доктрини економічної безпеки виконання міжнародних зобов'язань Італії, пов'язаних з участю в політичних або економічних угрупованнях, є об'єктивним орієнтиром італійського уряду. Разом із тим держава в правових рамках використовує всі доступні механізми захисту інтересів власних виробників на внутрішньому й зовнішньому ринках.

Аналіз досвіду таких країн Західної Європи, як Нідерланди, Бельгія, Данія, Люксембург, Швейцарія, щодо забезпечення економічної безпеки показує, що їхньою основною стратегічною метою

захисту національних економічних інтересів є забезпечення сталого економічного зростання та модернізації економіки відповідно до умов конкурентної боротьби на світовому ринку. Ці країни не мають можливості суттєво впливати на формування структури світової економіки, внаслідок чого змушені пристосовуватися до умов розвитку світової економіки, змінювати сформовані структури національних економік і пропорції їх розвитку. При цьому так звані «малі країни» Євросоюзу як стратегічні цілі визначають формування ефективної структури та спеціалізацію економіки.

Політика забезпечення економічної безпеки Чехії, Польщі, Словаччини та країн Балтії базується на зближенні національних інтересів із загальноєвропейськими інтересами, а також політичній, економічній та інституційній трансформації згідно із західноєвропейськими стандартами. На початку 1990-х років ці країни обрали практично однакову модель забезпечення економічної безпеки, яка включала такі дії: оцінювання геополітичної ситуації в регіоні; визначення вектора і стратегії розвитку; вибудовування й реалізацію моделі поведінки в тому числі у сфері економіки згідно з домінуючими тенденціями регіонального та світового еволюційного процесу; співвіднесення базових кількісних і якісних показників розвитку із загальносвітовими й регіональними стандартами; коригування курсу економічних реформ. [3]. Головними загрозами економічній безпеці цієї групи країн можна назвати економічну відсталість регіонів Центральної Європи від західноєвропейських країн, труднощі переходу до ринкової економіки, проблеми формування демократичних і ринкових інститутів, а в окремих країнах, зокрема Польщі, обмеження імпорту стратегічно важливої сировини.

Даючи загальну характеристику поточного стану розвитку сектора економічної безпеки в усіх розглянутих країнах, можна окремо виділити відносно стабільні економічні системи (Великобританія, Італія, Іспанія, Нідерланди, Німеччина, Франція). Ці країни переважно зосереджені на підвищенні ефективності економіки й водночас підтримують наявний рівень особистої економічної безпеки своїх громадян. Про нові країни-члени ЄС (Болгарія, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина, Чехія) можна сказати, що вони вже завершили реформи «першого покоління» (з акцентом на реструктуризацію й перепідпорядкування) та вийшли на завершальну стадію реформ структури безпеки [3].

Аналіз підходів до економічної безпеки держави в країнах ЄС переконливо свідчить про те, що рівень безпеки залежить від великої кількості факторів. Щоб не опинитися в становищі держави без власного незалежного економічного майбутнього, Україні необхідно провести цілеспрямова-

ну роботу щодо виходу з економічної кризи, запобігання реальним загрозам, боротьби з корупцією, кримінальними елементами в економіці. У цьому зв'язку дуже важливі не тільки розуміння сутності економічної безпеки на всіх рівнях (міжнародному, національному, регіональному, особистісному), а й конкретні дії управлінських структур щодо наближення рівня економічної безпеки України до європейського рівня.

Безумовно, адаптація будь-якого зарубіжного досвіду до умов України досить трудомістка та являє собою не копіювання всієї системи регулювання, а лише поетапне впровадження окремих елементів, інструментів, методів, програм. Досвід зарубіжних країн варто запозичувати, ґрунтуючись на схожості завдань, цілей, пріоритетів національних стратегій. Необхідно враховувати рівень економічного розвитку, розвитку інститутів управління, забезпечення та контролю над безпекою, використовуючи системний підхід і порівняльний аналіз.

Моделі, які можна запропонувати за результатами вивчення досвіду країн ЄС, не тільки теоретично, а й у деяких випадках практично можуть бути дієвими в Україні. Упровадження досвіду країн ЄС в умовах трансформації світової системи економіки сьогодні є найбільш актуальним питанням співробітництва в рамках системи Україна – ЄС [3]. Ґрунтуючись на досвіді європейських країн, у тому числі й держав – нових членів ЄС, в Україні повинна формуватися нова ідеологія безпеки, стрижнем якої є досягнення стійкого розвитку економіки шляхом виконання певних завдань та отримання конкретних результатів на основі ефективного використання ресурсів і дотримання вимог законодавства та нормативно-правових документів.

Очевидно, що впровадження кращих моделей має бути ретельно прораховано і своєчасним. Як показує аналіз досвіду нових країн-членів ЄС, дуже важливо уникнути механічного копіювання практики інших країн, що може призвести до зниження можливостей національних структур безпеки.

У кінцевому підсумку, успішне забезпечення країнами ЄС національної економічної безпеки залежить від стійкості й сили їхніх національних економік. Тільки сильна економіка дає змогу успішно захищати національні інтереси в умовах посиленої глобальної конкуренції та наростання світогосподарських диспропорцій [3]. Отже, держава має не тільки розробляти національну концепцію безпеки, спираючись на світовий досвід, а й передусім проводити реформування економічної внутрішньої та зовнішньої політики з метою захисту всіх суб'єктів господарської діяльності.

Отже, у статті визначили сутність і комплексність поняття «економічна безпека», розглянули систему й напрями, якими насамперед треба рухатися державі з метою забезпечення національної економічної безпеки, і зробили такі **висновки**:

1. Економічна безпека основана на загальнонаціональному комплексі заходів, спрямованих на постійний стійкий розвиток і вдосконалення економіки країни.

2. Економічна безпека є фундаментальною основою національної безпеки, так як саме вона є матеріальною базою всієї системи безпеки держави, виражає основоположні інтереси людей, господарюючих суб'єктів, суспільства й держави.

3. Національна економічна безпека – це таке явище, яке забезпечується чіткими механізмами державного впливу на економічну, політичну та соціальну сфери, спрямоване на захист національних економічних інтересів у довгостроковій перспективі, незалежність національної економіки та забезпечення високого рівня життя населення.

4. Економічна безпека країни повинна забезпечуватися насамперед захисними заходами, здійснюваними державою, а також зміцнюватися ефективністю самої економіки на основі високої продуктивності праці, якості продукції тощо.

Література

1. Жаліло Я. Економічна стратегія як категорія сучасної економічної науки. *Економіка України*. 2005. № 1. С. 19.
2. Проблеми управління економічною безпекою суб'єктів господарювання: монографія / О.А. Кириченко, В.С. Сідак, С.М. Лаптев та ін. Київ: УЕП «Крок», 2008. 401 с.
3. Осерекек А. Economic Security and the European Dream / Marquette University. URL: <http://www.anselm.edu/Documents/NHIOP/Oserekepaper.pdf>.

Анотація

Шульк Д. О. Захист інвестицій у країнах-членах Європейського Союзу та можливість застосування їхнього досвіду в Україні в контексті економічної безпеки. – Стаття.

У статті розкривається поняття економічної безпеки та визначено напрями подальшого розвитку й удосконалення економічної безпеки на загальнодержавному рівні. На основі досвіду країн Європейського Союзу визначено багатофакторність і фундаментальність поняття економічної безпеки, враховуючи встановлення чітких механізмів державного впливу на економічну, політичну та соціальну сфери, захист національних економічних інтересів у довгостроковій перспективі, незалежність національної економіки й забезпечення високого рівня життя населення.

Ключові слова: економічна безпека, економічний розвиток, національні інтереси

Аннотация

Шуляк Д. О. Защита инвестиций в странах-членах Европейского Союза и возможность применения их опыта в Украине в контексте экономической безопасности. – Статья.

В статье раскрывается понятие экономической безопасности и определены направления дальнейшего развития и совершенствования экономической безопасности на общегосударственном уровне. На основе опыта стран Европейского Союза определены многофакторность и фундаментальность понятия экономической безопасности с учетом установления четких механизмов государственного воздействия на экономическую, политическую и социальную сферу, защиту национальных экономических интересов в долгосрочной перспективе, независимость национальной экономики и обеспечения высокого уровня жизни населения.

Ключевые слова: экономическая безопасность, экономическое развитие, национальные интересы.

Summary

Shuliak D. O. Protection of investments in EU member states and using their experience in Ukraine in the context of economic security. – Article.

This article reveals and determines a concept of economic security and directions for further development and improvement of economic security at the national level. Basing on the experience of the European Union countries, the multifactorial and fundamental nature of the concept of economic security was established. Moreover, there were given the establishment of clear mechanisms of state influence on the economic, political and social spheres, the protection of national economic interests in the long run, the independence of the national economy and ensuring a high standard of living for the population.

Key words: economic security, economic development, national interests.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

О. В. Білоус До питання про зв'язок між об'єктом тлумачення права та способом тлумачення права.....	3
М. М. Герус Судова система і кримінально-процесуальні аспекти проваджень у кримінальних справах в УРСР у післявоєнний період (1945–1958 роки)	7
Є. С. Дурнов Становлення та розвиток адвокатури в радянській Україні (1919–1939 рр.)	11
О. В. Клименко, О. В. Патратій Історія розвитку правового регулювання фінансування медичних послуг на теренах України (дорадянський період)	16
В. В. Кошинець Юрисдикційний процес у теорії права	21
Б. Е. Наставний Теоретико-правові та практичні аспекти процедурних помилок у використанні законодавчої техніки	26
М. А. Погосян Когнітивні ознаки і дефініція правової комунікації суб'єктів судової, правоохоронної і правозахисної діяльності	30
Д. А. Сторожук Вплив глобалізаційних процесів на правовий прогрес: антропологічні та аксіологічні передумови.....	35
О. М. Цукан Генеza поняття «транскордонне співробітництво» в європейському праві	41
В. С. Шевченко Проблеми здійснення судочинства державною мовою в Україні	46

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

О. С. Горчанюк Гендерна рівність як соціальне та правове явище	50
С. М. Каплін Соціальне партнерство в демократичній державі: конституційно-правовий аспект.....	54
Т. А. Кравченко Принцип народного суверенітету в механізмі легітимації державної влади.....	59
В. М. Михалчич Правове забезпечення інституційної незалежності Національного банку України	64
П. Д. Петренко Місце виконавчої влади в сучасній структурі державної влади України	68
М. І. Пришляк Про співвідношення понять «правова допомога», «юридична допомога», «професійна правничка допомога»	72

Н. А. Сердюк	
Рівень розвитку громадянського суспільства як показник правової, соціальної держави	77
С. Р. Станік	
Юридична відповідальність народних депутатів України як елемент їхнього конститутційно-правового статусу.....	82
Ю. І. Фетько	
Гене́за правової регламентації міжнародного співробітництва місцевих органів публічної влади.....	86
О. С. Шморгун	
Конституційне право особи на соціальний захист (поняття і зміст)	91
О. І. Ярошенко	
Окремі аспекти правового регулювання міграційних процесів і протидії нелегальній міграції	96

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

О. В. Басай	
Реалізація принципу судового захисту цивільних прав та інтересів	100
О. М. Бондаренко	
До характеристики гарантій вирішення податкового спору	106
К. В. Головка	
Систематизація муніципального законодавства України: визначення поняття	110
П. Д. Гуйван	
Темпоральний аспект судового розсуду як механізму справедливого судочинства	115
Р. В. Зварич	
Регулятивна функція права в традиційній правовій сім'ї	120
О. С. Копитова	
Мета та призначення судового правозастосування: теоретичні аспекти.....	126
М. С. Луців	
Загальнотеоретична характеристика поняття та способів захисту майнових прав інвесторів у сфері будівництва житла.....	130
М. В. Менджул	
Принципи сімейного права в Естонії, Латвії та Литві.....	135
І. Р. Ніколаєнко	
Відповідальність за порушення законодавства про захист прав пасажирів під час перевезень у міському та приміському сполученні	139
А. О. Орел	
Ретроспектива зародження нотаріального посвідчення договору дарування.....	144
С. Е. Устюшенко	
Поняття та ознаки судових витрат у цивільному процесі	148
Л. С. Шимон	
Про визнання страхування особистим видом забезпечення виконання зобов'язання	152
Д. О. Шуляк	
Захист інвестицій у країнах-членах Європейського Союзу та можливість застосування їхнього досвіду в Україні в контексті економічної безпеки	155

НОТАТКИ

Науково-практичне юридичне видання

ПРИКАРПАТСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний журнал

Випуск 4(25)

Том 1

Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Коректор – Я. Вишнякова
Комп'ютерна верстка – С. Калабухова

Підписано до друку 29.12.2018 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 18,73, ум.-друк. арк. 18,83.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0319/65.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6424 від 04.10.2018 р.)
Україна, м. Херсон, 73021, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105. Тел. (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua